Z Bu : 40/4

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1970

На корицата

Глинена фигурка от енеолитно селище при с. Градешница, Врачански окръг

Sur la couverture

Figurine en argile de la station énéolithique du village Gradešnica, dép. de Vraca

АРХЕОЛОГИЯ

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XII
4
1970

2 Bu 40/4

Новооткрит старобългарски надпис от Плиска

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

На 30 юни 1970 г. при разкопки на Голямата базилика в Плиска бяха открити малко източно от южната апсида три каменни саркофага. Върху капака на един от тях бе издълбан надгробен надпис от времето на хан Омуртаг. И той, както всички прабългарски надписи, е на гръцки език. Саркофагът е ориентиран изток-запад със слабо отклонение към север (обр. 1). Надписът се намира в източния край на плочата и се чете, като се гледа към изток. В противоположния на надписа край плочата е отчупена и парчето е паднало току до западната тясна страна на саркофага. На мястото на отчупената плоча са поставени по-дребни плочести камъни, очевидно взети от каменната настилка около църквата. Голямото парче с надписа има следните размери: макс. дълж. 1,88 м, макс. шир. 0,82 м, миним. шир. 0,61 м.

Тук ще се спра само върху надписа и ще се ограничa с фактите. По някои тълкувания ще взема отношение дотолкова, доколкото именно фактите ми позволяват това.

В тази кратка статия искам по-скоро, в качеството си на откривател, да представя надписа на специалистите, които да направят необходимите езикови и палеографски изследвания. До многобройните проблеми, които надписът поставя, също не се докосвам. Това ще сторя по-късно, когато ще се занимая с резултатите от цялостното проучване на Голямата базилика. Тези резултати, нека подчертая още отсега, далеч не се изчерпват с откритите саркофази, а още по-малко с обнародвания тук надпис.

Надписът е седемредов. В началото не личи да е имало нито кръст, нито хризма. Впрочем за такива знаци няма и място върху плочата, тъй като надписът започва почти от самия й ляв ръб. Всички букви са ясно изписани с унциално писмо в неравни хоризонтални редове. Височината на буквите е различна — от 5,5 до 8 см. Средната им височина е 6 см. Буквите са изрязани с тънко длето. Краищата им и особено вертикалните им черти са леко разширени в долния и горния край, където се образуват добре изразени ъгли. Общо взето, буквите са разположени на равни интервали една от друга. Редовете имат лек наклон надясно и не са съвсем правилни. По всичко изглежда, каменорезецът ги е правил със свободна ръка без предварително начертани линии и разграфени за буквите пространства. Никъде в надписа не се срещат лигатури, нито диакритични знаци. Също така няма сигли, нито някакви други условни знаци. В изписването на буквите виждаме следните по-важни особености: буквата α, която се среща девет пъти, е изписана навсякъде по един и същи начин. Тя отговаря на четвъртия вариант (A_4), посочен от проф. В. Бешевлиев.[1] Същата форма срещаме и в надписи № 56—65.[2]

Буквата β се среща само веднаж. Тя се отнася към втория й вариант (B_2). Характерно

Röm.-German.
Zentralmuseum
Mainz

за тази форма е, че горното и долното полуколелце не са съединени помежду си, а се намират съответно в горния и долен край на вертикалната черта. При това за разлика от досега известните надписи с подобно начертание на тази буква горното полуколелце е по-голямо от долното. В досега известните надписи виждаме тъкмо обратното.[3] Друга особеност на буквата е това, че долното полуколелце притежава в десния си долен край малка опашчица. Интересно е да се отбележи, че такава опашчица буквата има и в надпис № 64, който също е надгробен и е намерен в Голямата базилика.[4]

Като се има пред вид аналогичното съдържание и еднаквата графика на тези надписи, може да се допусне, че те са изработени в някое плисковско каменоделско ателие и дори може би от едни и същи майстори-каменоделци.

Буквата γ, която се среща два пъти, се пише по един и същи начин — с права вертикална чертица с леко разширение в долния си край и с горна хоризонтална чертица в десния си край, извита надолу почти под прав ъгъл и също слабо разширена.

Делтата се среща три пъти. Тя има формата на равнобедрен триъгълник, който при два от трите случая има малка опашчица в долния десен ъгъл. Една от опашчиците представлява в същност продължение на дясното бедро на триъгълника. В досега известните надписи от Омуртагово време при тази буква вместо такива опашчици наблюдаваме обикновено продължаване на долната хоризонтална хаста вляво, вдясно или в двете посоки.[5]

Епсилонът е подобен на сигмата, но е с по-разтворени краища от нея. Хоризонталната черта е почти по средата на конкавната част и в десния си край има малка извивка надолу, почти под прав ъгъл. Такова начертание на хоризонталната черта не ни е познато досега от другите старобългарски надписи на гръцки език. Все в тази форма епсилонът се среща четири пъти.

Тетата и омикронът имат почти еднаква графика — колелце с леко елипсовидна форма,

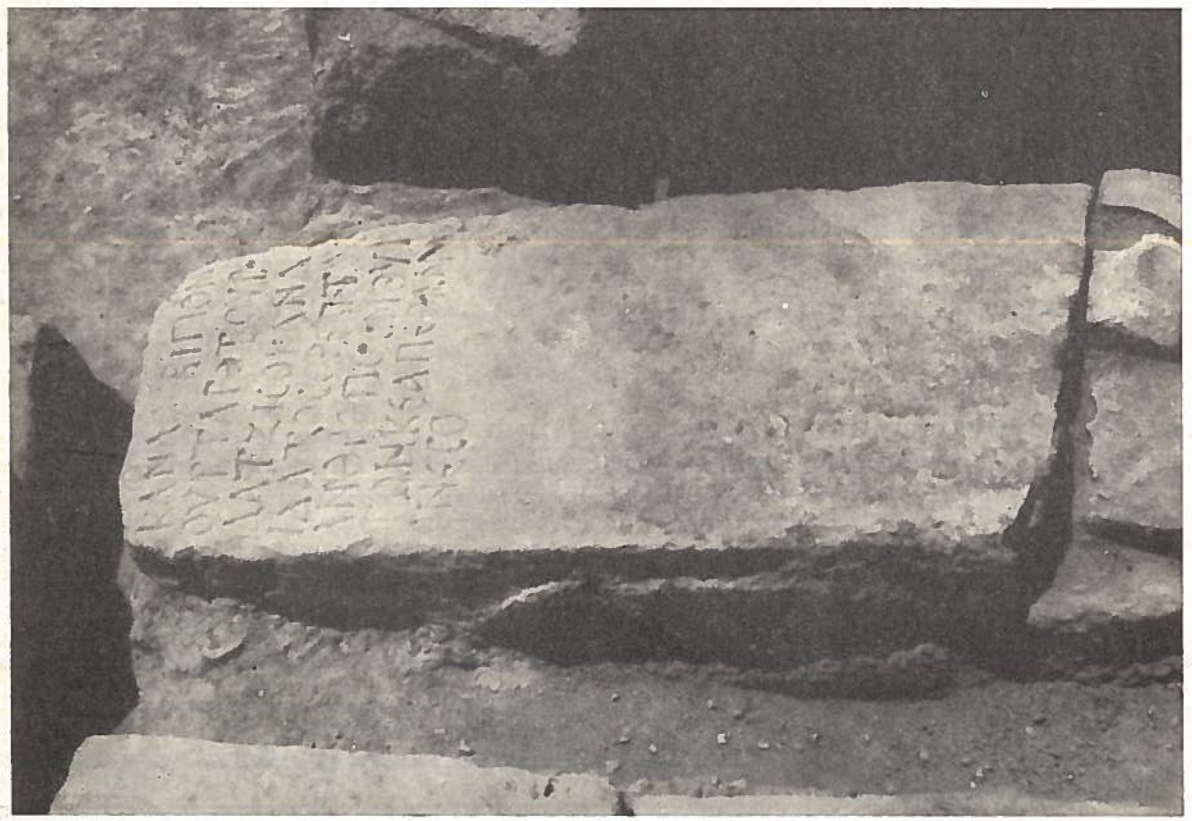

1

● *Обр. 1. Саркофагът и плочата с надпис на Отурдацис — IX в. Fig. 1. Ze sarcophage et la dalle avec linscription d'Otourdatzis — IXe s.*

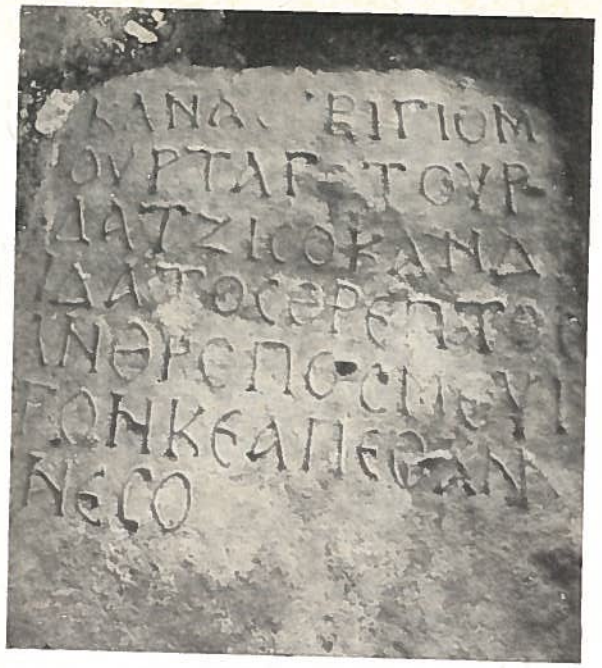

2

● *Обр. 2. Надписът на Отурдацис от времето на Омуртаг. Fig. 2. L'inscription d'Otourdatzis remontant à l'époque d'Omourtag*

като при тетата то е пресечено по средата от една хоризонтална чертица. Тетата се среща три пъти, а омикронът — два пъти. Те се различават помежду си само по размери и по различната степен на закръгленост.

Йотата се среща на пет места и представлява права вертикална черта със слабо разширени във вид на остри ъгли краища. Освен за изразяване на „I" тази буква се употребява още и на места, където гръцкият правопис изисква Η (напр. ἴτον вм. ἧτον, ὑβιγί вм. ὑβική). Точки върху тази буква липсват.

Капата се среща три пъти. В два случая двете ѝ колена са съединени както помежду си, така и с вертикалната хаста отляво. Същевременно долното коленце е леко извито в долния си край. При третия случай коленцата не се допират, а всяко поотделно се съединява с вертикалната черта отляво.

Буквата ν се среща шест пъти в три варианта. Първият вариант представлява две успоредни една на друга вертикални черти, съединени с полегата черта наляво, подобно на латинското *v*. При втория вариант съединителната черта започва малко под горния край на лявата вертикална черта и се съединява с вертикалната черта отдясно малко над нейния долен край. Третият вариант е разновидност на втория — при него полегатата съединителна черта е начупена.

Буквата μ е употребена два пъти. Страничните черти са вертикални и успоредни една на друга, а двете средни, които се пресичат и образуват ъгълче, се спускат почти до основата на буквата, като започват от върха на страничните вертикални черти или малко под този връх.

Буквата π е изписана правилно с две отвесни черти, които леко се разширяват в долния си край, като хоризонталната хаста образува прави ъгли при пресичането си с тях. Каменоделецът най-напред е издълбал лявата вертикална черта, а след това е продължил хоризонталната и дясната вертикална, които образуват една непрекъсната линия.

Р се среща четири пъти. Тази буква навсякъде е изписана по един и същи начин — доста правилно полуколелце горе вдясно на вертикалната черта, която, както всички вертикални черти, завършва в двата си края със слабо разширение. Само при името на Омуртаг колелцето на буквата Р е леко издължено и неправилно.

Буквата тау се среща 6 пъти. Тя също е начертана доста правилно с едва забележими коленца на хоризонталната чертичка и слабо разширение на вертикалната в долния ѝ край.

Ипсилонът се среща на три места. В ὑβιγί тази буква едвам личи. Вижда се съвсем малко нещо от горната ѝ част. Тя не е написана навсякъде еднакво. В Ὀμουρταγ тя има формата на латинското V, а в личното местоимение μου към същата тази форма е добавена вертикална черта, която значително удължава буквата (тя е най-високата буква в надписа — 8 см). Горните части на вилката имат малки коленца, извити под прав ъгъл встрани.

Буквата дзета се среща само веднаж. Тя има хоризонтални горна и долна черти и двете леко наклонени и съединени посредством трета диагонално изтеглена черта.

Както се вижда от това кратко описание и особено от приложената снимка и от факсимилето, буквите, общо взето, са правилно изписани. В тях се чувствува не безжизнената геометрична линия, а пулсът на човешката ръка. Тъй като надписът е правен със свободна ръка, то нито буквите имат една и съща височина и ширина, нито редовете са строго хоризонтални, а и разстоянието между буквите не навсякъде е еднакво. Въпреки

това надписът е много четлив и прави приятно впечатление за окото. При четенето не се срещат никакви мъчнотии. Надписът гласи:

Κανὰς ὑβιγὶ Ὁμ-
ουρτάγ· Ὁτουρδ-
άτζις ὁ κανδ-
ιδάτος θρεπτὸς
ἄνθροπος μου ἴ-
τον κὲ ἀπέθαν-
εν ἔσο.

Преведен, той гласи: „Великият хан Омуртаг (казва): кандидатът Отурдацис беше мой доверен човек и умря вътре.“ Както се вижда, този надпис принадлежи към категорията на надгробните и възпоменателни надписи. Тук трябва да отбележа, че нито един от десетте известни досега надписи с подобно съдържание не произхожда от гроб. При гроба на Отурдацис за пръв път се намира надгробен надпис in situ. При това положение едва ли е допустимо да се мисли, че плочата с надписа е употребена вторично. Впрочем такъв въпрос изобщо не може да се поставя, преди да се отвори самият гроб и установи неговият погребален обред.

Новооткритият надпис е кратък, при това по съдържание той не представлява нещо съвсем ново. Написан е според определен образец, който се повтаря и в другите надписи от тоя род. И все пак той съдържа няколко извънредно интересни данни, които тепърва ще бъдат предмет на специални изследвания. Без да навлизам в подробности по нито един от тези въпроси, тук ще си позволя да привлека вниманието само върху някои от тях, които по моя преценка са извънредно важни.

На първо място, това е името на погребания — Отурдацис. Очевидно окончанието тук е гръцко. Нехарактерен за гръцкия език обаче, изглежда, е звукът, предаден с TZ. С тези букви навярно е означен звук, който не се среща в гръцки език. Подобно буквосъчетание и следователно предаване на подобен звук срещаме в Маламировия надпис от с. Радко Димитриево (Насърлие), Шуменски окръг, където се чете: τζεπὰ βογοτὸρ βογλὰ κουλούβρος.[6] Подобно съчетание на тау и дзета виждаме и в някои прабългарски титли и имена, като: ἠτζιργοὺ βαγαΐνου[7], ἠτζιργοὺ βοιλὰν[8], и други съчетания с ἠτζιργού. Както се подсказва и от някои други примери с TZ, в гръцка транскрипция най-често се предава прабългарският звук „ч“. Подобна транскрипция намираме и в Чаталарския надпис, където със същото буквено съчетание е предадено името на река Тича.[9]

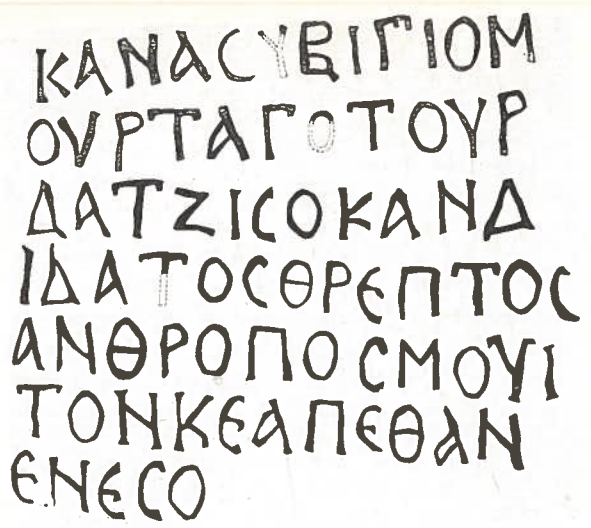

● *Обр. 3. Факсимиле на надписа на Отурдацис*
Fig. 3. Fac-similé de l'inscription d'Otourdatzis

У всички досегашни автори, които са се занимавали с прабългарските надписи, в това число и в първото издание на „Първобългарски надписи“ на В. Бешевлиев в ГСУ ИФФ, кн. XXXI, 1934, стр. 1—162, сигмата в словосъчетанието KANACYBIΓH се отнася към първата дума—κανάς и се тълкува като крайна буква на гръцкия суфикс -ας, прибавен към прабългарската дума хан или кан. Обаче във второто издание на своите „Първобългарски надписи“, излязло на немски език под надслов: Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, В. Бешевлиев предлага ново четене на това словосъчетание, при което той отнася сигмата не към κανάς, както единодушно се приемаше досега, а към ὑβιγή, така че въпросното словосъчетание се разпада на κανὰ συβιγί (kana sübigi), вм. на κανὰς ὑβιγή.[10] Първата част на това словосъчетание е ясна — това е, независимо къде ще се отнесе сигмата, тюркската титла хан или кан. Що се отнася до втората част — нея В. Бешевлиев свързва със старотюркската или токарска владетелска титла jabgu, като смята и двете думи за съществителни, подобно на изразите βοιλὰ καυχάνος, ὁ βολίας ταρκάνος или ζουπὰν ταρκάνος, където първото съществително е адйективизирано. И така преводът на израза κανὰ συβιγή според В. Б. трябва да гласи: „ханът, който е шюбиги“ или „шюбиги на хановете“.[11] Съчетанието κανὰ συβιγή според В. Б. отговаря на аварското cani zauci.[12] Това ново тълкуване не може да се счита за напълно убедително. Засега по-приемливо си остава, струва ми се, обяснението на Томашек, по мнението на който ὑβιγή следва да се сближи с куманското öweghü или öwghü (изтъкнат, уважаван, велик).[13] Както мисли и Томашек, тук ὑβιγή е прилагателно и тъкмо затова не то, а съществителното пред него носи гръцкото окончание -ας.

Съображенията на В. Б. за новото четене са следните: на първо място, той изтъква, че в подобни съчетания гръцкото окончание се среща във втората, а не в първата дума, както е при ὁ ζουπὰν ταρκάνος,[14] βαγατοὺρ βαγαΐνος.[15] ὁ βοιλὰ καυχάνος.[16]

На второ място, той отбелязва, че думата κανά във всички словосъчетания е без сигма, като напр. τὸν κανὰ βοιλὰ κολοβρόν[17], βαγατοὺρ κανά[18] и cannataban (=cana tarcan?).[19]

На трето място, авторът изтъква обстоятелството, че ако се приеме за правилно разделянето на словосъчетанието KANACYBIΓH, предложено от Томашек, и тълкуването, което той му дава, то следва втората му част, а именно ὑβιγή да се обясни като прилагателно. Но това, забелязва В. Б., е невъзможно, тъй като едно прилагателно, поставено след съществителното, би противоречело на турския словоред. В подкрепа на това свое мнение той сочи словосъчетанието Bilgä qaγan от орхонските надписи и срещащото се в нашите старобългарски надписи съчетание на две думи — ἠτζιργοὺ βοιλάς. В заключение В. Б. пише: „Следователно συβιγή не е прилагателно, а съществително. Ако β в συβιγή означава гласната „б“, както в βοιλάς, то цялата дума ще да е звучала sübigi или šübigi, което позволява да я сближим и идентифицираме с добре известната тюркска, или поточно иранска или токарска титла jabgu.“[20]

Съображенията, които изтъква В. Б., щяха да бъдат убедителни и неговото ново тълкуване на словосъчетанието KANACYBIΓH можеше да се приеме за правдоподобно, ако той беше доказал, че при това словосъчетание действително се касае за две съществителни, а не за съществително и прилагателно. Вярно е, че при всички титли, които съдържат две съществителни, ако има гръцко окончание, то се отнася към втората дума. Такива са словосъчетанията: βοιλὰ καυχάνος, ἠτζιργοὺ βοιλάς, ἠτζιργοὺ βαγαΐνος, βαγατοὺρ βαγαΐνος и др. Само в един случай гръцко окончание имат и двете съществителни — βουλίας ταρκάνος. Всички тези примери показват, че гръцкото окончание се поставя задължително при съществителното и само по изключение при адйективизираното съществително и, второ, че думата, към която се поставя това окончание, е смисловата част на речта, която при всички случаи се явява съществително и в семантично, и в граматично отношение. В. Б. счита, че съществува разлика в смисъла на,съчетанията βοιλά καυχάνος и ὁ βοιλὰς ταρκάνος. Разбира се, и в двата случая се касае до съществителни, но докато при първия случай второто се явява пояснително на първото, при втория става обратното — първата дума (ὁ βοιλάς) е пояснение на втората (ταρκάνος). Независимо от присъствието на определителния член при второто съчетание и двата случая се отнасят към една и съща фразеологична категория, а именно, че определяща, т. е. адйективизирана, се явява първата дума. В този случай, както изтъква и В. Б., е спазен тюркският словоред. Тук обаче трябва да подчертая, че този словоред важи за комбинацията с две съществителни. Но когато една от думите е прилагателно, този словоред е точно обратен. Тъкмо такъв е и случаят при словосъчетанието KANACYBIΓH. Че е прилагателно, а не съществително, се вижда не само от граматичната му функция и от окончанието му Н, но и от значението на тази дума — „високопоставен“, „велик“, както я е превел Томашек. В. Б. дава правилно тълкуване на фактите, когато посочва, че титлата κανά(ς) е била носена не само от върховния владетел, но и от други високопоставени лица. Следва обаче да се подчертае, че при всички случаи, когато се касае до върховен владетел, било Омуртаг, било Маламир, след думата κανάς стои задължително поясненията ὑβιγή, което в тази комбинация не може да означава друго освен „велик“, т. е. касае се за прилагателно, което има стойност на абсолютен суперлатив. Що се касае до комбинациите κανὰ βοιλὰ κολόβρος, βαγατοὺρ κανά, canna-taban (-cana tarcan), във всички тези случаи вместо съществително и прилагателно, налице са две съществителни, от които думата κανά при всички случаи има адйективизирано значение.[21] Тя може да означава в тоя случай особена близост на титулуваното лице с върховния владетел. Така или иначе титлата κανά, срещаща се в сложни съчетания с други титулатури, не може да означава хан в смисъл на върховен владетел, защото ясно е, че върховният владетел не може да изпълнява по-низши длъжности и да се титулува с тях. И тъкмо поради това словосъчетанието KANACYBIΓH не може да

се раздели на две съществителни, а на съществително (κανάς) и прилагателно (ὑβιγή). Смисълът на това прилагателно е добре изяснен от Томашек, който много сполучливо сравнява ὑβιγή с куманско-тюркското öweghü, öwghü, което се превежда, както казахме, с „високопоставен", „велик".[22] Що се отнася до констатацията на В. Б., че във всички други комбинации думата κανάς се пише без сигма, това се дължи именно на обстоятелството, че при тези комбинации тя е употребена атрибутивно, независимо от това, дали се намира пред или след съществителното, което пояснява. Титлата κανά има значение на съществително без атрибутивно значение само в съчетанието κανὰς ὑβιγή, където като дума, която дава смисловото значение на израза, получава гръцкия суфикс -ας. При това трябва да се отбележи, че κανά(ς) не е единствената дума, която се среща със сигма и без сигма на края. Такава е и думата βοηλά(ς), която срещаме без сигма в комбинации като ὁ βοηλὰ καυχάνος (№ 47, р. 27—28), βογοτὸρ βοηλὰ κουλούβρος (№ 67, р. 5—6), ὁ ϳζουργοὺ βουληά (№ 47, р. 16) и със сигма в ὁ πολεός...βοηλάς (№ 57, р. 4—5), ὁ βουλίας ταρκάνος (Const. Porph. de ceremoniis aulae etc., Bonn, 1829/30, 681, 15. Цит. по В. Б.).[23]

Що се отнася до твърдението на В. Б., че ὑβιγή като прилагателно не би могло да стои след съществителното, то следва да посочим, че надписите, които разглеждаме, не са тюркски, а гръцки. А това означава, че въпреки наличието на тюркски думи в тях тюркският словоред съвсем не е задължителен за гръцкия език, на който те са написани. Освен това сам В. Б. допуска, че при съчетание на две съществителни и първото и второто могат да се явят като апозитивни или атрибутивни.[24] От само себе си се разбира, че и прилагателните могат да заемат същите места, т. е. и пред, и след съществителното.

Четенето на συβιγή вм. ὑβιγή става съвсем невъзможно, колчем се опитаме да изведем συβιγή от jabgu или öweghü.[25] Докато за ὔβιγή едно такова обяснение би могло да се смята все пак за приемливо и логично, то това е абсолютно неприемливо и нелогично за συβιγή, тъй като по никакви закони на лингвистиката не може да се обясни появата на S или Š в тази дума.

Интересно е да се съпостави новооткритият надпис от гроба на Отурдацис с другите, известни досега надгробни надписи от времето на Омуртаг и Маламир. Преди всичко важен е фактът, че два от тези надписи са намерени също в Голямата базилика,[26] а един трети — недалеч от нея — в североизточния ъгъл на вала, заграждащ външния град на Плиска.[27] Това показва, че някъде в този район ще трябва да се търси езическият некропол на Плиска, който навярно е продължил да се използува и след приемане на християнството.

Всички досега известни надгробни надписи с изключение на един са издълбани върху колони. В палеографско отношение те се отнасят, общо взето, към един и същ графичен стил: ясно изразени унциални букви, в повечето случаи без лигатури и без диакритични знаци. Въпреки че в някои подробности могат да се констатират в различните надписи известни различия в изписването на буквите, ясно е, че те принадлежат към един и същи стил и поне някои от тях безсъмнено произхождат от едно и също ателие. Може да се предполага, че такова ателие е съществувало в Плиска, където, както показват монументалните строежи, е било развито каменоделството. Новооткритият надпис на Отурдацис стои най-близко до надпис № 64, намерен също в Голямата базилика. Тази близост се изразява не само в приблизително еднаквото изписване на буквите, но също така и преди всичко във факта, че и този надпис, както надписът на Отурдацис, е изрязан не върху колона, а върху каменна плоча, както изглежда, тук използувана вторично.[28] Ясно е, че плочите, които имат надписи, произхождат от гробове, намиращи се недалеч от базиликата. За отбелязване е, че тъкмо върху плочите (на № 64 и на Отурдацис), а не върху колоните е употребен изразът ἀπέθανεν ἔσο, умря вътре, т. е. в столицата. Фактът, че в самата базилика се намират надписи — и възпоменателни от кенотафи, и истински надгробни, показва не само, че някъде наблизо е бил езическият некропол на Плиска, но че и едните и другите надписи върху колони или надгробни плочи са били поставяни като надгробни паметници именно в този некропол, а не по алеи и площади, както се допускаше за колоните. В действителност на загиналите далеч от родината са били устройвани символични погребения, като са им били издигани надгробни паметници върху колони наред с починалите от естествена смърт в столицата високопоставени лица. Бъдещите проучвания трябва да бъдат насочени към издирването на този езически некропол, в който, както показват и саркофазите около Голямата базилика, трябва да се очакват и християнски погребения.

Въпреки че новооткритият надпис е съставен според една отдавна известна стереотипна формула, неговото историческо значение е голямо. Преди всичко ние знаем името на покойника, който е бил близък човек на Омуртаг. От надписа научаваме още, че приживе Отурдацис е бил кандидат. Тази титла представлява значителен интерес за науката. Тя ни напомня за по-късната титла спатарокандидат, която се среща в изворите от времето на византийското владичество през XI—XII в. Досега титлата кандидат не ни беше известна от прабългарските надписи и не е ясно какви са били функциите на лицето, което е носило тази титла. Може да се предполага, че Отурдацис е заемал някаква по-специална длъжност, стояща във връзка с административното деление на страната, което, изглежда, още в Омуртагово време е било направено, най-малкото отчасти по византийски образец. Във всички случаи очевидно е, че титлата кандидат няма тюркски произход и следователно не е прабългарска титла. В гръцкия език тя е преминала по всяка вероятност от латински. Фактът, че се среща в номенклатурата на българските административни служители от IX в., безсъмнено свидетелствува за непрекъснато заимствуване от славяни и прабългари на думи, изрази, длъжности и титли, взети от езика на завареното население. От само себе си се разбира, че това заимствуване не се е отнасяло само до словарния фонд, а преди всичко до функциите, които са изпълнявали лицата, носещи тези заимствувани титли или изпълняващи длъжностите, свързани с тях.

[1] V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Akademie-Verlag, Berlin, 1963. Вж. там след табл. XCVI, където са предадени формите на различните букви в старобългарските надписи на гръцки език.

[2] Пак там, обр. 109—124. Номерацията навсякъде е според немското издание на Първобългарски надписи от В. Бешевлиев, вж. тук заб. 2.

[3] Пак там, № 10, обр. 43.

[4] Пак там, стр. 293, обр. 121—122.

[5] Пак там, обр. 115 (надпис № 58, р. 7) и обр. 117 (надпис № 60, р. 5).

[6] Пак там, стр. 296, № 67, р. 4—7. Такова значение тези букви имат и в името на високия български сановник Есхач, чието име на гръцки звучи Ἐσχάτζης (вж. Gy. Moravcsik, цит. съч., II, стр. 118). Такива са също имената: Διτζεύγος, Ζβηνιτζης, Ἡλίτζης, Ιβάτζης, Τελέτζης, Τζόκους и др. (Вж. Gy Moravcsik, цит. съч., II, стр. 303). В повечето от тези думи гръцкото произношение окончателно се е затвърдило като „ц", но първоначално буквите TZ са предавали по всяка вероятност прабълг. звук „ч". Следователно името Отурдацис на прабългарски е звучало може би Отурдач.

[7] Пак там, стр. 233, № 50, р. 1—2.

[8] Пак там, стр. 164 и сл., р. 5—7.

[9] Пак там, стр. 260 и сл., № 56, редове 8, 12 и 19.

[10] J. Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1893, стр. 110.

[11] V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, стр. 71.

[12] Пак там, стр. 251. Това сравнение за пръв път е направено от Г. Фехер (вж. ИАИ, III, 1925, стр. 82).

[13] Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 1896, стр. 238.

[14] V. Beševliev, цит. съч., стр. 287, № 60, р. 2—3.

[15] Пак там, стр. 292, № 63, р. 2—3.

[16] Пак там, стр. 221, № 47, р. 27—28.

[17] Пак там, стр. 165, № 14, р. 7—8.

[18] Пак там, стр. 305, № 78, р. 3—4.

[19] Пак там, стр. 250.

[20] Пак там.

[21] Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest, 1943, стр. 135.

[22] W. Tomaschek, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 19, 1896, стр. 238.

[23] Gy. Moravcsik, цит. съч., II, стр. 91.

[24] V. Beševliev, Die Protobulgarischen Inschriften, стр. 46. Прилагателното стои след съществителното и в ζουπάνος μέγας в надписа върху чашата на Сивин от Преслав (срв. Т. Тотев, Сребърна чаша с надпис от Преслав, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 12—13, обр. 9).

[25] V. Beševliev, цит. съч., стр. 250—251.

[26] Абоба-Плиска, ИРАИК, X, София, 1905, №1, стр. 190 и № 5, стр. 191. Вж. у V. Beševliev, цит. съч., № 60, стр. 287, и № 64, стр. 293.

[27] Абоба-Плиска, № 8, стр. 192. У V. Beševliev, цит. съч., № 61, стр. 289.

[28] Успенски пише, че това е също колона (Абоба-Плиска, стр. 191).

Une inscription protobulgare nouvellement découverte à Pliska

STAMEN MICHAILOV

(Résumé)

Quatre sarcophages furent mis au jour à l'Est de l'abside sud de la Grande basilique de Pliska au cours de la campagne de fouilles effectuées en 1970. L'un d'entre eux portait sur sa dalle qui lui servait de couvercle une inscription protobulgare, écrite en grec avec le contenu suivant :

κανὰς ὑβιγί Ὁμ-
ουρτάγ· Ὀτουρ-
δάτζις ὁ κανδ-
ιδάτος θρεπτὸς
5. ἄνθροπός μου ζ-
τον κὲ ἀπέθαν-
εν ἔσο.

Jusqu'ici dix inscriptions analogues furent découvertes, mais aucune n'était à sa place originelle. C'est en effet pour la première fois que l'on trouve une inscription de ce genre i n s i t u. La plupart des autres inscriptions connues sont taillées sur des colonnes employées qui se dressaient très vraisemblablement sur des cénotaphes.

Dans l'inscription que nous publions ici le nom Otourdatzis y figure. C'est selon toute évidence un nom protobulgare à terminaison grecque. Cet Otourdatzis était un haut-dignitaire et une des personnes de l'entourage du khân bulgare Omourtag. Il portait le titre de candidat (ὁ κανδιδάτος). C'est pour la première fois qu'on rencontre ce titre sur une inscription protobulgare. D'ailleurs il n'est mentionné dans aucune autre source de cette époque.

L'inscription commence par la formule bien connue : κανὰς ὑβιγί. Dernièrement le professeur V. Beševliev a proposé une nouvelle répartition des syllabes. Il a lu κανὰ συβιγή au lieu de κανὰς ὑβιγή. Cette nouvelle lecture cependant n'est pas très convaincante, car on peut difficilement expliquer l'apparition d'un „s" initial dans le mot couman öweghü ou öwghü proposé comme mot d'origine pour ὑβιγή par Tomaschek et accepté aussi par Beševliev. Cette difficulté nous autorise à formuler de grandes réserves quant à ce nouveau déchiffrement de Beševliev et la lecture de Tomaschek reste pour nous plus plausible.

Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи

НЕЛИ ЧАНЕВА-ДЕЧЕВСКА

Въпросът за триконхалните църкви в България е засяган досега само в публикации, посветени на отделни представители на този тип и в общи прегледи на архитектурното наследство по нашите земи.[1] Обобщаващи проучвания обаче върху триконхалните църкви в българските земи или в други части на Балканския полуостров изобщо не са правени. Затова и до днес липсва една обща основа за анализи, сравнения и по-широки обобщения. Материалите, които отделните проучвания дават, третират нееднакво различните въпроси и остават разпръснати в нашата научна книжнина, в резултат на което не са изяснени архитектурно-конструктивните и фасадно-декоративните особености на типа в цялост, както и етапите на неговото развитие.

Настоящата работа има за цел да направи проучване на известните досега триконхални църкви от епохата на българския феодализъм, като систематизира църквите по основни композиционни и конструктивни белези и изясни разновидностите на типа в тяхната хронология.

Досега у нас са известни 20 църкви с триконхален план с пет основни разновидности и варианти. Въз основа на различните концепции за организирането на обемно-пространствените величини и съответните им конструктивни способи при реализирането на типа разграничихме: църкви с три пряко скачени конхи, еднокорабни триконхални църкви, вградени триконхални църкви, кръстовидни триконхални църкви (свободен кръст) и четиристълбни кръстокуполни църкви (вписан кръст) с конхи.

Тези пет разновидности очертават в същност типологическото развитие на средновековните триконхални църкви в нашите земи в тяхното хронологическо подреждане.

Към разновидността три пряко скачени конхи отнасяме тези от тях, чийто наос се състои от подкуполен квадрат, към който непосредствено от изток, север и юг се изграждат по една конха. Самият купол се носи направо от четвърткуполите на конхите и от един полуцилиндричен свод от запад.

Архитектурният анализ на планово-конструктивните форми на паметниците от тази група ги отнася към IX—X в.

Към групата на еднокорабните триконхални църкви причисляваме паметниците, чиито 3 конхи са долепени към удължен и тесен наос. Тук куполът се уравновесява от полуцилиндричните сводове на наоса от изток и запад и от четвърткуполите на страничните конхи от север и юг. По своите архитектурни особености и тези паметници се датират в X в.

Отличителният белег на групата вградени триконхални църкви от останалите групи на типа е, че страничните им конхи са вградени в общия правоъгълен корпус на сградата и не се очертават на фасадите. По своята планово-конструктивна система тази група представлява преход между групата на еднокорабната и четиристълбната кръстокуполна триконхална църква. По хронология те заемат също междинно място — X—XII в.

Групата на кръстовидните триконхални църкви (свободен кръст) се отличава с характерния си план на свободен кръст, чиито рамена завършват от изток, север и юг с по една конха. За разлика от разгледаните досега групи тежестта на купола се поема равномерно само от полуцилиндричните сводове, прехвърлени над рамената на кръста, като конхите не участвуват изобщо в носителната система на купола. По своята събраност на формите и централен план църквите от тази разновидност се приближават до първата група. За разлика от нея обаче те създават както във вътрешното си изграждане, така и във външното си архитектурно оформление по-обособени пространствени клетки. Датираме ги в XIV в.

Групата на четиристълбните кръстокуполни църкви (вписан кръст) с конхи има най-сложен план и статично целесъобразна конструкция. Тежестта на подкуполния барабан се носи от четирите полуцилиндрични свода на кръста и от покритията на междурамията. Прилепените към източната и надлъжните стени конхи изобщо не участвуват в носещата система на купола, подобно на групата на кръстовидните църкви. Наосът се характеризира с просторност въпреки подкуполните подпори. В обемно-фасадното си оформление четиристълбните триконхални църкви имат раздвижен стъпаловиден силует и по-богата декоративна украса.

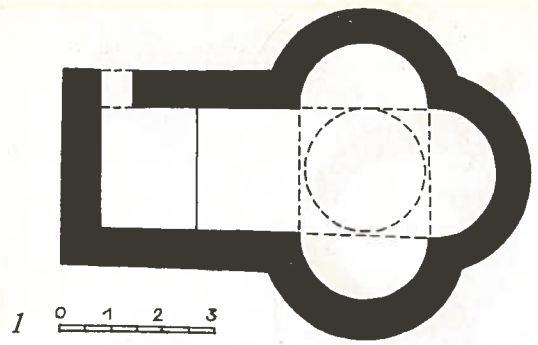

1

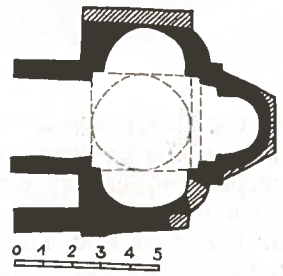

2

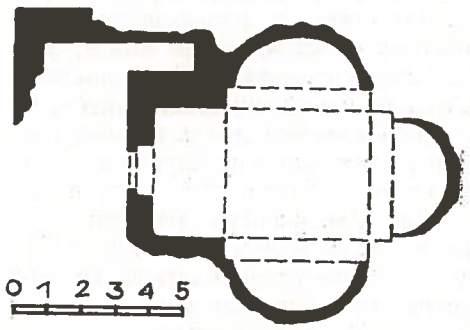

3

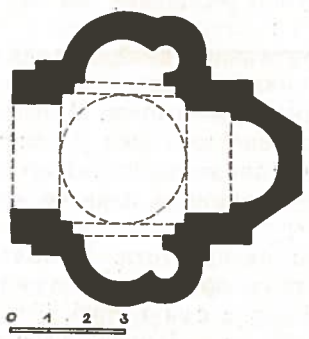

4

● *Обр. 1. Плиска. Триконхална църква, план (по Ст. Михайлов). Fig. 1. Eglise à trois conques de Pliska. Plan d'après Stamen Mihajlov*

● *Обр. 2. Охрид. Църква „Св. Архангели" в манастира „Св. Наум", план (по Д. Коцо). Fig. 2. Eglise des „Saints archanges" du Monastère „St Naum" d'Ohrid, plan d'après Koco*

● *Обр. 3. М. Горица до Охрид. Триконхална църква, план (по Ђ. Божковић). Fig. 3. Eglise à trois conques du lieudit Gorica près d'Ohrid, plan d'après Dž. Bošcovič*

● *Обр. 4. Охрид. Църква „Св. Пантелеймон", план (по Д. Коцо). Fig. 4. Eglise „Saint Pantéleimon" d'Ohrid, plan d'après D. Kočo*

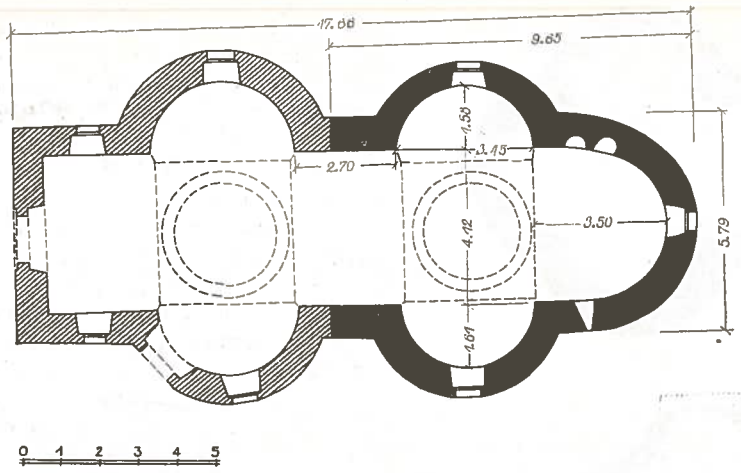

5

● *Обр. 5. Тетевен. Църква „Св. Илия", план (по автора). Fig. 5. Eglise „Saint Elie" de Teteven, plan d'après l'auteur*

Датираме ги в периода на развития феодализъм по нашите земи.

Към църквите с 3 пряко скачени конхи причисляваме засега единствено църква № 28 в Плиска (обр. 1).[2] Тя има най-опростено архитектурно решение и намира много паралели с църкви от X в. в Западна Македония и в Гърция,[3] към което време я отнасяме.

По-сложен вариант на тази разновидност представлява църквата „Св. Архангели" (обр. 2) от началото на X в. в манастира „Св. Наум" — Охрид.[4] При нея трите конхи не се свързват пряко, а чрез вдадените ъгли на подкуполния квадрат, белег, показващ архаичност, тъй като се среща в още редица паметници от късноантичната епоха. От изток куполът се носи не направо от апсидата, а от широка арка. От север и юг тежестта му се поема от страничните конхи, а от запад — от цилиндричен свод. При това страничните конхи са вградени. (По тези белези църквата представлява преходна форма към следващата в типологическото развитие група на вградените триконхални църкви.) Вариант на същата разновидност е и църквата в м. Горица (обр. 3), близо до Охрид, при която куполът се носи освен от трите конхи (от изток, север и юг) и от три широки арки.[5] Църквата е датирана между X—XIV в. Въз основа на архитектурен анализ ние уточняваме датировката ѝ в X—XI в. Аналогично вариантно решение има и църквата край Изделаве (Охридско).[6] Тези 3 църкви показват еволюцията в типа.

Следващата основна разновидност — еднокорабен триконхален план — има Климентовата църква „Св. Пантелеймон" в Охрид от края на IX в. (обр. 4).[7] При тази църква предолтарното пространство е сравнително по-удължено така, че куполът се носи не само от запад, но и от изток от къс полуцилиндричен свод, при което олтарната конха изобщо не участвува в системата на равновесие на купола. От север и юг конструкцията се уравновесява от страничните конхи, усилени с арки. Квадратът, върху който е поставен куполът, е също с вдадени ъгли. За отбелязване, е, че всички споменати дотук църкви имат куполи, вписани точно в подкуполния квадрат.

При еднокорабните триконхални църкви различаваме две основни разновидности по нашите земи: с купол и без купол. Безкуполните наричаме условно „църкви с певници" и отнасяме към по-късния период на турското владичество. Еднокорабните пък триконхални църкви с купол разделяме на два основни варианта — със стени, усилени с пиластри, които носят укрепващи арки, и с гладки стени, носещи полуцилиндрични сводове, без посредството на пиластри и арки. Последният вариант е по-широко застъпен у нас с примери от края на средновековието. Неговата архитектура, конструкции и план се отделят от останалите групи на типа през IX—XIV в. с примитивната си простота. Куполът е загубил стройните си пропорции и пластично членение. Детайлът е също груб. Техниката на градеж е небрежна. Всичко това говори за една оскъдност при строежа и известна приниженост на архитектурните изисквания в сравнение с другите разновидности на типа, които имат по-изяснена планово-конструктивна схема и по-богата архитектура. Поради тези им характерни и същевременно отличителни архитектурни белези ние считаме, че църквите от

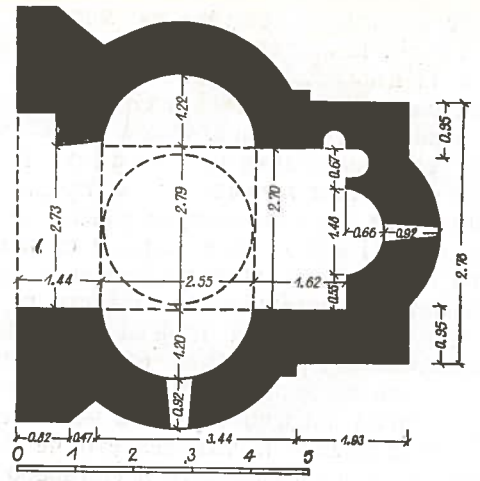

6

● *Обр. 6. С. Пещера, Радомирско. Църква „Св. Никола Мрачки", план (по автора). Fig. 6. Eglise de „Saint Nicolas Mrački" du village Peštera, rég. de Radomir, plan d'après l'auteur*

този вариант могат да бъдат отнесени най-рано в XV в., а не в XIV в., както считат другите изследвачи (вж. заб. 8, 10, 11).

Независимо от по-късното им датиране обаче ние ги разглеждаме заедно с останалите средновековни църкви от типа, понеже те са по-близки по планово-архитектурна композиция до тях, отколкото до т. нар. църкви с певници от XVII в.

Към тази група църкви причисляваме близките по архитектурни решения и местоположение манастирски църкви: „Св. Никола" край с. Пещера, Радомирско, „Св. Архангели" край Трън и „Св. Иван Богослов" край с. Поганово. Към тях по конструкцията на подпорната си система се отнася и манастирската църква „Св. Илия" в гр. Тетевен, а също и църквата „Св. Тройца" в с. Горна Каменица, недалеч от Княжевац, в някогашното Видинско царство.

Манастирската църква „Св. Илия" е най-опростената по план и конструкция църква от групата. Тя е подробно проучена и публикувана.[8] Църквата е градена на няколко етапа, най-старият от които включва източната част с трите конхи (обр. 5). Именно тази част е обект на разглеждане в настоящата работа. Нейният купол е по-малък от очертания подкуполен квадрат. Този белег показва отстъпление от старите традиции, при които диаметърът на купола съвпада винаги със страната на квадрата. Макар че външното очертание на църквата има формата на обикновен трилистник, олтарната апсида не участвува в носещата система на купола. С тези специфични особености църквата „Св. Илия" е един своеобразен и по-късен вариант на разновидността на еднокорабната триконхална църква. Паметникът е близък по план и архитектурен образ на църква № 28 в Плиска, а по носещата си система — на църквите от Поганово, Пещера и Трън. Макар и единичен случай в нашите земи, той намира паралели и с църквите от съседните земи (Старчева горица в Сърбия и други).

Манастирската църква „Св. Никола Мрачки" край с. Пещера не е публикувана досега (обр. 6).[9] Споменава се само обзорно във връзка с общи теренни проучвания.[10] Старата църква, към която от запад е долепена по-късна обширна еднопространствена зала, служи сега за олтар на храма. За отбелязване е, че и тук няма точно вписване на проекциите на купола в подкуполния квадрат, а олтарната конха е значително по-малка от страничните. Паметникът намира близки паралели с църквата „Св. Архангели" в Трън и „Св. Иван Богослов" в Поганово. По някои белези обаче, като малката олтарна апсида, наченките на рамена във външното очертание и други, той се различава, макар и незначително, от тях.

Манастирската църква „Св. Архангели" край Трън се споменава от редица изследвачи[11], но досега също не е публикувана изцяло въз основа на пълно архитектурно заснемане. Паметникът представлява еднокорабна сграда с просторен притвор и с допълнително изградено от запад преддверие (обр. 7). Над наоса и притвора се издигат куполи. Куполът на наоса има оригинална седмостенна форма, поради което външно изглежда изместен спрямо постамента си. Интересно е да се отбележи, че всички изследвачи досега го описват невярно като осмостенен. Притворът има своеобразна конструкция на по-късното си покритие. Куполът му е поставен върху четири широки арки, носени от четири конзоли така, че без да се намалява размерът на помещението, се запазва впечатлението за въздушност и се осъществява постепенното стесняване на вътрешния обем във височина. Паралелите, които се привеждат от някои изследвачи между църквата в Трън и църквите от Североизточна Сърбия (Павлица, Любостиня, Смедерово, Руденица, Каленич), не са убедителни, понеже първите две църкви принадлежат изобщо на друга основна разновидност на типа (те са четиристълбни кръстокуполни църкви), а останалите, макар и еднокорабни, имат съществени отлики в

план и в конструкция.[12] Най-близки по планово-архитектурни и конструктивни особености с Трънската църква са църквите от същата група — „Св. Никола Мрачки“ и особено църквата в Погановo.

Църквата в Погановския манастир също не е публикувана въз основа на подробно архитектурно заснемане.[13] По план тя не се отличава от разгледаните вече представители на същата група (обр. 8). За разлика от тях обаче има по-богато фасадно членение. За пластичния ефект на сградата допринасят още и релефните фасадни арки, изпълнени от тухли, зъбчатият тухлен корниз, профилираният купол с едностъпални ниши и с колонки в ъглите. Правейки стилов анализ на паметника, всички изследвачи досега изтъкват, че Погановската църква е „едно скромно и опростено възпроизвеждане на моравския тип църкви“[14]. Направеното от нас обаче проучване на църквата и сравнението ѝ със сродните паметници от типа в Сърбия противоречи на това схващане. Оказа се, че еднокорабните триконхални църкви с техните варианти се срещат в нашите земи преди XIII в. Същите са широко разпространени по това време и в Гърция, но в Сърбия се появяват едва в XIV—XV в., и то в друга разновидност. Освен това привежданите най-често паралели между Погановската църква и църквите в Смедерово и Крушевац не са убедителни, защото тези паметници са твърде различни едни от други по план, конструкция и архитектура. Не е убедително и твърдението, че декоративните арки по фасадите в Поганово са подобни само на тези в ред моравски църкви и не намират сравнение с други църкви у нас. Църквите във Винени, „Св. Иван“ в Несебър, в Трън и други имат също такива арки. Не сме съгласни и със схващането, че тези арки означават „зависимостта на Поганово от Моравската школа“. Според нас те съответстват със своята опростена форма на по-бедната архитектура на църквата и показват вярното чувство на строителя за подходящо детайлиране. Пластично-колоритната декорация на Погановската църква — тухлен зъбчат корниз, клетъчна зидария и други, също не утвърждават външни влияния, тъй като те се срещат и в редица ранни паметници от средновековието у нас (църквата „Св. София“ в Охрид, Новата митрополия в Несебър и др.). От всичко това следва, че трябва да се коригира категоричността, с която Погановската църква досега се поставяше под прякото влияние на Моравската школа. За нас този въпрос остава засега най-малко дискусионен.

● *Обр. 7. Трънски манастир. Църква „Св. Архангели“, надлъжен и напречен разрез през наоса. План. Напречен разрез през притвора (по автора). Fig. 7. Eglise des „Saints Archanges“ du Monastère de Trän, coupe longitudinale et transversale du naos. Plan. Coupe transversale du narthex d'après l'auteur*

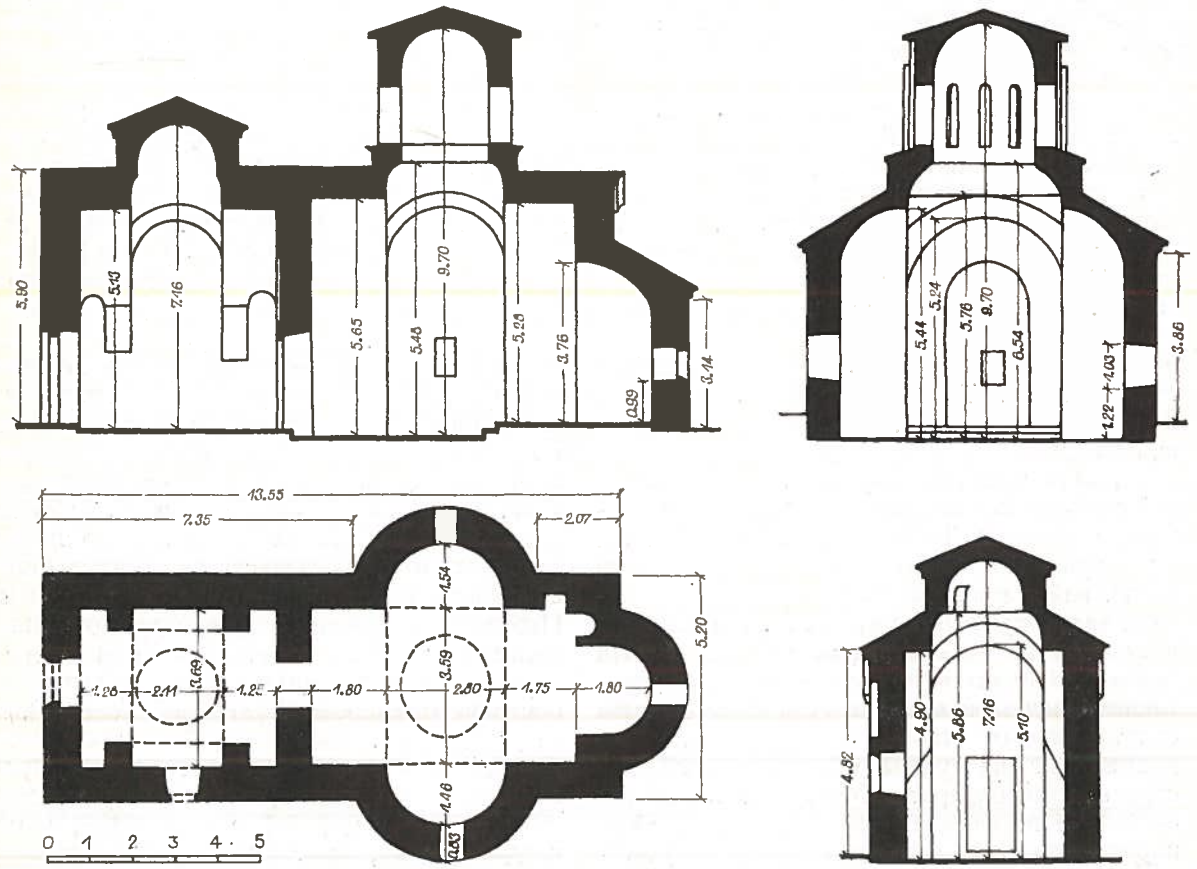

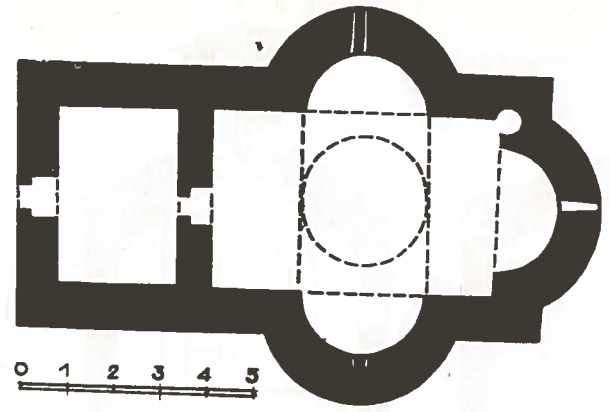

● *Обр. 8. Погановски манастир. Църква „Св. Иван Богослов“, план (по Кр. Миятев). Fig. 8. Eglise „Saint Jean le théologien“ du Monastère de Poganovo, plan d'après Kr. Mijatev.*

Църквата „Св. Троица“ в с. Г. Каменица, близо до Княжевац, се отнася, както вече споменахме, към същата разновидност на опростените еднокорабни триконхални църкви (обр. 9). Тя има еднакви размери и планови особености с църквата от Поганово.[15] Оригинална е обаче конструкцията на притвора, покрит с една полукалота, в северозападния и югозападния ъгъл на която според изследвача ѝ са развити по една тромпа. Счита се за вероятно църквата да е изградена от деспот Лазар (1446—1458 г.), въпреки че конструкцията с полукалота и тромпи е твърде архаична. Допустимо е впрочем тази конструкция да е принадлежала към по-стар градеж. Приликите на църквата от с. Горна Каменица с разгледаните църкви от същата подгрупа у нас, съществените ѝ отлики в план от представителите на типа от Североизточна Сърбия, обстоятелството, че земите в района на Княжевац са влизали в някогашното Видинско деспотство, ни дават основание да я включим в поредицата църкви с еднокорабен план по нашите земи. От тях тя се отличава главно по конструкцията — двойки надвесващи се арки, върху които ляга куполът и която конструкция е характерна преди всичко за църквите от този тип в Сърбия и Румъния, макар че се среща и в паметници у нас (в Никопол и другаде). Църквата в с. Горна Каменица насочва към предположението, че в земите на Българската държава през късното средновековие била предпочитана опростената еднокорабна триконхална църква за разлика от по-сложния вариант на типа, застъпен в сръбските и румънските земи.

Този по-сложен вариант е представен у нас единствено от крепостната църква „Св. Николай“ в Сер (обр. 10).[16] За първи път тук виждаме ниши на протезис и диаконикон, изградени в източната стена. Два срещуположни пиластра от север и юг оформят предолтарното пространство, което намираме решено по същия начин и в други църкви от XIV в. — църквата от Спасовица и др. С богато разчлененните отвътре и отвън стени на наоса, с пластичната си и колоритна украса паметникът се отделя от другите триконхални църкви с еднокорабен план у нас и намира по-близки паралели с по-късните от него църкви в Сърбия и Румъния. Налице е следователно по-нататъшно обогатяване и развитие на плана и на фасадно-декоративното оформление на типа.

Изтъкваната от някои автори близост между църквата „Св. Николай“ в Сер и църквата „Св. Илия“ в Солун, макар и да съществува, се нуждае по наше мнение и от допълнително уточняване. При солунската църква страничните подкуполни арки са превърнати в тесни сводове, които носят сами от север и юг тежестта на купола така, че страничните конхи-певници не участвуват в носителната система на купола. Точно обратното обаче установяваме в църквата от Сер и в другите църкви от подгрупата на еднокорабния вариант у нас, което е съществена конструктивна отлика и показва принадлежност към друга разновидност на типа. Църквата е датирана между IX и началото на XIII в. Ние смятаме за по-приемлива дата началото на XIII в., като имаме пред вид развития архитектурен план и богатото ѝ пластично членение, характерни за периода на развития феодализъм. Налага се обаче естествено въпросът — ако по-сложният вариант на еднокорабния план с конхи е бил вече известен до началото на XIII в. у

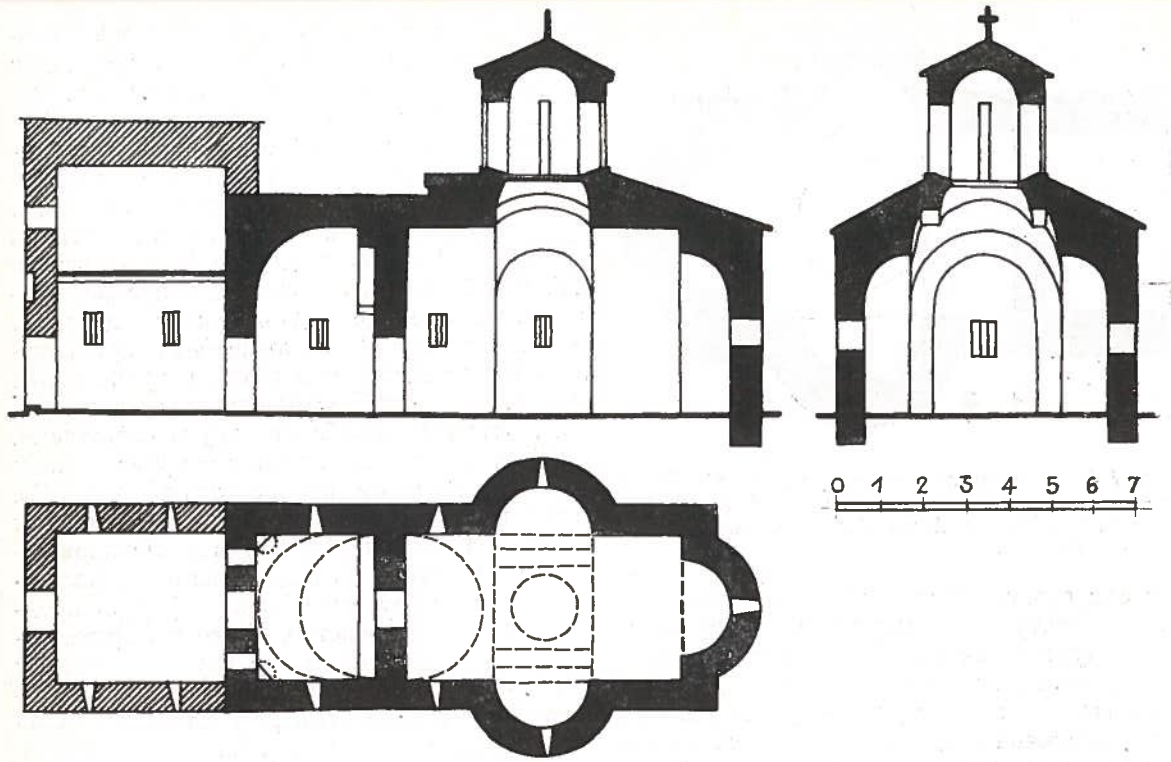

9

● *Обр. 9. С. Горна Каменица, до Княжевац. Църква „Св. Троица", план и разрези (по Ђ. Божковић). Fig. 9. Eglise de „La Sainte Trinité" du village Gorna Kamenica près de Knjaževac, plan et coupe d'après Dž. Boščovič*

нас, възможно ли е по-простата му форма, която е генетически свързана с него и от която има запазена брънка, да се явява значително по-късно (имаме пред вид църквите от Пещера, Трън, Тетевен, Поганово), и то под чуждо влияние, както твърдят другите изследвачи? Не се ли крие тук друго обяснение, различно от общоприетото досега? На този въпрос ще се спрем по-подробно на друго място.[17]

Към вградените триконхални църкви у нас се отнасят църквите в с. Кулата, Петричко[18], в м. Зглавеница и в м. Винени[19] (край Малкото преспанско езеро). При църквата в с. Кулата (обр. 11) създадените плътни части между наоса и външните стени от изток са оползотворени за протезис и диаконикон, а от запад — за баптистерий и параклис. Църквата от с. Кулата е датирана в X—XII в., което считаме за приемливо. Нейни паралели срещаме както в редица ранновизантийски паметници от Изтока, така и в средновековните църкви от X—XI в. в Армения[20] и в близките до нас църкви от X—XI в. в Гърция[21] (църквите в Аулис, Беотия, и особено църквата „Св. Димитър Варасовас" край с. Василики срещу Патра). Църквата в с. Кулата има най-близка аналогия с църквата от с. Винени (обр. 12). Последната е датирана между XII—XIV в. Според нас обаче тя е била строена не по-късно от XII в. (архитектурният ѝ тип и близките ѝ паралели със сродни паметници от Гърция, датирани в X—XI в., свидетелстват за това). Заслужава също да се отбележи фактът, че църквата в м. Винени и всички църкви от тази разновидност в Гърция имат куполи, чиито барабани се проектират като вписани окръжности, които тангират страните на подкуполния квадрат, което е белег също на по-ранните средновековни църкви. Генетична връзка между паметниците от тази подгрупа не е установена засега, но твърде възможно е те да са имали за образец някой по-стар тип от южните краища на Балканския полуостров. Освен това не бива да се забравя и обстоятелството, че тези паметници се срещат на Изток още през ранновизантийския период.

Църквата „Св. Богородица" в Костур (обр. 13) представлява по планово-композиционно решение преходна форма.[22] Вътрешното ѝ пространство е кръстовидно, но рамената на кръста още не се очертават отвън. По архитектурната си пластика и богат детайл църквата се свързва с по-усложнения вариант на групата еднокорабни църкви (Сер). Същевременно тя запазва във фасадното третиране характерния облик на другите средновековни костурски църкви — базилики („Св. Архангели", „Св. Врачи" и „Св. Стефан"). Църквата е датирана към началото на XI в.

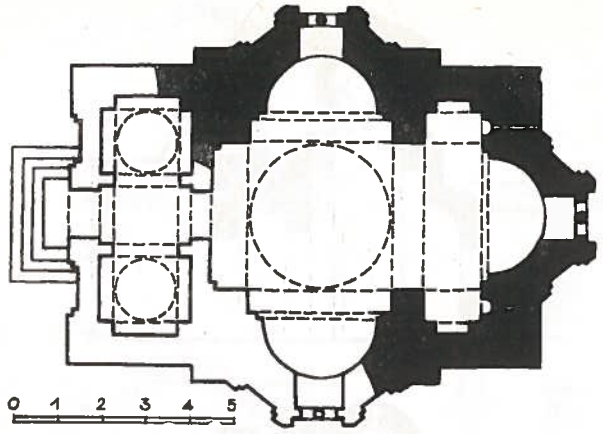

10

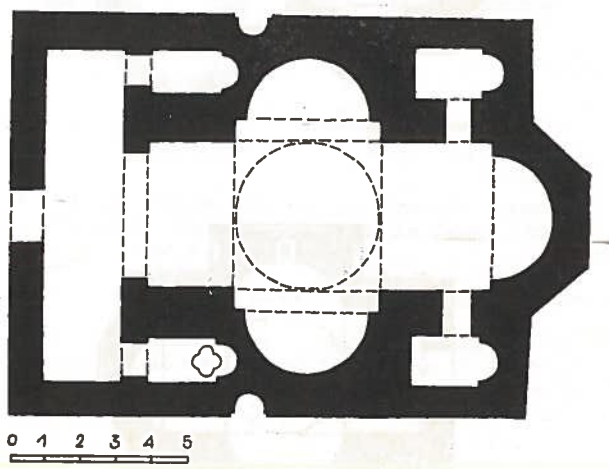

11

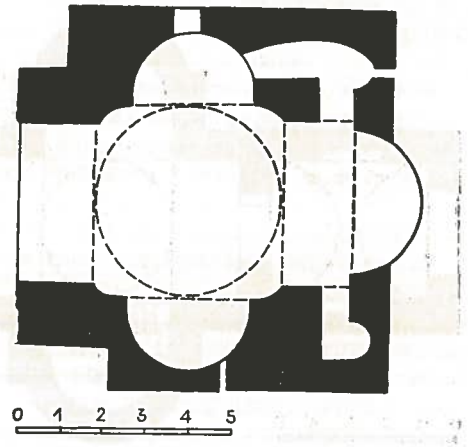

12

Църквата „Св. Андрей" на р. Треска до Скопие (обр. 14) е също преходна форма — сполучливо съчетание на еднокорабен, кръстовиден и вграден триконхален план.[23] Отвън има форма на свободен кръст, а отвътре на типична еднокорабна триконхална църква. Страничните ѝ конхи са вградени в дебелините на стените, фасадите са украсени с високи декоративни ниши, чиито арки са градени по типа на църквите в Търново и в Несебър. За отбелязване е, че нишите са разположени в два реда един над друг по подобие на църквата в Марковия манастир в с. Сушица до Скопие и базиликата „Св. София" в Охрид. Паметникът е датиран по надпис от 1389 г. Богатата му пластична и колоритна украса, сложният олтар и стройният купол свидетелствуват за същото време и за т. нар. живописен стил, особено характерен за архитектурата от епохата на развития феодализъм у нас.

Представител на разновидността свободен кръст с три конхи е църквата в с. Крупник, Благоевградско (обр. 15).[24] Предполага се, че над централния квадрат на равнораменния кръст се е издигал тангиращ купол, поставен върху пандантиви и барабан. От запад църквата завършва с просторен притвор, разчленен от северната и южната стена с по една плитка ниша — навярно аркосолий, което подсказва гробничния ѝ характер. Паметникът е датиран в XIV в.

Към четиристълбните църкви с вписан кръст и три конхи се отнасят църквите в гр. Кърджали[25] и църквата „Св. Архангели"[26] в с. Кучевище, Скопско. Към тази група би следвало да причислим и публикуваната цър-

● *Обр. 10. Сер. Църква „Св. Николай", план (по С. Бобчев). Fig. 10. Eglise „Saint Nicolas" de Ser, plan d'après S. Bobčev*

● *Обр. 11. С. Кулата, Петричко. Триконхална църква, план (по Ат. Милчев). Fig. 11. Eglise à trois conques de Kula, rég. de Petrič, plan d'après At. Milčev*

● *Обр. 12. М. Винени, край Малкото преспанско езеро. Триконхална църква, план (по П. Милюков). Fig. 12. Eglise à trois conques du lieu dit Vineni près du Petit lac de Prespa, plan d'après P. Miljukov*

ква „Св. Троица“ край Разлог.[27] Според нас обаче планът на тази църква (обр. 16) се различава от изяснената планова конструктивна схема на средновековните триконхални църкви независимо от техните разновидности и варианти. Той носи повече белезите на църквите с певници и без купол, които се изграждат по времето на късното турско владичество (църквата в Чепърленци, Студена, Бяла река и др. от западните области на България). Поставянето на купола не по оста на страничните конхи и носенето му от нееднакви подпори подсилва впечатлението за преправки и по-късно конструктивно решение на купола към прост еднокорабен план.

Средновековната църква в гр. Кърджали показва по-развита планова схема със сложен триапсиден олтар (обр. 17). Към първоначалния план са правени допълнителни поправки и пристройки. Посочените паралели между разглеждания паметник и църквите „Св. Илия“ в Солун и „Св. Николай“ в Сер се нуждаят от известно уточняване, защото последните две църкви принадлежат, както видяхме, на различни групи от типа. Според нас средновековната църква в гр. Кърджали има по-голямо сходство в плана си с някои църкви от Атон (Католикона — X—XI в.), отколкото с тях. Намерените находки в църквата свидетелстват, че тя е била използувана през периода XI—XIV в., което считаме за приемливо.

Църквата „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ до с. Кучевище, Скопско, има също кръстокуполен план (обр. 18), чиито три конхи обаче отвън завършват с тристенни апсиди, изглежда, по-късно преправени. По този си белег тя се отличава от всички други църкви на типа у нас. Фасадите са обогатени с керамична украса. Църквата се датира по архитектурните ѝ особености в XIV в.

Към типа на триконхалните църкви са се отнасяли навярно и някои сега вече разрушени големи манастирски църкви. Така например през 1955 г. бяха разкрити при сондажи части от църква под катедралния храм „Св.

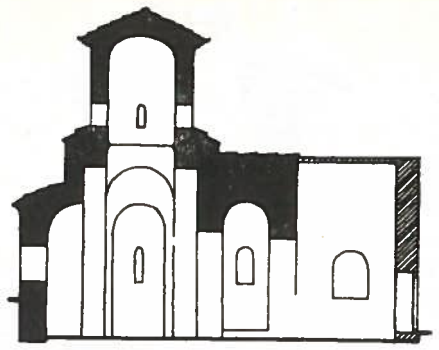

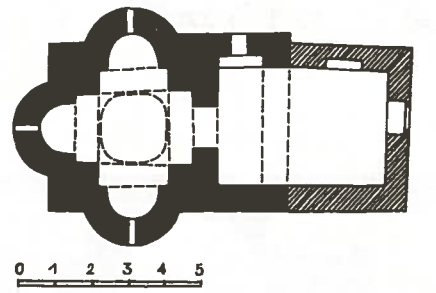

13

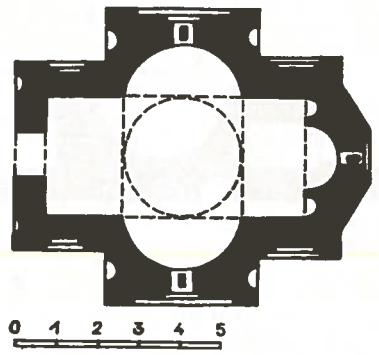

14

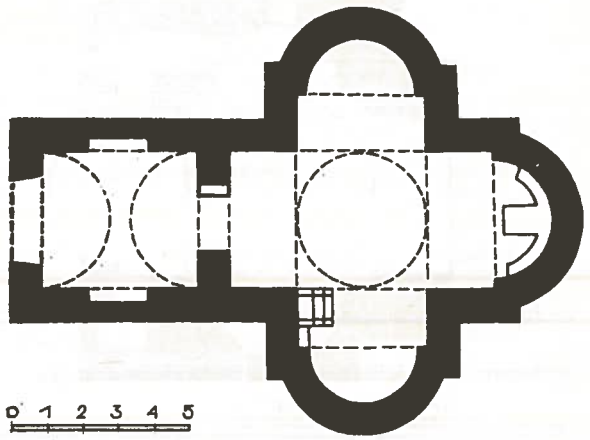

15

● *Обр. 13. Костур. Църква „Св. Богородица“, разрез и план (по А. Орландос). Fig.13. Eglise de „La Sainte Vierge“ de Kostur, coupe et plan d'après A. Orlandos*
● *Обр. 14. Църква „Св. Андрей“ на р. Треска до Скопие, план (по Ж. Татиħ). Fig. 14. Eglise „Saint André“ sur la Treska, près de Skopie, plan d'après Ž. Tatič*
● *Обр. 15. С. Крупник, Благоевградско. Триконхална църква, план (по Ст. Станчев). Fig. 15. Eglise à trois conques du village de Krupnik, dép. Blagoevgrad, plan d'après St. Stančev*

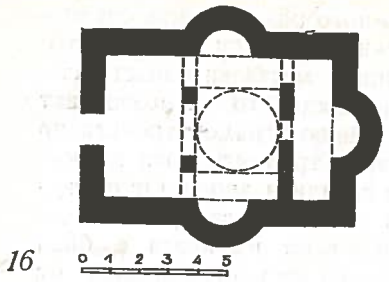

16

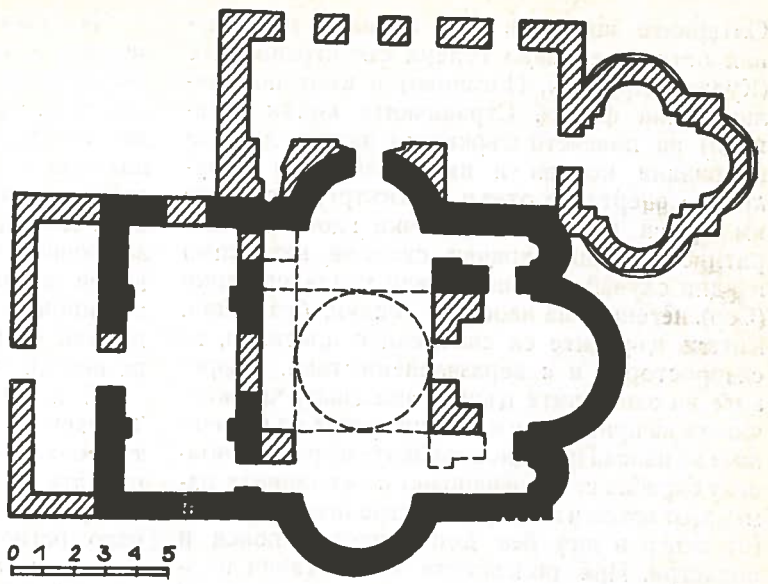

17

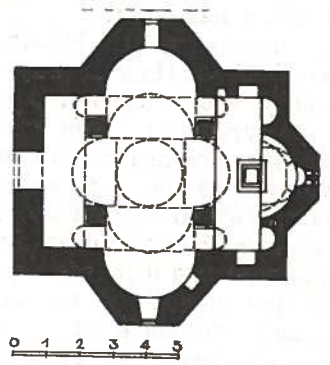

18

● *Обр. 16. Разлог. Църква „Св. Троица“, план (по В. Иванова). Fig. 16. Eglise de „La Sainte Trinité“ de Razlog, plan d'après V. Ivanova*
● *Обр. 17. Кърджали. Триконхална църква, план (по Е. Манова). Fig. 17. Eglise à trois conques de Kărdžali, plan d'après E. Manova*
● *Обр. 18. С. Кучевище, Скопско. Църква „Св. Архангели Михаил и Гавриил“, план (по В. Иванова). Fig. 18. Eglise des „Archanges Michel et Gabriel“ de Kučevište, région de Skopie, plan d'après V. Ivanova*

Богородица“ в Бачковския манастир (обр.19).[28] Счита се, че най-старите църкви на Преображенския, Рилския и др. манастири са имали също такъв план. Това е твърде допустимо, като се има пред вид, че споменатите по-горе църкви от Възраждането са строени по икономически и културни съображения върху основи на средновековни църкви.

Обобщавайки резултатите от краткия архитектурен анализ на средновековните църкви от триконхалния тип в българските земи, можем да направим следните констатации и изводи:

Повечето църкви от типа са близки помежду си със сравнително опростените си планове, скромен интериор и с непретенциозното си фасадно и декоративно оформление.

Въпреки многото еднакви черти между паметниците прегледът показа, че има разнообразие в плановите им форми — проследихме типологическото развитие на паметниците — от простата трилистна форма до различните варианти на еднокорабната и кръстокуполната църква.

Установи се, че тези разновидности отразяват общото развитие на триконхалния тип през средновековието. В края на IX—X в. развитият литургичен ритуал в манастирските църкви налага прибавянето на странични конхи — място за певците — към известните по това време църковни типове. Проучването показа, че най-ранните триконхални църкви у нас имат еднокорабен план (Охрид) и претърпяват вариантни решения през следващите векове (Горица, Издеглаве, Винени, с. Кулата, Костур). Тяхна късна реминисценция са църквите от Пещера, Трън, Тетевен, Поганово, Г. Каменица. Четиристълбната кръстокуполна църква (атонски вариант) се явява още твърде рано в нашите земи (църквата в Кърджали от XI в.), но, изглежда, не намира разпространение, ако съдим по известните засега само два паметника с такъв план. Най-усъвършенствувано планово-конструктивно и архитектурно решение триконхалната църква получава през XIV в. в кръстокуполния план с неговите разновидности.

Отделните съставни елементи на триконхалната църква показват също близост и развитие на формите. По-ранните църкви имат едноделен олтар без протезис и диаконикон.

Олтарните апсиди в план с малки изключения остават еднакво големи със страничните (Кулата, Крупник, Поганово) и имат полуцилиндрична форма. Страничните конхи (певници) на повечето църкви са високи до подпокривния корниз и имат най-често полукръгло очертание отвън и отвътре, а стените им не са разчленени. Всички наоси са покрити с полуцилиндрични сводове, като само в един случай са използувани усилващи арки (Сер). Стените на наоса са гладки, без ниши. Когато църквите са снабдени с притвори, те са просторни и с неразчленени стени. Разрезите на запазените църкви показват, че височината на притвора е най-често равна на височината на наоса. При еднокорабните църкви куполният барабан се носи направо от сводовите рамена (от изток и запад) и от страничните конхи (от север и юг) без допълнителни пояси и пиластри. При по-късните триконхални църкви диаметърът на купола е по-малък от страната на подкуполния квадрат, в резултат на което разлатите форми на пандантивите запълнят междините между краищата на четвърткуполите на страничните конхи и куполния барабан. Всички запазени паметници имат подчертано голям и висок куполен барабан над наоса, най-често поставен отвън върху солиден постамент. Барабанът е понякога разчленен с ниши, полуколонки или пиластри. Обикновено стените му са пробити само от тесни прозорци. Подпокривният корниз, опасващ цялата сграда, е широк, с просто членение. Повечето от църквите са градени от камък и имат сравнително дебели външни стени. Тухлата се употребява по-рядко, предимно с декоративна цел. Смесената зидария е също рядкост. Покритието на сградите е от керемиди с изключение на църквата „Св. Илия" в Тетевен, която е покрита с цепени каменни плочи. Подовете са масивни, най-често каменни. Детайлът е съвършено опростен. С редки изключения (църквите в Костур, Треска, Сер) тухлената украса е употребена много пестеливо или въобще не намира приложение в градежа и в декорацията.

Обстоятелството, че триконхалните църкви са обслужвали манастири, свидетелствува, че триконхалният план още през средновековието се е утвърдил и в опростените си разновидности като основен манастирски тип. Това дава основание да се предполага, че развитата манастирска триконхална църква на Атон (кръстокуполният план с вписан кръст) не е била възприемана с нейните усъвършенствувани форми наготово у нас.

За съжаление много разрушените средновековни манастирски комплекси и по-късното застрояване на същите места на манастирски ансамбли през Възраждането не позволяват да се установи какво градоустройствено положение е заемала триконхалната църква спрямо останалите сгради и двора. От оскъдните данни, които са ни известни, можем да заключим, че обикновено църквата е била вътре в манастирския двор, ограничаван от жилищните и стопански постройки. Самите църкви са разполагани на грижливо избрани по-високи места с добра видимост.

С изключение на църквата „Св. Илия" в Тетевен и църква № 28 в Плиска всички триконхални църкви у нас се срещат в западната половина на страната. Този факт говори, че триконхалната църква се създава като регионален тип в западните области на българската държава, където намира своето продължително развитие. Защо именно триконхалната църква се задържа и развива през средновековието и през по-късните векове в западните области на България и дали това е само резултат от силното архитектурно влияние на Солун и Атон, е за нас един все още нерешен проблем. Не е достатъчно направено също и за издирването на църквите с триконхален план от източните райони на България, както и не е проследен сравнително типът през епохата на средновековието и на турското владичество у нас и в съседните балкански земи.

Приложената карта за разпространението на църквите (обр. 20) показва, че съществува

● *Обр. 19. Бачковски манастир. Църква под сегашната манастирска църква „Св. Богородица", план (по Кр. Миятев). Fig. 19. Eglise qui se trouve au-dessous de l'église actuelle de „La Sainte Vierge" du Monastère de Bačkovo, plan d'après Kr. Mijatev*

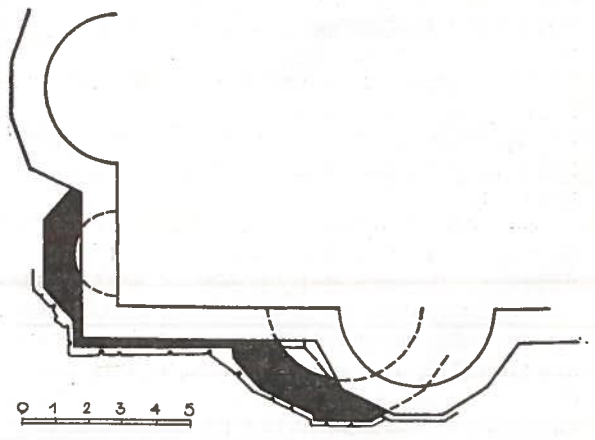

● *Обр. 20. Разпространение на триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи. Fig. 20. Aire de diffusion des églises à trois conques du IX—XIVe s. dans les terres bulgares*

известно групиране на паметниците от типа у нас: в Охридско (5 църкви), по долината на р. Струма (3), в Северозападна България (4), в Родопите (2). Заслужава да се отбележи също фактът, че в поречието на р. Морава, т. е. в съседните на българските земи области, са съсредоточени също голям брой триконхални църкви от XIV в. и от по-късно време. На нас не ни е известно такова групиране на типа в други райони на Балканския полуостров. Проучването на този въпрос обаче излиза извън рамките на настоящото изследване.

Тук му е мястото да подчертаем още веднъж, че не сме съгласни с досегашните изследвачи, които считат, че опростените еднокорабни триконхални църкви в нашите земи са строени под прякото влияние на Моравската школа.[29] Това утвърдено в науката схващане не се потвърди от нашето проучване. Ние установихме, че еднокорабните триконхални църкви и преходните форми към тях са били изграждани още през X—XII в. у нас. (За да твърдим това обаче, ние проверихме датирането на всички разглеждани паметници въз основа на архитектурния им анализ и публикуваните за тях фактически материали. За някои предложихме нови датировки, а други, които бяха поставени в твърде широки граници, уточнихме.) При това проучването показа, че еднокорабните триконхални църкви в България се различават съществено от примерите в Североизточна Сърбия — по план, конструкция, архитектура, градеж и пластична декорация.[30] Изтъкнатите сходства между сръбските и нашите еднокорабни църкви не са така големи, както се е мислело досега. Еднокорабните три-

конхални църкви в средновековна България следва да се отнесат към паметниците, строени преди всичко под влияние на местната строителна традиция, чиито образци от типа предшествуват по време църквите от тази разновидност в Сърбия и Румъния. Това се потвърждава и от историческия факт, че голяма част от разглежданите наши църкви са били изградени доста време преди създаването на Сръбската държава изобщо. От друга страна, триконхалният тип в България няма стереотипен характер (какъвто имат например по-голямата част от църквите в Югославия и Румъния), защото установихме, че прибавянето на конхи към различни основни планове и техните варианти създава богато разнообразие от разновидности. Прегледът на паметниците свидетелствува, че триконхалните църкви в България имат връзки с местната архитектурна традиция.

Архитектурният анализ на отделните съставни елементи на триконхалната църква показва също близост с местните форми. Така полукръглата форма на апсидата, която е характерна за триконхалните църкви, е най-често срещаната апсидна форма изобщо в българската църковна архитектура от IX—XIV в. Неразчлененитe вътрешни стени на еднокорабните наоси, покритието им с гладки полуцилиндрични сводове, както и наличието на просторни притвори, са също типични архитектурни елементи за средновековните църкви у нас. Чисто каменният градеж на триконхалните църкви е стара местна строителна техника. По същия начин са изградени църквите в Плиска, Преслав, Паталеница, Земен и др. Опростените профили на покривите, които вървят в прави линии, е особеност, която често се среща в църквите по нашите земи (Асеновград, Земен, Яна). Типичният за триконхалните църкви осмостенен барабан е също характерен елемент за всички църковни типове у нас през средновековието (Колуша, Никопол и др.). Тухленият орнамент и пластичната украса, които играят скромна роля в триконхалния тип църкви, не се прилагат също и в други църкви от България, така че тяхната ограниченост или пълна липса не означава скъсване със строителните традиции на страната.

Проучването опровергa досегашното схващане, че триконхалната църква е била слабо развита в средновековна България. Архитектурният анализ на църквите очертава най-характерните планови, фасадни и конструктивни особености на типа през средновековието и насочва към някои нови проблеми, свързани с развитието на триконхалните църкви у нас и връзките им с другите балкански земи.

[1] а) Публикации за отделни паметници: С. Н. Бобчев, Две старинни църкви в околността на гр. Сер, ИАД. VII, 1919—1920, стр. 38—58; А. Грабар, Погановският манастир, ИАД, IV, 1926—1927, стр. 172 — 210; В. Иванова, Оряховският манастир и неговите грамоти, ИИД, X—XII, 1931—1932, стр. 84—118; К. Миятев, Погановският манастир, София, 1936, стр. 74 сил.; С. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г., РП, III, 1948, стр. 203; А. Милчев, Триконхална църква в околностите на с. Кулата, Благоевградско. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма, ГСУФИФ, I, 1960, стр. 401—449; С. Станчев, Триконхална църква в с. Крупник, Археология, 1960, кн. 3, стр. 43—49; Е. Манова, Разкопки на средновековната църква в Кърджали, Археология, 1963, кн. 3, стр. 75—83; Б. Игнатов, Манастирът „Св. Илия" при гр. Тетевен, Археология, 1965, кн. 2, стр. 4—15; С. Михайлов, За архитектурата и живописта на манастирската църква „Св. Андрей" на р. Треска, Археология, 1968, кн. 1, стр. 7—20.

б) Терени проучвания: А. Грабар, Няколко средновековни паметника из Западна България, ГНМ, 1921, стр. 286—288 и 292—293; К. Миятев, Приноси към средновековната археология на българските земи, ГНМ, 1927, стр. 277—280.

в) Общи прегледи: П. Милюков, Християнския древности западной Македонии, ИРАИК, IV, 1899, стр. 21—151; Кондаков, Македонія, С.-Петербург, 1909, стр. 117—134; Й. Иванов, Старинни църкви в Югозападна България, ИАД, III, 1, 1912, стр. 52—72; М. Злоковић, Старе цркве у областима Преспе и Охрида, Старинар, III, 1924—1925, стр. 140—148; В. Иванова, Неиздадени църкви в Югозападна България, ГНМ, V, 1926—1931, стр. 275—284; П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, Сб БАН, Кл. Ист. филол., XV, кн. 27, 1931, стр. 63—66; А. Василиев, Тетевенските църкви, София, 1948; същият, Църкви и манастири на Западна България, РП, IV, 1950, стр. 49—214; Г. Стойков, Култови и обществени сгради из Трънско, Брезнишко и Кюстендилско. Из комплексни научни експедиции в Западна България, Трънско, Брезнишко и Кюстендилско през 1957—1958 г., София, 1961, стр. 86—97.

[2] С. Михайлов, Разкопки в Плиска, стр. 203; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 174—175.

[3] *Α. Ὀρλάνδος, Ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαρασοβας, Ἀρχετον, I* 1935, *Ἀθῆναι*, стр. 105—120 (в студията се споменават още паметници).

[4] Й. Иванов, Манастирът „Св. Наум" на Охридското езеро, Отечество, 1914—1915, стр. 70—80; Д. Коцо, Проучванья и археолошки испитиванья на църквата на манастирот „Св. Наум", Зб. Археолог. музеј, Скопје, II, 1958, стр. 56—80.

[5] Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, Београд, 1957, стр. 130—131; Bošković-Tomovski, Средновековната архитектура во Охрид, Зборник на трудове. Посебно издание по повод 10-годишнината од основувањето на музеот, посветено на XII мегународен конгрес на византолозите, Охрид, 1961, стр. 86; D j. Stričević, Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine, Rapp. XII e Congrès International des études byzantines, Ohride, 1961, стр. 224—240; К. Петров, Прилог кон средновековната археолошка карта, Гласник на муз. конзерв друштво на Н. Р. Македонја, I, 1954.

[6] Графическото представяне на плановете е уеднаквено, а всички чертежи бяха приведени в един мащаб, но поради технически причини последното не е спазено при печата.

[7] Д. Коцо, Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон" и раскопките при Имарет во Охрид, Год. зборник на филоз. факултет, Скопје, 1948, стр. 129—182; вж. и рецензията на К. Миятев, Д. Коцо, Климентовиот манастир, Охрид, Год. зб. I, Скопје, 1948, ИАИ, XX, 1955, стр. 617—618.

[8] Б. Игнатов, цит. съч.

[9] По наше мнение трябва да се направят сондажи на всички църкви от тази група, за да се доуточнят преизгражданите части.

[10] А. Грабар, цит. съч., стр. 292—293; К. Миятев, Архитектурата на средновековна България, София, 1965, стр. 193; Г. Стойков, Култови и обществени сгради из Трънско, стр. 86—88.

[11] К. Миятев, Приноси към средновековната археология, стр. 278—280; същият, Архитектурата на средновековна България, стр. 193—194; А. Грабар, цит. съч., стр. 286—288; Г. Стойков, цит. съч., стр. 86—88.

[12] А. Грабар, цит. съч., стр. 287.

[13] А. Грабар, Погановският манастир; Вж. също К. Миятев, Погановският манастир.

[14] А. Грабар, цит. съч., стр. 177.

[15] Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар, VIII—IX, 1933—1934, стр. 281.

[16] С. Бобчев, цит. съч., стр. 38—58.

[17] Авторът е подготвил за печат статията „Връзките на триконхалните църкви от средновековна България с църквите от същия тип в съседните балкански земи", където разглежда този въпрос.

[18] А. Милчев, цит. съч.

[19] *Α. Ὀρλάνδος, Ὁ Ἅγ. Δημήτριος*, стр. 177, обр. 14.

[20] Всеобщая история архитектуры, III, Москва—Ленинград, 1966, стр. 231.

[21] *Α. Ὀρλάνδος*, цит. съч., стр. 117, обр. 13.

[22] *Α. Ὀρλάνδος, Ἡ κουμπελιδικῆ, Ἀρχεῖον*, IV, 1938, *Ἀθῆναι*, стр. 125—131 и цит. лит.

[23] G. Millet, L'ancien art serbe, Paris, 1919, стр. 136; С. Михайлов, За архитектурата и живописта на манастирската църква „Св. Андрей"; Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в., София, 1931, стр. 63.

[24] С. Станчев, цит. съч., стр. 43—49.

[25] Е. Манова, цит. съч.

[26] В. Иванова, цит. съч.

[27] Пак там.

[28] К. Миятев, Една важна находка в Бачковския манастир, ИАИ, XXI, 1957, стр. 316—320.

[29] А. Грабар, цит. съч., стр. 177; К. Миятев, Архитектурата на средновековна България, стр. 192; Б. Игнатов, цит. съч., стр. 14.

[30] Тези въпроси са предмет на подробно разглеждане в подготвената за печат и посочена по-горе статия на автора.

Les églises à trois conques du IX—XIVe s. des terres bulgares

NELI ČANEVA-DEČEVSKA

(Résumé)

L'article comprend un examen systématique des églises à trois conques du IX—XIVe s de la Bulgarie médiévale d'après leurs variétés architecturales, ayant fait l'objet de publications antérieures. L'auteur les clas se en cinq groupes principaux, à savoir: 1. églises à trois conques accolées (4 spécimens); 2. églises à nef unique (5 spécimens); 3. églises dont la face extérieure de l'abside est droite (3 spécimens); 4. églises en croix libre (un spécimen); 5. églises à quatre piliers et à croix inscrite (3 spécimens); 6. formes transitoires (3).

L'analyse architecturale a montré que la plupart de ces monuments sont apparentés par leur disposition intérieure, l'aspect décoratif de leurs façades et le développement de leur plan.

Il a été établi qu'à l'exception seulement de deux églises — de Teteven et de Pliska — toutes celles à trois conques appartiennent à un type régional de la moitié ouest de la Bulgarie dès le IX—Xe s.

L'étude exhaustive de ces monuments montre par ailleurs que la variante athonite compliquée n'a pas exercé une influence sérieuse sur les églises médiévales bulgares à trois conques qui, en Bulgarie, relèvent plutôt de la tradition architecturale locale que du type alambiqué de l'Athos.

L'auteur soutient un point de vue personnel selon lequel l'église à nef unique à conques et coupoles, largement répandue en Bulgarie, est une réminiscence d'un type local plus ancien. Par son aspect architectural elle est antérieure à la variété plus compliquée que l'on rencontre dans les terres serbes (la vallée de Morava). L'existence de ces églises dès le X—XIIIe s. en Bulgarie, donc chronologiquement avant le XIVe s. — qui est la datation établie des monuments serbes — vient confirmer ce point de vue. Tout ceci permet, par conséquent, selon l'auteur, de rejeter la thèse soutenue jusqu'ici suivant laquelle les églises à trois conques de la Bulgarie médiévale seraient „une reproduction simplifiée" de l'école architecturale morave.

Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н.е.

ВАСИЛКА ГЕРАСИМОВА

Настоящата работа е част от дисертация върху римските помощни войски в провинция Мизия от I до III в. на н. е. Тук се спираме на сравнително краткия период от 40 години — от 44 до 86 г., който по този въпрос е много слабо проучен. Все още епиграфският материал е недостатъчен и липсват изследвания върху постоянните лагери на помощните войски, които да хвърлят повече светлина върху историята и значението на римските помощни войски в Мизия.

След смъртта на одриския цар Реметалк II в 44 г. негов наследник и последен тракийски цар става Реметалк III. В същата година император Клавдий отделя провинция Мизия от Македония и Ахая. От тази година тя става императорска провинция начело с legatus Augusti с консулярски ранг.[1] Предполага се, че Реметалк III е убит в 45—46 г. След неговата смърт васалното Одриско царство става римска провинция.[2] Това предизвиква силно недоволство и траките се вдигат на въстание по-значително от това в 21—26 г. То дава повод за размирици и в Босфорското царство. Там Митридат VIII вдига въстание срещу римската опека. За потушаването на двете въстания гарнизонът на Мизия бил подсилен от legio VIII Augusta и помощни войски от Панония и Далмация.[3] Въстанията били потушени едва в 46 г.[4] В настъпилия след това мирен период Мизия служи като изходна база за редица походи по брега на Черно море на север и във Влахия. Така гр. Тира и неговата област, без да бъдат обявени за римска провинция, са контролирани от мизийските войски.[5] От времето на император Нерон се поддържат редовни гарнизони в Херсонес.[6]

Постепенно започват да се засилват нападенията на племената, живеещи отвъд Дунава. Тези нападения стават все по-чести и по-сериозни. Така през зимата на 68/69 г. роксолани и даки минават по замръзналия Дунав и превземат слабоукрепените лагери на помощните войски, повечето от които в този момент са напуснали провинцията, за да участвуват в Гражданската война (69—70 г.). Мизийската армия взима страната на император Отон,[7] а след неговата смърт (войската не могла да стигне преди това) преминава изцяло на страната на император Веспасиан. След 70 г. Дунавският лимес бил отново укрепен специално поради зачестилите нападения от север.[8] От 71 г. на лагер в Мизия са вече 4 легиона: legio V Alauda с лагер Durostorum, legio I Italica — Novae, legio V Macedonica — Oescus и legio VII Claudia — Viminacium.

Около техните лагери са били настанени помощните войски. За съжаление кастелите на много от тях не могат да се установят. От изток на запад помощните войски са настанени така:

Cohors VII Gallorum. Постоянният лагер на тази кохорта през I в. е Томи (Кюстенджа).[9] Пребиваването ѝ в Мизия е засвидетелствувано в 75, 99 и 112 г. от военни дипломи.[10] Според последните две от тях cohors VII Gallorum е останала и след 86 г. в Долна Мизия, т. е. не е напускала областта, в която е била настанена преди това. Няма сведения за участието ѝ в дакийските войни. След 112 г. тя е преместена на Изток,[11] където е останала и по времето на император Гордиан.[12] От нейния състав се знаят имената на C. Iulius Thevest(e) Corinthianus, командувал кохортата в Сирия,[13] и Marius Celsus miles cohortis VII Gallorum (вж. заб. 9).

Ala I Asturum. Кастелът на тази ала е бил в съседство с Томи. Алата е настанена в Мизия през втората половина на I в., преди 74 г.[14] През тази година е постъпил на служба войникът Meticus Salae f(ilius) Bessus, получил в 99 г. honesta missio.[15] Приема се, че алата е взела участие в дакийските войни на император Траян, а след 119 г. е в Долна Дакия.[16] От състава ѝ се знаят имената на Ti. Iulius Agricola praefectus alae I Asturum (вж. заб. 15), под командата на P. Prifenius Apollinaris[17] ala I Asturum е взела участие в първата Дакийска война на император Траян.[18] Може би в Мизия са служили префектът C. Nonnius Caepianus и декурионът C. Valerius Saturninus,[19] Ti. Claudius Arrenti f(ilius) Quirina (tribu) Saturninus dup(licarius) alae I Asturum (вж. заб. 14), Meticus Salae f(ilius) Bessus eques alae I Asturum (вж. заб. 15), M. Aurelius Teres veteranus alae I Asturum.[20] Както показва името ѝ, ala I Asturum е образувана от жителите на град Asturia в Испания.[21]

Ala I Pannoniorum (*ala I Gallorum et Pannoniorum cataphractata*). Неин постоянен лагер в Мизия е Troesmis при с. Иглица, Румъния.[22] Тя е преместена от Панония след Гражданските войни.[23] От 86 г. ala I Pannoniorum остава в Долна Мизия. След 105 г. тя е преместена в някой от съседните на Трезмис лагери поради идването на legio V Macedonica. Нейното име се чете в дипломите от 99 и 112 г.[24] По-късно няма сведения за ала с името ala I Pannonica. Обаче в дипломите от 134 и 151/54 г.[25] се среща името на ala I Gallorum et Pannoniorum cataphractata. Cichorius[26] обръща внимание, че името на последната е образувано по същия начин, както това на ala Gallorum et Bosphoranorum. Той приема, че по времето на император Хадриан ala I Pannoniorum е слята с една ala Callorum и по този начин е образувана нова ала Gallorum et Pannoniorum cataphractata. Това е твърде приемливо, като се има пред вид, че император Хадриан въвежда брониранитe конници cataphractarii.[27] Много естествено е при това нововъведение да са слети двете или и да е образувана една нова с ново име. От състава ѝ се знаят имената на M. Artorius M. f(ilius) Pal(atina tribu) Priscillus Vicasius praefectus alae I Pan(noniorum),[28] M. Maenius C. f(ilius) Corn(elia tribu) Agrippa L. Tussidius Campester praefectus[29] и Ti. Flavius Capito decurio alae I Pan(noniorum)[30].

Дислоцираната в Далмация, Панония, Мизия и Долна Мизия ala I Pannoniorum е различна от едноименната ала в Африка.[31]

Ala Gallorum et Thracum Antiana. Предполага се, че постоянният лагер на тази ала се е намирал в околностите на с. Сарсанлар, Силистренско, където е намерена военната диплома от 54 г.,[32] издадена на войник от тази ала. Преместена е от Галия в Мизия по повод образуването на провинция Тракия. Името ѝ показва, че е създадена от сливането на една ala Thracum и ala Gallorum. Наречена е Antiana по името на C. Antius, управител на провинция Галия в 16 г.[33] Войникът, на когото е издадена дипломата, е постъпил в алата най-късно в 29 г., може би преди нейното сливане.[34] Засега няма сведения, какво е станало с нея до края на I в. Едва във II в. се среща ала с подобно име в сирийската войска — ala Antiana Gallorum.[35] От състава ѝ се знаят имената на: M. Milonius Verus praefectus и Pomesta Rescenti f(ilius) Spiurus eques alae Gallorum et Thracum Antianae (вж. заб. 32).

Cohors II Lucensium equitata. Няма сведения, къде е бил нейният постоянен лагер преди 86 г., но след 106 г. той е край гр. Разград (античния Abritus).[36] Засвидетелствуван е престоят ѝ в Мизия в 78 г.,[37] а в 105 — 112 г. в Долна Мизия.[38] Част от кохортата е изпратена да поддържа римския гарнизон на Херсонес.[39] От нея са избирани войници за гвардията на провинциалния управител — equites singulares (вж. заб. 36). Обикновено тези войници са набирани от алите, но понякога са взимани особено отличили се войници и от кохортите.[40] В последните години на II в. кохортата е преместена в Тракия, където се срещат паметници с нейното име и от III в.[41] Cohors II Lucensium е наречена по името на испанското племе Lucenses, дало първите войници за образуването ѝ.[42] Надписът от Абритус (вж. заб. 36) позволява да се допълни името ѝ. Тя е equitata и пълното ѝ име е cohors II Lucensium equitata. От състава ѝ се знаят имената на P. Gavius P. f(ilius) Bebus,[43] C. I(ulius) Maximus eques coh(ortis) II Lucensium (вж. заб. 37) и M. Artorius Valens miles coh(ortis) II Lucensium (вж. заб. 39).

Cohors I (?) Montanorum. Предполага се, че нейният постоянен лагер е бил край с. Обединение (Тенча), Великотърновски окръг, където е намерен надпис на неин войник, починал на действителна служба.[44] Кохортата е настанена в Мизия веднага след образуването ѝ в 70 г.[45] Нейното име се чете в дипломата от 78 г. (вж. заб. 37). Няма сведения за нея в по-късно време. Първоначално кохортата е образувана от германското племе Mattiaci.[46] От състава ѝ се знаят имената на L. Clodius Ingenuus praef(ectus) coh(ortis) Mattiacorum, командувал кохортата във Флавиево време,[47] и Lucius Spurenius Rufus bucinator c(o)h(o)r(tis) Mattiacorum (вж. заб. 44).

Ala I Hispanorum miliaria. Във времето на Флавий лагерът на алата е бил край с. Гулянци (античния Utus) при устието на р. Вит. Алата е дошла в Мизия след 70 г.[48] При дакийските войни на император Траян тя минава на територията на по-късната Долна Дакия, където остава и във II в.[49] Въз основа на последните изследвания на кастелите на помощните войски в Дакия е установено, че ala I Hispanorum не е quingenaria, както се пред-

полагаше досега,[50] а е miliaria.[51] От състава й се знаят имената на двама ветерани: Va-l[er]ius Eu[od]us v[et]e(ranus) ex stat(ore) al(ae) I [H]ispanorum[52] и Sulpicius Massa vet(eranus) alae Hispanorum.[53]

Ala I Claudia Gallorum Capitoniana.[54] Постоянният кастел на тази ала е била станцията на римския път по Дунава Variana край с. Лесковец, Оряховско. Алата е настанена в него най-късно в края на управлението на император Тиберий (14—37 г.)[55]. В 105 г. тя се числи към армията на Долна Мизия.[56] След края на дакийските войни тя остава в Долна Дакия (вж. заб. 49). Алата е образувана изцяло от освободени роби, между 6 и 9 г. на н. е.[57] Благодарение на дипломата от с. Паламарци (вж. заб. 48) бе установено, че ala Claudia Gallorum и ala Capitoniana са една и съща военна единица и нейното пълно име е ala Claudia Gallorum Capitoniana.[58] От състава й се знаят имената на Iulius Saturius I(uli) l(ibertus) domo Haedu(us) missicius ala Capit(oniana)[59] и Primus Iuli I(ibertus) Asalus d[up(licarius) ala] Capit(oniana) (вж. заб. 60).

Ala Augusta. Постоянният лагер на тази ала е бил край Augustae при днешното с. Хърлец, Оряховско, на р. Огоста.[60] Намира се в Мизия от началото на петдесетте години на I в.[61] Почетното име Augusta са носили няколко помощни единици.[62] Без никакво друго име са известни 7 alae Augustae. Една от тях е била за известно време в Мизия. Засега липсват данни, по които да се идентифицира мизийската ala Augusta с някоя от тях.[63] Знае се името само на C. Opius Varus eq(ues) alae Aug(ustae) (вж. заб. 60).

Cohors IV Gallorum equitata. Тази кохорта е лагерувала в Oescus между 62 и 71 г.,[64] докато legio V Macedonica е бил в Армения. Много възможно е и след връщането на легиона кохортата, подобно на помощните войски на Рейнския лимес,[65] да е останала в същия лагер или в негова непосредствена близост. Ранната дислокация на кохортата се потвърждава от дипломата от 75 г. (вж. заб. 10). След разделянето на Мизия кохортата остава в Долна Мизия (вж. заб. 56). От края на дакийските войни (106 г.) тя е преместена в Тракия,[66] а в 157 г. — в Сирия.[67] По всяка вероятност тя не е взела участие в дакийските войни на император Траян. Cohors IV Gallorum в Мизия е различна от известните в Реция,[68] Британия,[69] Испания[70] и Мавритания Тингитана[71] cohortes Gallorum. От състава й се знае името на Sextus Pulfenius Salutaris praefectus coh(ortis) IV Gallorum equitatae.[72] Може би в Мизия е бил неин префект и T. Portius Aelianus praef(ectus) coh(ortis) IV Gallorum.[73]

Cohors I Claudia Sugambrorum (*Sygambrorum*). С известна сигурност можем да приемем, че неин постоянен лагер в Мизия е Montana (дн. Михайловград).[74] За тази кохорта се знае, че е била в Мизия от твърде ранно време. Нейното присъствие е засвидетелствувано от Тацит.[75] При потушаването на тракийското въстание в 26—27 г. cohors Sugambrorum се отличила особено. Тацит специално отбелязва, че тя е била по-войнствена и по-страшна от въстаналите траки. Липсват паметници, които да попълнят сведенията ни за кохортата между 27 и 75 г., когато е издадена дипломата от Велико Градище, Югославия (вж. заб. 10). След 86 г. тя остава в Долна Мизия продължително време.[76] Част от кохортата, а може би и цялата кохорта е изпратена в Месопотамия в 114 г.[77] Дипломата от Брестовене от 159 г.[78] показва, че тя се е върнала отново в Долна Мизия. В края на II в. тя е изпратена отново в Сирия.[79] Cohors Sugambrorum носи името си от германското племе Sugambri, дало първите войници за образуването й.[80] Тя е смесена кохорта. В нея е имало и конници, и пехотинци. От състава й се знаят имената на M. Valerius M. f(ilius) Qui(rina tribu) Lollianus Praepositus in Mesopotamia vexillationibus equitum electorum alarum... item cohortium . . . I Sygambrorum (вж. заб. 77), M. Iulius M. f(ilius) Fabia (tribu) Pisonianus qui et Dion praef(ectus) coh(ortis) I Claudiae Sygambrorum veteranae equitatae (вж. заб. 78) и . . . п . . .iori Severus praef(ectus) coh(ortis) Sugambrorum.[81]

Cohors I Cisipadensium. Кохортата е лагерувала в I в. в околностите на гр. Видин, може би в с. Негованци.[82] Не може да се установи от коя провинция е преместена в Мизия, но тя е тук преди 56 г.[83] Досега се приемаше, че кохортата е заминала заедно с legio IV Scytica в 56—57 г. на Изток, обаче наскоро намерената военна диплома от В. Градище (вж. заб. 10) опровергава това. След 86 г. кохортата е на лагер в Горна Мизия и не е напущала провинцията до края на I в.[84] Сведения за cohors I Cisipadensium имаме едва в III в. Кохортата е преместена в Долна Мизия в лагера край с. Голяма Бресница, Ловешки окръг (античното селище Sostra). Двата намерени там надписа са поставени в чест на императорите Максимин Трак (235—238 г.) и Гордиан III (238—244 г.)[85] от името на кохортата. Във всеки надпис тя носи и името

на императора. Липсват сведения, които да покажат, че кохортата е била и във II в. на Долен Дунав. Наречена е по името на gens Cisippadum в Северна Африка на брега на Голяма Сирта.[86] Знаят се имената на L. Cilnius L. f(ilius) Pomp(onia tribu) Secundus praef(ectus) cohortis Cisipadensium,[87] L. Campanius L. f(ilius) Pola (tribu) Verecundus veteranus leg(ionis) IV Scyticae, signifer, centurio coh(ortis) Cisipadensium (вж. заб. 83) и L. Cassius Larisenus pedes cohortis I Cispadensium (вж. заб. 87).

Cohors I Thracum Syriaca equitata. Нейният постоянен кастел е Timacum Minus при с. Равна, Зайчарско, Югославия.[88] Преместена е от Сирия в Мизия след Гражданските войни (70 г.). Наречена е Syriaca, за да се различава от многобройните тракийски кохорти, поради престоя си в Сирия.[89] От 86 г. тя е в Горна Мизия.[90] Както повечето помощни войски на тази провинция и cohors I Thracum Syriaca взима участие в дакийските войни на император Траян. След края им тя е преместена в Долна Мизия в кастела при Transmarisca, дн. Тутракан,[91] където остава до края на III в. От cohors I Thracum Syriaca са взимани войници през II в. за римския гарнизон на Херсонес.[92] От състава й се знаят имената на L. Verecundus C. f(ilius) Lem(onia tribu) Modestus, praefectus coh(ortis) I Tracum Syriacae in Moesia,[93] C. Navius Quartus praef(ectus) cohor(tis) Thracum Syr(iacae),[94] M. Sentius Sex-(ti) f(ilius) Fab(ia tribu) Proclus praef(ectus) coh-(ortis) I Thrac(um) Syriacae eq(uitatae),[95] Lon-ginus decurio cohortis I Thracum Syriacae,[96] ... inus Dini . . . . .lis Tarsa[tic]us eq(ues) coh(or-tis) I Thrac(um) Syriac(ae) turmae Longini (вж. заб. 96), C. Cassius Lon[gus ?] vet(eranus) coh-(ortis) I Thracum Syriac(ae),[97] Q. Sergi(us) Paul-(us) vet(eranus) ex equite,[98] Q. Valerius Germa-nus vet(eranus) coh(ortis) I Thracum,[99] C. Va-lerius Fornius praef(ectus) coh(ortis) I Thracum Syriacae,[100] Diza Beithyos filius (centurio) et princeps cohortis Thracum[101] и . . . . Pollio prae-f(ectus) coh(ortis) I Thracum Syr(iacae)[102].

Cohors I Cretum. Нейният постоянен лагер е бил при с. Връв, Видински окръг, на р. Дунав, където са намерени тухли с неин печат.[103] Настанена е в провинция Мизия по всяка вероятност около 45 г. по повод на тракийското въстание.[104] След 86 г. тя остава в Горна Мизия. Името й се среща в дипломите от 93,100 и 103/7 г.[105] През дакийските войни кохортата е била заангажирана с изработване на тухли и керемиди за прочутия мост при Дробета в 103/105 г. заедно с cohortes II Hispanorum et III Brittonum.[106] След края на войната в 106 г. кохортата е прехвърлена в Дакия, където името й се среща върху редица паметници.[107] След големите разместванията на помощни войски в 118 г. тя е върната отново в Горна Мизия.[108] При повторното й идване в Горна Мизия неин постоянен лагер е Egeta, дн. Бърза Паланка, Югославия, на Дунава. Там тя остава до края на III в.[109] От състава й се знае името на Ti. Claudius Valerius vet(eranus) c(o)h(o)r(tis) I Cretum domo H(i)erab(ytna) (вж. заб. 104).

Cohors I Montanorum C(ivium) R(omanorum). Неин постоянен кастел в Мизия е Timacum minus при с. Равна, Зайчарско.[110] В началото на I в. са известни две cohortes I Montanorum. Първата от тях е дислоцирана в Норикум с кастел Virunum.[111] Според изследванията на A. Schober и Cichorius[112] тази кохорта е останала в Норикум до средата на I в., след което е минала в Панония. Втората cohors I Montanorum е известна в началото на I в. в Далмация в кастела Burunum.[113] Тази кохорта е преместена между 45 и 68 г. в Мизия по повод образуването на провинция Тракия и отделянето на Мизия като самостоятелна провинция. При идването й в Мизия в нея е постъпил Solonus Muscelli f(ilius) Bes-sus pedes cohortis I Montanorum най-късно в 55—56 г.[114] След потушаването на тракийското въстание тази cohors I Montanorum е върната обратно в Далмация, и то преди 59 г., в която година е постъпил войникът Dasius Dascenti f(ilius) Dalmata.[115] Във втората половина на I в. и тази кохорта е минала в Панония. Там са засвидетелствувани в едно и също време две cohortes I Montanorum. В дипломата от 5. IX. 85 г. изрично се казва„ . . . I et I Montanorum“[116]. Едната от тези две кохорти е била преместена в Горна Мизия за втората дакийска война на император Домициан (вж. заб. 116). Тя остава във войската на тази провинция до 106 г.[117] Взима участие в дакийските войни на император Траян и остава като окупационна част в Дакия.[118] В 118 г. тя е изпратена на изток за юдейската война на император Хадриан.[119] След като свършва мисията си, тя се връща отново в Горна Мизия между 139 и 159 г. (вж. заб. 108) и няма сведения за нея в по-късно време. От състава й се знаят имената на Ti. Claudius Ti. f(ilius) Mer-curialis praepositus cohortis I Montanorum (вж. заб. 110) и C. Vibius C. f(ilius) Pompt(iana tribu) Celer Papirianus Rufus praef(ectus) coh(ortis) I Montan(orum).[120] Не може да се установи на коя cohors I Montanorum са били префекти T. Cornesidius Sabinus и Q. Attius Priscus.[121]

Cohors I Cilicum miliaria equitata. Неин постоянен лагер в Мизия е Naissus, дн. Ниш.[122] Настанена е там преди 78 г. (вж. заб. 37). След разделянето на провинцията тя остава в Горна Мизия (вж. заб. 15 и 91). Вероятно е взела участие в дакийските войни на император Траян. След края им е преместена в Долна Мизия, както се вижда от дипломите от 112, 134 и 151/54 г.[123] Кастелът ѝ там е при civitas Ausdecensis при с. Азарлик на североизток от Адамклиси, Румъния.[124] Кохортата е останала в тази провинция до средата на II в.[125] От нея са набирани войници за римския гарнизон на Херсонес в края на II и началото на III в.[126] По същото време част от кохортата заедно с войници от cohors VII Breucorum образува vexillatio за военни действия в делтата на Дунав.[127] Първоначално кохортата е образувана от жителите на Киликия.[128] Кохортата е смесена. От състава ѝ се знаят имената на T. Antius Claudius Alfenius tribunus,[129] Anternius An[to]ninus tribunus (вж. заб. 124), M. Sentius Sex(ti) f(ilius) Fab(ia tribu) Proclus praepositus vexillationis cohortium I Cilicum et VII Breucorum (вж. заб. 127), P. Seppenius P. f(ilius) Pola (tribu) Aelianus praeses cohortis I Cilicum (вж. заб. 128), Valens eq(ues) cohortis I Cilicum (вж. заб. 128), C. Iulius Plato miles cohortis I Cilicum (вж. заб. 122), Corne(lius) Valentius miles co(h)or(tis) I Cilicum Philipp(ianae),[130] Aurelius Valens miles cohortis I Cilicum (вж. заб. 126), Perasius Publi f(ilius) Aeg(is) pedes cohortis I Cilicum (вж. заб. 127).

Cohors V Hispanorum equitata. По всяка вероятност нейният постоянен лагер е бил при vicus Cuppe, дн. Голубац, Югославия.[131] Кохортата е преместена от Германия в Мизия между 21 май 74 г. и 27 април 75 г.[132] заедно с ala Claudia nova miscellanea et cohors III Gallorum. Това преместване е станало във връзка със засилващите се нападения на даките. След разделянето на провинция Мизия тя остава в Горна Мизия.[133] Може би е взела участие в дакийските войни на император Траян, но нямаме преки сведения за това. От състава ѝ се знае името на P. Aelius Ammonianus praefectus cohortis V Gallorum,[134] командир на кохортата в началото на III в.

Cohors I Lusitanorum. Нейният постоянен лагер е бил край Taliata, дн. Велико Градище, Югославия.[135] Тухла с неин печат е намерена в Timacum minus.[136] Може би част от кохортата е била настанена там. Срещаме името на кохортата за пръв път в дипломата от 75 г. (вж. заб. 51). След разделянето на Мизия тя остава и във втората половина на II в. в Горна Мизия (вж. заб. 91 и 108). Вагнер допуска, че в един силно повреден надпис от Женева се чете името на неин префект: . . . . iaturis Celer [prae]f(ectus) coh. Lusitanorum.[137] С името cohors I Lusitanorum са известни три кохорти. Едната от тях е дислоцирана в Панония. Продължителният ѝ престой в тази провинция е потвърден от значителен брой паметници.[138] Тази кохорта няма нищо общо с известните в Мизия още две cohortes I Lusitanorum. Те, за да се различават една от друга, носят имената I Lusitanorum и Lusitanorum Cyrenaica. Последната е дислоцирана по-късно в Долна Мизия.[139]

Cohors I Raetorum. Постоянният ѝ лагер е Taliata при В. Градище, Югославия.[140] Вероятно е била там заедно с cohors I Lusitanorum. До намирането на дипломата от 75 г. (вж. заб. 51) в 1966 г. не беше известно, че в Мизия е лагерувала една cohors I Raetorum.[141] Дипломата показва, че кохортата се е намирала тук преди 75 г. Кохортата е останала и по-късно. След 86 г. тя е във войската на Горна Мизия, вероятно в същия лагер. Взела е участие в дакийските войни на император Траян. За проявена храброст в тях е бил награден нейният префект Publius Bessius P. f(ilius) Betuinianus.[142] Досега са известни още две cohortes I Raetorum. Едната е дислоцирана в провинция Реция след 107 г. и е останала там до края на III в.[143] Втората между 17 и 70 г. е била в Кападокия и от 77 до 200 г. в Евмения.[144] В такъв случай мизийската cohors I Raetorum е идентична с тази в Реция, т. е. след края на дакийските войни в 106 г. тя е преместена там. От състава ѝ се знаят имената на Laberius Titius Sabinianus praeses cohortis I Raetorum и Hera Serapionis f(ilius) Antioc(hia) pedes cohortis I Raetorum (вж. заб. 51).

Cohors I Cantabrorum. Постоянният лагер на тази кохорта е бил Acumincum край с. Сланкамен, Югославия.[145] Областта, в която се намира лагерът на кохортата, а именно западно от Сирмиум и северно от р. Сава, е била придадена към провинция Мизия във връзка с дакийските войни до 103 г. Единственият паметник за принадлежността ѝ към мизийската армия е дипломата от Михайловград от 7. II. 78 г. (вж. заб. 37). Можем само да предполагаме, че е останала и след 86 г. в Горна Мизия, а когато цялата област е върната на Панония и тя е минала отново към панонската армия.

Ala I Flavia Augusta Britannica Civium Romanorum. Къде е бил нейният постоянен лагер в Мизия, засега не може да се установи. Тази ала е изпратена тук срещу сармати и даки заедно с legio I Italica след битката при Кремона.[146] Доскоро нямаше никакви следи от присъствието ѝ в Мизия, но в 1956 г. в с. Добри Дол (на 5 км северно от Скопие), Югославия, бе намерен вторично употребен надпис на войник от тази ала.[147] Надписът е от втората половина на I в. Алата се отличила в дакийските войни на император Домициан и оттогава носи почетното име Civium Romanorum. Напуснала е Мизия, за да отиде в Панония между 86 и 93 г.[148] От състава ѝ се знае само името на Iulius Vannus missicius ex ala I Flavia . . . (вж. заб. 147).

Ala I Claudia nova miscellanea. Не може да се установи къде е бил нейният постоянен кастел, но той се е намирал в съседство с Рациария. Алата е преместена в Мизия от Германия между 74 и 82 г.[149] След 86 г. тя е на лагер в Горна Мизия (вж. заб. 87 и 91). Вероятно е взела участие в дакийските войни на император Траян. След края им е изпратена на изток.[150] Император Хадриан я връща отново в Горна Мизия, където остава до края на III в.[151] От състава ѝ се знаят имената на Ti. Claudius Zenon(i) f(ilius) Ulpianus praef(ectus) alae I Claudiae miscel(laneae),[152] [. . . . ex signi] f(er) alae Cl(audiae) [nov]ae, decurio col(oniae) Ulp(iae) Traian(ae) Rat(iariae)[153] и C. Iulius Verecundus ex dec(urioni) al(ae) I Cl(audiae).[154]

Ala Veterana Gallorum et Thracum. Засега не може да се установи нейният постоянен лагер в Мизия. Алата е настанена в тази провинция преди 54 г. (вж. заб. 32). Военната диплома, издадена на тази дата, е единственият паметник, свидетелстващ за престоя ѝ в Мизия. В 88 г. срещаме същата ала в Сирия.[155] Въз основа на намерената в с. Градище, Плевенски окръг, военна диплома от 12. V. 91 г. (вж. заб. 155), издадена на Seutus . . . .is f(ilius) Scaenus eques gregalis alae Veteranae Gallorum et Thracum, можем да приемем, че преместването на алата е станало най-късно в 66 г. Алата е наречена veterana още преди 54 г., за да се различава от намиращата се по същото време в Мизия ala Gallorum et Thracum, От състава ѝ се знаят имената на M. Numisius M. f(ilius) Antistianus praeses и Seutus . . . .is f(ilius) Scaenus gregalis alae Veteranae Gallorum et Thracum (вж. заб. 32).

Ala Gallorum et Thracum. Няма други сведения за престоя ѝ в Мизия освен военната диплома от 54 г. (вж: заб. 32). Приема се, че е идентична с ala I Gallorum в Сирия[156] в 139 г. (вж. заб. 155). Може би е преместена там заедно с ala Veterana Gallorum et Thracum. От името ѝ следва, че е образувана след последната.

Ala Moesica Felix Torquata. Няма сведения къде е бил нейният постоянен лагер в Мизия. Само по името ѝ и отчасти по състава ѝ се приема, че тя е била известно време в тази провинция.[157] По всяка вероятност е била създадена във връзка с необходимостта от повече войски в 45/46 г. След Гражданската война (69—70 г.) тя е на лагер в Долна Германия.[158] Cichorius[159] предполага, че е идентична с ala Augusta по аналогия с alae Syriaca, Britanica, Germanica, но другите нейни изследвачи приемат, че това са две различни али (вж. заб. 158 и 159). От състава ѝ се знаят имената на Tertius Marci f(ilius) Trever ex gregalesalae Moesicae и T. Staberius Secundus praefectus alae Moesicae.[160]

Cohors I Antiochensium. Липсват сведения за нейния постоянен лагер в Мизия. Кохортата е дошла от Панония[161] преди 27. IV. 75 г. (вж. заб. 51). След разделянето на Мизия в 86 г. тя е останала в Горна Мизия (вж. заб. 87 и 91). Както повечето помощни войски на тази провинция и cohors I Antiochensium взима участие в дакийските войни на император Траян.[162] По-късно е преместена във вътрешността на Дакия (вж. заб. 163). След 118—19 г. кохортата се връща отново в Горна Мизия (вж. заб. 108). Тя остава тук до края на III в. От състава ѝ се знаят имената на M. Calpurnius Salinus praef(ectus) coh(ortis) I Antiochensium и Sapaia Sarmosi f(ilius) Anasarbus pedes cohortis I Antiochensium (вж. заб. 78). В началото на II в. неин командир е . . . . M. f(ilius) Fal(erina tribu) Bassus praefectus coh. I Antioc(hensium).[163] По времето на императорите Комод и Север (192—217 г.) неин префект е Q. Cosconius Frontus.[164]

Cohors I Aquitanorum veterana equitata. Предполага се, че тази кохорта е била известно време на лагер в Мизия в началото на петдесетте години на I в. Като доказателство за това служи името и националната принадлежност на Mucaporis Eptacentis f(ilius) Trax eques cohortis I Aquitanorum veterana equitata.[165] Ако приемем, че той е изслужил двадесет и пет години в 90 г., когато е получил honesta missio, то той е по-

стъпил в кохортата около 65 г., и то в Мизия. В Тибериево-Клавдиево време (17—42 г.) тя е била в Далмация.[166] Вероятно е преместена оттам в Мизия във връзка с потушаването на тракийското въстание в 45/46 г. Останала е тук до Гражданската война, а след това е преместена в Германия.[167] Първоначално е образувана от жителите на Aquitania.[168] Кохортата е смесена. Различна е от cohors I Aquitanorum в Британия.[169]

Cohors III Augusta Cyrenaica sagittariorum equitata. Няма сведения за постоянния лагер на тази кохорта в Мизия. За дислокацията ѝ тук се съди по надпис от Филипи от времето на Нерон. [170] Починалият, на когото е поставен надписът, е започнал кариерата си като войник на legio V Macedonica. След като е получил honesta missio, той е минал в помощните войски като декурион на ala Scubulorum. След това той е повишен още веднъж в рамките на мизийската армия като префект на cohors III Cyrenaica. Приема се, че тази кохорта е изтеглена от Мизия заедно с legio V Macedoniaca в 62 г. на изток. [171] В такъв случай Caius Vibius Quartus е преместен в cohors III Augusta Cyrenaica преди 62 г. От друга страна, ala Scubulorum е напуснала Мизия между 46 и 49 г. Следователно последното повишение на Vibius Quartus е станало, преди ala Scubulorum да напусне Мизия. През II в. cohors III Aug. Cyrenaica е в Кападокия. [172] Въз основа на намерените там надписи може да се установи пълното име на кохортата. Тя е смесена. Не е образувана от жителите на Cyrena, защото в такъв случай би се наричала Cyrenaeorum, а е образувана в Египет още от император Август. [173]

Cohors III Gallorum. Засега не може да се установи нейният постоянен лагер в Мизия. Той се е намирал в околностите на Русе (Sexaginta Prista), както можем да съдим по една тухла с печат, прибрана в ОИМ, Русе. [174] Кохортата се е намирала в Мизия преди 75 г. (вж. заб. 51). След 86 г. тя е в Долна Мизия.[175] По всяка вероятност не е взела участие в дакийските войни на император Траян. След 118 г. минава в Горна Дакия.[176] Cohors III Gallorum в Мизия и Дакия е ~~различна~~ от едноименната кохорта в Испания и Мавритания Тингитана.[177] От състава ѝ се знаят имената на P. Valerius Sabinus praefectus et Ambirenus Iuvenci f(ilius) miles III Gallorum (вж. заб. 56).

Cohors V Gallorum. Засега не може да се установи къде е бил нейният постоянен лагер в Мизия. Nesselhauf приема, че има две кохорти V Gallorum; едната в Панония и покъсно в Мизия и Дакия и втората — в Британия.[178] Вагнер[179] споделя неговото мнение. Обаче намерената наскоро военна диплома от В. Градище, Югославия, издадена на 27. IV. 75 г. (вж. заб. 51), ни кара да предположим, че кохортите, носещи името V Gallorum, не са две, а три. Cohors V Gallorum в Панония е различна от едноименната кохорта в Мизия. Нека се спрем на епиграфските паметници, оставени от двете кохорти (без тези на cohors V Gallorum в Британия):

Мизия	75 г.,	93 г.,	159 г.
Панония	84 г., 85 г.,	110 г., 122 г., 139 г.	
Дакия		110 г.	

Това са годините, в които са издадени военни дипломи на войници от горните провинции и в които се споменава cohors V Gallorum Прави впечатление, че в една и съща година (110 г.) са издадени две дипломи, в които изрично се споменава тази кохорта. Сравнявайки ги, Nesselhauf [180] приема, че cohortes I Montanorum, V Gallorum et I Thracum C(ivium) R(omanorum и alae I Flavia Augusta Britannica, I Praetoria C(ivium) Romanorum са били към помощните войски на провинция Панония и са прехвърлени в Дакия само за да участвуват в дакийските войни на император Траян. Nesselhauf, основавайки се на разликата във времето на глагола, употребен в двете дипломи от 110 г., приема, че cohors V Gallorum в Панония, Мизия и Дакия са една и съща кохорта. В дипломата от Панония е казано „equitibus et peditibus qui MILITANT", а в тази от Дакия „qui MILITAVERUNT". Тази разлика във глаголното време е несъществена. В тези дипломи, където е изписана изцяло глаголната форма в периода от 52 до 150 г., формата militaverunt се среща 17 пъти срещу 13 случая на militant. Последната форма не се употребява след 110 г. повече. Ако времето на глагола би значело, че помощните единици са служили в Дакия и повече не са там, то това би се отнасяло не само за 5 неозначени специално части, а и за останалите изброени али и кохорти. Освен това миналото време би трябвало да се пренесе и върху другия глагол от същото изречение. Вместо редовно срещаното във всички дипломи .. et SUNT in ... да е означено .. et FUERUNT in .., форма, която не се среща в нито една диплома. В такъв случай дипломите от 110 г.

не ни дават основание да приемем, че cohors V Gallorum е една и съща в Дакия и Панония, още повече, като се има пред вид, че за да участвуват в дакийските войни на император Траян, помощните войски са събрани в Горна Мизия и оттам са минали в Дакия. Освен това в Дакия са намерени надписи и тухли,[181] които показват, че престоят на cohors V Gallorum не е бил кратък. Намерен е надпис в лагера на тази кохорта в Дакия — Pojejana de Sus (Горна Дакия), посветен на Iupiter Optimus Maximus Dolichenus.[182] Знае се, че култът към този бог се разпространява в Дунавските провинции в края на I в. Най-старите паметници в Мизия, датирани сигурно, са от времето на император Хадриан (118—134 г.).[183] Според датировката на Kraft (1441) този надпис е от 30-те — 40-те г. на II в. Надписът е поставен от войник на действителна служба и показва, че cohors V Gallorum в това време е била в този лагер. Нещо повече, надгробният надпис на P. Aelius Diophantus vet (eranus) cohortis V Gallorum от Дробета[184] показва, че Diophantus е получил римско гражданство от император Хадриан най-рано в 117 г., когато е станал ветеран. До този момент той е бил войник на cohors V Gallorum. Следователно кохортата в 117 г. без никакво съмнение е била още в Дакия. По-късно тази кохорта е била върната отново в Горна Мизия, където я срещаме отново в 159 г. (вж. заб. 108). Няма съмнение, че cohors V Gallorum в Мизия и Дакия е различна от cohors V Gallorum в Панония. Може би префект на мизийската кохорта е бил C. Minicius C. f(ilius) Veler (ina tribu) Italus.[185] Знае се и името на Q. Petilius Novatus (miles) coh (ortis) V Gallorum.[186]

Cohors VII Gallorum. Засега няма епиграфски паметници, които да хвърлят светлина върху нейния кастел или да дадат подробности за престоя ѝ в Мизия. Името ѝ се споменава в две военни дипломи. Едната е издадена на 27. IV. 75 г. (вж. заб. 51), а другата на 7. II 78 г. (вж. заб. 37). Тази кохорта не е известна по-късно не само в Мизия, но и в други провинции. Може би е унищожена в някоя от дакийските войни.

Cohors I Sugambrorum Tironum. Тази кохорта е известна само от дипломата от 7. II. 78 г. (вж. заб. 37). Не се знае нито кога е дошла в тази провинция, нито какво е станало с нея в по-късно време. Вагнер[187] приема, че тя е получила името Tironum, за да се различава от другата cohors I Sugambrorum, която е била едновременно с нея в провинция Мизия. Може би и тя е унищожена в някоя от дакийските войни на император Домициан (81—96 г.).

Състав. За етническия състав на помощните войски знаем твърде малко. Принудени сме да съдим по съвсем ограничен брой паметници. Преобладават надписите на офицери, които са по правило римски граждани. Това прави преценката ни неточна. Както се вижда от епиграфския материал, с който разполагаме от началото на разглеждания период, познаваме имената на петима тракийци, четирима от които въпреки получаването на римско гражданство са запазили изцяло тракийското си име. Петият е починал на действителна служба. Заедно с тях са служили двама келти, един панонец, един далматинец и един от остров Крит. В Мизия е била настанена една ала, съставена изключително от освободени роби — ala I Claudia Gallorum Capitoniana. Образувана е между 6 и 9 г. на н.е. Въпреки продължителната си служба нейните войници не са получили honesta missio и iushonorum. В началото на разглеждания период войниците почти винаги са запазвали неримските си имена и малцина са ги сменяли с римски след получаването на римско гражданство. В края на периода продължават да се срещат и неримски, но броят на романизираните войници е значителен в сравнение с петдесетте години на I в. Към 86 г. на лагер в Мизия са вече 17 кохорти и 5 али. Броят на епиграфските паметници се е увеличил, но ние познаваме имената само на трима траки, един келт, двама с италийски и четирима с източен произход. Останалите войници носят римски имена, понякога императорски и в един случай на провинциален управител. Фактът, че в помощните войски с нетракийски произход се срещат и тракийци, показва, че още в първата половина на I в. попълването на помощните войски е ставало от местни набори. Намаляването процентно на броя на тракийските имена в края на разглеждания период и увеличаването на римските подчертава силата на римското влияние и бързината на романизацията в Мизия.

Задачи и дислокация. Освен преките си военни задължения да пазят границите, реда и сигурността на римските провинции, помощните войски са имали и редица стопански задачи. Навсякъде, където е било възможно и е имало нужда, алите и кохортите са правели тухли и керемиди. Те са се употребявали както във военните строежи, така и

в държавни и частни постройки. Често помощните войски са поправяли или строели из основи обществени сгради — бани, акведукти и храмове. Обикновено са поддържали и поправяли римските пътища в съседство с лагерите си. Както споменах по-горе, от времето на император Нерон от мизийската армия с известни прекъсвания са взимани войници за поддържането на римския гарнизон в Херсонес. Алите и кохортите в разглеждания период са били обикновено настанявани при важни стратегически точки на лимеса. Както видяхме по-горе, повечето лагери на помощните войски са били на устия на реки, край станции по римските пътища, по Дунава и по-рядко във вътрешността на страната. Постоянната заплаха от север е наложила съсредоточаването на повече части по дунавския бряг, често по две и повече единици в един лагер.

Брой, вид и разпределение на помощните войски. Между лагерувалите в провинция Мизия помощни войски в периода 44—86 г. преобладават частите с първоначален галски произход: III, IV, V, VII и VIII Gallorum, три смесени трако-галски али: Gallorum et Thracum, Gallorum et Thracum Antiana и Veterana Gallorum et Thracum, и една ала, образувана от роби, повечето с галски произход — ala Claudia Gallorum Capitoniana. Знаем имената на 6 испански части: alae I Asturum, I Hispanorum miliaria, cohortes I Aquitanorum veterana, II Lucensium, I Lusitanorum, V Hispanorum. Тук са били дислоцирани 4 германски кохорти: I Cantabrorum, I Claudia Sugambrorum, I Sugambrorum Tironum et I(?) Mattiacorum, една тракийска кохорта и една ала: I Thracum Syriaca и ala Moesica felix torquata, и една кохорта от остров Крит: I Cretum. Наблюденията върху разместването и концентрацията на помощните войски в разглеждания период показват няколко характерни момента. В началото имаме натрупване на части във връзка с въстанията в Тракия и Босфора. Конниците и пехотинците в тях са разпределени така:

6 alae quingenariae	3000
3 cohortes equitatae	360
equites	3360
3 cohortes quingenariae equitatae	1140
2 cohortes quingenariae	1000
pedites	2140

По-късно се наблюдава изтеглянето на някои единици, но в скоро време, след Гражданските войни, започва ново, по-значително съсредоточаване на помощни войски в Мизия. Засилването на гарнизона ѝ се дължи на няколко причини. Най-важната е честите и значителни нападения на племената отвъд Дунав. За поддържането на гарнизона на Херсонес и контролирането и на земите по Черно море на север от устието на р. Дунав също са били необходими повече помощни части. Ето защо в края на разглеждания период (към 86 г.) конниците и пехотинците са разпределени така:

1 ala miscellanea	240
3 alae quingenariae	1500
1 ala miliaria	1000
5 cohortes quing. equit.	600
1 coh. miliaria equitata	240
equites	3580
11 cohortes quingenariae	5500
1cohors miliaria	1000
5 cohortes quingenariae equit.	1900
1 ala miscellanea	240
pedites	8400

От горните цифри се вижда, че броят на конниците около 45 г. е с една трета повече от този на пехотинците, докато към 86 г. се наблюдава обратното явление. Това не е случайно. Като се има пред вид, че населението на Мизия и особено на Тракия се е славело с конницата си още от времето на Омир, естествено за подчинението му е по-подходящо да бъде употребена конница, отколкото пехота. Използването на конницата е било необходимо и поради все още лошите и недостатъчни пътища. От друга страна, увеличаването въобще на броя на помощните войски в Мизия, укрепяването на техните постоянни лагери води до увеличаване разходите по поддържането им. Заместването на по-скъпо струващата конница с пехота и главно образуването на повече смесени части намаляват значително тези разходи. Най-после окончателното подчиняване на Тракия и Мизия прави конницата по-малко необходима.

Новият епиграфски материал позволи да се установят някои интересни факти от историята на помощните войски в Мизия. За пръв път бе установено, че в провинция Мизия преди 75 г. е била на лагер една cohors I Raetorum. Тя е взела участие в дакийските войни. След края им е преместена в

Реция. Досега се знаеше, че има две cohors V Gallorum: едната в Британия и втората в Панония, Мизия и Дакия. Задълбоченото изследване на епиграфския материал показа, че под името cohors V Gallorum са съществували не две, а три кохорти; cohors V Gallorum в Панония и cohors V Gallorum в Мизия и Дакия са две различни кохорти. Установи се, че cohors I Cretum е била на лагер в Мизия към 45—46 г. Тя е била настанена в тази провинция веднага след образуването си. Изяснено бе, че едната от двете cohortes I Montanorum, дислоцирани в Панония, на два пъти е била премествана в Мизия: веднаж между 45 и 68 г. по повод образуването на провинция Тракия и тракийското въстание и втори път във връзка с подготовката на дакийските войни на император Домициан.

[1] Срв. Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ГСУ ФФ, 1949, XIV, ч. I, стр. 2; A. Premerstein, Die Anfänge der Provinz Mösien, ÖJH, 1898, стр. 178; C. Patsch, SBAW, 1933, стр. 145.
[2] A. Stein, Die Reichsbeamten Thraciens, Sarajevo, 1920, стр. 1 и сл; Die Legaten von Mösien, 1923, M. Lenk, RE, VI, кол. 451.
[3] Геров, Романизмът, I, стр. 8—9. Лагер на легиона в това време е Нове.
[4] CIL. II, 7247.
[5] M. Cantacuzène, Un papyrus relatif à la défense du Bas Danube, RHDEE, 1928, стр. 143.
[6] А. Зограф, Античные монеты, Москва, 1951, стр. 155.
[7] Tacitus, Hist. II, 85; III, 18.
[8] Fl. Josef, Bell. Jug. VII, 94; Patsch, стр.179; Геров, Романизмът, I, стр. 8.
[9] CIL, III, 7548.
[10] Старинар, 1967, XVIII, стр. 21—22; CIL, XVI, п. 45, 58.
[11] W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen, Berlin, 1938, стр. 141.
[12] CIL, III, 131, 132; CIL, XVI, 103, 106.
[13] CIL, III, 1193 = CILS, 2746.
[14] AA, XXIX стр.437—8; Wagner, стр. 10.
[15] CIL, XVI, 45.
[16] B. Gerov, Klio, 1959, XXXVII, стр. 209.
[17] CIL, III, 1393, 1633.[11]
[18] CIL, IX, 4753; P. Pflaum, Les Carrieres Procurationes, Paris, 1960, стр. 166.
[19] CIL, IX, 393.
[20] AA, 1912, XXVII, стр. 563.
[21] Th. Mommsen, Die Konscriptionsordnung der Römischen Keiserzeit, Ges. Zeitschrit, VI, стр. 63.
[22] Тухла с печат: ALAE I PAN(noniorum), CIL, III, 6242.
[23] G. Alföldy, Die Hilfstruppen der Provinz Dalmatien, Acta Archaeologica, 1962, XIV, стр. 168; Wagner, стр. 53.
[24] CIL, XVI, п. 44,58 от 99 и 210 г.
[25] CIL, XVI, п. 78,149.
[26] RE, I, 1245.
[27] A. Domascewski, RE, III, 1783.
[28] CIL, VI, 32929 a = CILS, 2700.
[29] CIL, XI, 5632 = CILS 2735 = Pflaum, I, стр. 120.
[30] CIL, VIII, 6309, RA, 1930, п. 132; 1946, п. 63; Alföldy, стр. 216, п. 166, счита, че Присцил е започнал военната си кариера около 100 г. като praefectus cohortis XV Voluntariorum.
[31] Cichorius, RE, I, 1253.
[32] CIL, XVI, п. 3.
[33] S. Lambrino, Revue de Philologie, 1931, V, стр. 257; Prosopographia Imperii Romani, I, 1933, стр. 151, п. 78.
[34] Wagner, стр. 11.
[35] CIL, XVI, 89.
[36] Г. Кацаров, AA, 1929, стр. 184; ИАИ, 1923, стр. 82, обр. 28; AEM, 1925, стр. 352, № 66; Д. П. Димитров, Надгробните плочи, стр. 48, № 100 Геров, Романизмът, II, стр. 362, № 39.
[37] CIL, XVI, 22.
[38] CIL, XVI, 50, 58.
[39] И. Ростовцев, Новая латинская надпись, ИРАИК, XLV, стр. 4, № 2.
[40] M. Speidel, Die Equites Singulares Augusti, Bonn, 1965, стр. 42.
[41] CIL, III, 12337, 12338, 12339.
[42] M. Besnier, Lexique de Géographie Ancienne, Paris, 1914, стр. 441.
[43] Forschungen in Ephessos, VIII, 1923, стр. 134; RA, 1924, п. 82.
[44] Wagner, стр. 37; CIL, III, 12437.
[45] Wagner, стр. 165; Alföldy, стр. 83.
[46] За cohortes Mattiacorum вж. Tacitus, Hist. IV, 37; Mc. Elderny, JRS, X, 1920, стр. 71; Alföldy, стр. 83.
[47] CIL, VI, 37247 = RA, 1906; Wagner, стр. 165.
[48] Wagner, стр. 43—44; B. Gerov, Klio, 1959, стр. 202.
[49] CIL, XVI, 75.
[50] Wagner, стр. 45; V. Christescu, Istoria militàrea, Bucureşti, 1937, стр. 131.
[51] D. Tudor, SCIV, 1965, XVI, стр. 362—363.
[52] CIL, III, 12361.
[53] CIL, III, 12378.
[54] Не Capit(onis), а Capit(oniana) така, както Frontoniana, Siliana и др., CILS, 1997, 2949, 2000, 2522 и др.
[55] B. Gerov, Acta Archaeologica, 1967, стр. 97.
[56] CIL, XVI, п. 50.
[57] Б. Геров, Античное общество, Москва, 1967, стр. 24.
[58] Wagner, стр. 37, разглежда ala I Claudia Gallorum Capitoniana само под името ala I Claudia Gallorum. Той отнася нейното идване в Мизия в края на I или началото на II в., тъй като не познава надписите от Хърлец (вж. заб. 6) и Лесковец (вж. заб. 55).
[59] Б. Филов, ИАИ, 1924, II, стр. 2—3; Gerov, Acta Archaeologica, стр. 91.
[60] CIL, III. 12347.
[61] Wagner, стр. 15.
[62] Cichorius, RE, 1231.
[63] Cichorius, RE, 1232, предполага, че е идентична — ala (Augusta) Moesica felix torquata.
[64] CIL, III, 14417.
[65] G. Alföldy, Die Hilfstruppen des römischen Provinz Germania Inferior, Düsseldorf, 1968, стр. 152.
[66] Д. П. Димитров, Революционни брожения в Тракия, ИПр, 1964, стр. 49.
[67] CIL, XVI, п. 106; Ritterling, RE, XII, 1925 стр. 1296.
[68] CIL, XVI, п. 55, 94, 117, 118, 121, 183, 187.
[69] CIL, XVI, п. 69, 93; RA, 1935, п. 115.
[70] RA, 1935, п. 13.
[71] CIL, XVI, п 73, 159, 165, 181; RA, 1936, п 70.
[72] CIL, X, 4337.

[73] CIG, III, 6771 = IG; XIV = CILS, Massilia. Според Wagner, стр. 131, той е неин командир в Мизия, според A. Stein, стр, 246, той е командувал cohors IV Gallorum в Реция. Вж. за него Pflaum, I, 793—795, n. 310.

[74] CIL, III, 12529, AEM, 1895, XVIII, стр. 106 п. 2; JRS, 1926, n. 74 = RA, 1927, n. 95.

[75] Tacitus, Ann. IV, 47_3.

[76] Дипломите от 99, 134, 154 г. — CIL, XVI, 44, 76, 149.

[77] CIL, III, 600; JRS, 1926, n. 74, RA, 1927, II, n. 95.

[78] CIL, XVI, 159.

[79] CIL, XVI, 106.

[80] Tacitus, Ann. II 26_3.

[81] CIL, VIII, 9363 = CILS, 1351.

[82] Там е намерена дипломата CIL, XVI, 39.

[83] CIL, V, 8185 = CILS 9172; Wagner, стр. 121.

[84] CIL, XVI, n. 39, 46 от 93 и 100 г.

[85] CIL, III, 14429, 14430.

[86] Plin., N. H. V, 27; RE, suppl. I, 1903, стр. 299.

[87] CIL, XVI, 39.

[88] CIL, XVI, 22; CIL, III, 14575, 8262; CIL, XIV, 2957; RA, 1926, n. 150; ÖJh, 1909, XII, стр. 183, n. 52.

[89] Wagner, стр. 191

[90] CIL, XVI, 46.

[91] V. Christescu, Dacia, V—VI, 1938, стр. 451—52; CIL, XVI, 2957; RA, 1926, n. 150; CIL, XVI, 149 RE XII, 1476; Wagner, стр. 192.

[92] I. Latychew, IPE, II, n. 290 = Cagnat, ICr, I, n. 894.

[93] CIL, III, 8261 = CILS, 2733.

[94] Dacia, V—VI, 1935, стр. 451 n. 1 = RA, 1939, стр. 264, n. 101.

[95] R. Cagnat, Rivista Indo-Greco-Italica di Filologia-Lingua Antichita, 1926, стр. 67—68.

[96] CIL, III, 14579.

[97] CIL, III, 14575.

[98] CIL, III, 8262, ÖJh, 1905, VIII, стр. 19, n. 57.

[99] ÖJh, 1909, XII, стр. 183, n. 52 = RA, 1910, n. 95

[100] CIL, XIV, 2957.

[101] Cagnat, IGr, I, 894.

[102] RF, XII, 1476.

[103] З. Морфова, Археология, 1963, кн. 1, стр. 29, № 13 и 14, обр.46 1

[104] S. Dušanić, P. Petrović, Ziva Antika, 1962, XIII, стр. 365 = RA, 1964, n. 262. Неговите последвачи погрешно приемат, че той е от края на I и началото на II в. Те не са взели под внимание, че в надписа липсва посвещение на подземните богове D(iis) M(anibus). Войникът носи името на император от Клавдиевата династия (41—68 г.). По произход той е от Hieraphitna, град на остров Крит, откъдето са събрани първите войници за образуването на кохортата. Войникът е служил 32 години. Такава продължителна служба е характерна за началото и средата на I в. Освен това формата meruit annos и употребата на I longa показват още веднаж, че надписът е поставен най-късно в третата четвърт на I в.

[105] CIL, XVI, 39, 46, 54.

[106] CIL, III, 1703_2 [CO]H(ors) I CRE (tum); AEM, 1896, XIX, 219, 823.

[107] CIL, III, 1163 .... Rac pr[aef](ectus) coh(ortis) I Cretu(m).

[108] CIL, XVI, 111.

[109] Старинар, 1964, XV—XVI, стр. 176, № 12.

[110] ÖJh, 1903, n 289.

[111] CIL, III, 4844, 4846—49, 11554,

[112] A. Schober, Die Römische Grabsteine von Noricum et Pannonien, Wien, 1925, стр. 19.

[113] Wagner, стр. 170; Alföldy, Acta Archaeologica, 1962, стр. 270.

[111] CIL, XVI, 22; K. Kraft, Zur Rekrutirung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Bern, 1951, n. 1650.

[115] CIL, XVI, 30 = CILS, 1997 от 3.IX.84 г.

[116] CIL, XVI, 31.

[117] CIL, XVI, 46, 54.

[118] CIL, XVI, 163; CIL, III, 1343, 8074^{21}.

[119] CIL, 6426; Pflaum, I, 363, n. 155_1.

[120] CIL, IX, 543^a = CILS, 1368; CIL, V, 7429.

[121] CIL, III, 8250.

[122] CIL, XV , 58, 78, 149.

[123] CIL, III, 14437_2; RA, 1957, n. 333.

[124] CIL, III, 8250, 13751^b, 14437_2; RA, 1926, n. 150; 1957, n. 333; MCA, II, 1956, n. 51, 52.

[125] CIL, III, 13751^b.

[126] RA, 1926, n. 150, CIL, III, 8250, MCA, 1956, стр. 583—4, n. 52; Wagner, стр. 120

[127] CIL, XVI, 22; pediti cohortis I Cilicum, Perasi Publi f(ilius) Aeg(is). Според Nesselhauf, CIL, XVI, 22,; Геров, Романизмът, I, n. 39; Pflaum, I, стр. 578, n. 218, това е град Aegae в Киликия, а не, както счита Wagner, стр. 120, Aegissus на Дунава.

[128] IGr, IV, 1214 = CILS, 8853, Pflaum, I, 577, n.

[129] A. Tudor, MCA, II, 1956, стр. 582, n. 51.

[130] CIL, III, 1720.

[131] CIL, XVI, 20, Старинар, 1967, стр. 21—29, AEM 1884, стр. 22, n. 61 = CILS, 8851; Pflaum, II, 854, n 329 от Томи.

[132] CIL, XVI, n. 28, 39, 46, 111. 218-ter.

[133] Вж. за него Pflaum, II, 854, n. 329.

[134] CIL, III, 13816; Wagner, стр. 163.

[135] Споменик, XCVIII, стр. 191, n. 195: COH (ors) LUS (itanorum).

[136] Wagner, 163, CIL, XII, 2603.

[137] CIL, XVI, n. 4, 30, 31, 42, 61, 112, 123, CIL, V 7425; Arch. Ert., 1944, стр. 199, n. 102.

[138] Wagner, стр. 162—64.

[139] Д. Буковић-Тодоровић, Старинар, 1962, стр. 24.

[140] За времето, в което са образувани cohortes Raetorum, вж. H. Nuber, Zur Entstehung der Raeterkohorten, Studien zur Militärgränzen, Rome, 1967, стр. 90—93.

[141] CIL, VIII, CILS, 1352.

[142] CIL, IV, 326, CIL, XVI 55.

[143] W. Ransay, Cohortes I Raetorum, JRS, 1929, стр. 153—60.

[144] A. Szilàgyi, Inscriptiones Tegularum Pannonicarum, Budapest, 1933, стр. 46.

[145] E. Mocsy, RE, suppl. IX, 584—85.

[146] Tacitus, Hist. III, 41; Wagner, стр. 20.

[147] M. Sasel, Situla, 1963, стр. 26, n. 37.

[148] Wagner, стр. 22—23.

[149] Wagner, стр. 28.

[150] CIL, III, 13635; Domaszevski, Rangordnung, стр. 54 — L. Sempronius Macedo decurio alae Claudiae novae miscellaneae.

[151] CIL, XVI, 111; Wagner, стр. 29.

[152] CIL, XI, 6337 = CILS, 1422 = Pflaum, II, 604 n 228.

[153] CIL, III, 14217.

[154] CIL, III, 142167.

[155] CIL, XVI, 35 от 8. XI. 88 г.; Gerov, Klio, 1959, стр. 212, приема, че ala Veterana Gallorum et Thracum е идентична с известната в Сирия ala Veterana Gallorum; Pflaum, I, стр. 282, n. 116.

[156] Hesselhauf, CIL, XVI, 3, заб. 4; Wagner, стр. 41.

[157] Wagner, стр. 53.

[158] Ritterling, Corr. Blat., XXV, 1906, стр. 23; Cichorius, RE, I, 1252; Stein, стр. 145; Kraft, стр. 450; Alföldy, стр. 23—24.

[159] Cichorius, RE, I, 1251, 1232.

[160] CIL, XVI, 23.

[161] Wagner, стр. 87.

[162] SCIV, 1966, стр. 659, n. 11.

[163] CILS, 9506.

[164] CIL, X, 7583, 7584; Pflaum, II, 706, n. 264.

[165] CIL, XVI, n. 36 от 27. X. 90 г.; Wagner, стр. 87.

[166] CIL, III, 2053, 9760, Klio, 1927, стр. 90, заб. 3.

[167] RE, XII, 1652.

[168] Besnier, стр. 68.

[169] RE, IV, 242.

[170] CIL, III, 647 = CILS, 2538.

[171] Wagner, стр. 129; Gerov, Acta Archaeologica, 1967, стр. 98.

[172] CILS, 2748, Wagner, стр. 129.

[173] T. Mommsen, Ges. Schrifter., VI, стр. 61, заб. 2; Wagner, стр. 129.

[174] CIL, III, 12528.

[175] CIL, XVI, n. 4, 22, 28, 45, 50, 58.

[176] CIL, XVI, 75; Gerov, Klio, 1959, стр. 196; CIL, III, 13800.

[177] RE, IV, 1101, 290; CIL, II, 1869.

[178] RE, IV, 291—2.

[179] Wagner, стр. 140.

[180] CIL, XVI, стр. 224, заб. 3.

[181] AEM, XV, 111; CIL, III, 12632.

[182] RA, 1931, n. 125.

[183] Cumont, RE, V, 1905, 1276.

[184] AEM, XIX, стр. 213, n. 71; CIL, III, 14216^4.

[185] CIL, V, 875 = CILS, 1374 = Pflaum, I, 141, n. 59.

[186] SCIV, 1962, LXIII, стр. 122—3.

[187] Wagner, стр. 186.

Dislocation des troupes auxiliaires romaines en Mésie entre les années 44 et 86 de n. è.

VASILKA GERASIMOVA

(Résumé)

L'article comprend des renseignements sur toutes les ala et les cohortes stationnées en Mésie à la période comprise entre la fondation de la province thrace (45—46) jusqu'en l'an 86 lorsque la Mésie s'est séparée en deux provinces distinctes — la Mésie supérieure et inférieure. Dans tous les cas où cela a été possible on a précisé les camps permanents ou les endroits approximatifs où ces unités avaient été stationnées. Le nouveau dans la publication c'est le classement des troupes qui ne se fait plus par ordre alphabétique. L'auteur classe les ala et les cohortes en tenant compte de leurs camps permanents de l'Est vers l'Ouest. Ce nouveau matériel épigraphique permet de préciser certains faits intéressants de l'histoire de ces troupes auxiliaires. On a pu établir ainsi pour la première fois qu'en Mésie avant l'an 75 une des cohortes I Raetorum avait été disloquée. Elle avait pris part aux campagnes contre les Daces. Après la fin des hostilités elle avait été transférée dans la province Retia. Jusqu'à ce jour on a toujours considéré qu'il y avait deux cohortes V Gallorum — l'une en Pannonie, Mésie et Dacie, la seconde en Bretagne. Des études plus approfondies du matériel épigraphique ont montré cependant que trois cohortes et non deux existaient sous le même nom de cohorte V Gallorum. On a pu établir ainsi que cette appellation de cohorte V Gallorum désignait pendant le dernier quart du I-er s. en Mésie et en Pannonie deux cohortes différentes dont une seule avait pris part aux campagnes de l'empereur Trajan contre les Daces (101—106). Après la fin de la guerre elle était restée en Dacie et plus tard, en 118, avait été retirée et ramenée de nouveau en même temps que d'autres troupes auxiliaires en Mésie supérieure. Ces études ont montré par ailleurs que seule l'une des deux cohortes I Montanorum C(ivium) R(omanorum) disloquées en Dalmatie et en Pannonie a été à deux reprises transférée en Mésie. La première fois entre l'an 41 et 68 au moment de la fondation de la province Thrace et la seconde fois en relation avec les préparatifs des guerres contre les Daces de l'empereur Domitien. Cette cohorte relevait jusqu'en 106 des unités auxiliaires de la Mésie supérieure, après quoi elle resta jusqu'en 118 dans la nouvelle province dace comme armée d'occupation. Elle fut envoyée ensuite en Orient pour la guerre contre la Judée de l'empereur Adrien. Sa mission terminée, elle fut ramenée à nouveau entre les années 139 et 158 en Mésie supérieure.

Les observations effectuées sur le mouvement et la concentration des unités auxiliaires pendant toute cette période mettent en évidence plusieurs moments caractéristiques. On constate ainsi qu'au début de cette période d'assez nombreuses troupes auxiliaires avaient été massées, surtout de la cavalerie, à l'époque des soulèvements en Thrace et sur le Bosphore. Par la suite, certaines unités furent retirées. Une seconde importante concentration de troupes auxiliaires eut lieu après les guerres civiles (69—70) provoquée par les incursions du Nord devenues plus fréquentes, des Daces, des Sarmathes, des Roxolans et des Marcomans. Un changement est intervenu alors dans la composition des et unités militaires, la cavalerie avait sensiblement diminué fut remplacée par l'infanterie. Ce changement était dû surtout à des raisons économiques. Le point culminant de cet important mouvement d'unités auxiliaires se situe immédiatement avant et pendant la guerre contre les Daces.

Зърносмилането в античния град при Хисар

ИВАН ЙОВЧЕВ

В Римската империя проблемът за изхранването на населението и домашните животни е представлявал важен отрасъл на икономическия живот. Въпросите, свързани с получаването на селскостопанската продукция — обработване и торене на почвата, интензификацията и екстензификацията на земеделието, прибирането на реколтата, рентабилността, заплащането на труда и пр. — са достатъчно добре осветлени.[1] Другият дял от този отрасъл — преработването на зърнените култури в брашно, булгур, ярма — е недостатъчно добре проучен.

В много проучвания на материалната култура от епохата на римското владичество по нашите земи се срещат съобщения за открити ръчни мелници, хавани за лющене на зърно, но те не са били обект на специално изследване.[2] Изключение в това отношение правят публикациите на П. Горбанов[3] и Б. Султов[4]. Предмет на настоящото изследване са няколко долни и горни части на кръгли ръчни мелници, а също и на тежки едноконусни каменни мелници, привеждани в движение от животни.[5] Римляните са познавали и водната мелница за смилане на жито, но тя ще бъде предмет на друга работа.[6]

1. Ръчни мелници

В Хисарския археологически музей се съхранява богата колекция от 25 броя долни и горни каменни плочи от кръгли ръчни мелници, между които и 4 фрагмента. Различните им размери не дават възможност да се комплектува цялостна ръчна мелница. Всички са намерени в Хисар с изключение на една плоча, която произхожда от близката околност. За съжаление само на част от тях се знае точното местонахождение, както и другите находки, с които са намерени. Съществува значително разнообразие във формата на работните повърхнини на плочите, размерите им, устройството и начина за привеждане в движение. При внимателното им разглеждане се очертават две групи ръчни мелници:

А — с изпъкнала във форма на пресечен конус работна повърхнина при долните камъни и вдлъбната при горните.

Б — с плоска, равна работна повърхнина.

Ще се спрем на всяка група поотделно.

Долни камъни

Група А. На обр. 1 *а* е показана долна част на ръчна каменна мелница, на която работната повърхнина има форма на пресечен конус и лежи върху добре оформена цилиндрична основа с диам. 35,5 см. и деб. 5,5 см, В центъра ѝ е пробит цилиндричен отвор с диам. 3,5 см и дълб. 8,5 см. През него преминава желязно вретено, набито в дървен клин, за поддържане съосното движение между двата камъка при смилането на зърното. Камъкът е издялан от едрозърнест гранит.[7]

Със същата форма и устройство е горният камък на обр. 1 *б*, който има следните размери: диам. 39,5 см, деб. на цилиндричната основа 6,5 см, диам. на отвора 2,5 см и дълб. 8,5 см. По коничната работна повърхнина са издълбани 8 плитки линии — улейообразни, които започват от центъра на отвора като лъчи и в краищата изчезват. Издялан е от сив среднозърнест вулканичен камък — риолит. Подобен риолитен камък е намерен в

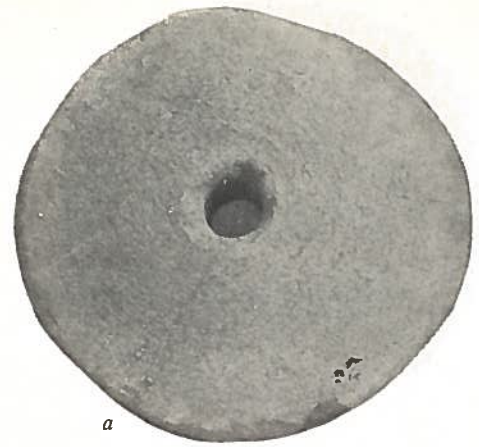

а

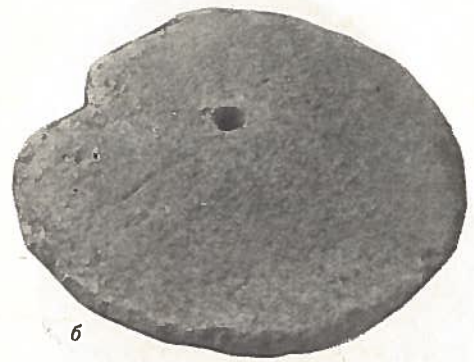

б

в

● *Обр. 1 а—в) долни части на ръчни мелници с конична работна повърхнина. Fig. 1 а—в) parties inférieures de moulins à bras à surface cônique*

една късноримска стопанска постройка в Пловдив, датирана от края на III и началото на IV в.[8] В Залцбург при разкопки на римски военен лагер, отнасящ се към 275 г., са намерени много кръгли ръчни каменни мелници, между които се срещат и с радиални улеи.[9]

Същата форма и устройство има долният камък на обр. 1 *в*, с диам. 36,5 см, деб. 3—5,5 см, дълб. на цилиндричния отвор 7 см и диам. 2 см. Намерен е в „Есебъс“ на изток от Хисар при риголване за засаждане на лозя през 1968 г. От тази местност произхождат още селскостопански оръдия на труда, малки червени глинени съдове, фрагменти от долиуми и две отворени гривни във вид на змия.[10]

Група Б. Към тази група принадлежат 4 долни камъка. На обр. 2 е показан долен камък с плоска работна повърхнина, с диам. 38 см и деб. 9,5 см. В средата е пробит цилиндричен отвор с диам. 4 см.

Към тази група принадлежи и един голям фрагмент от долен камък, направен от дребни камъни с дълж. от 6 до 8 см и парчета от тухли, споени с глина и изпечени при висока температура. На работната му повърхнина се виждат концентрични ивици, което показва, че камъкът е използуван. Намерен е на антично ниво, в североизточния ъгъл на крепостната стена. Подобни ръчни мелници, направени по същия начин, са открити в Съветския съюз.[11]

Долните части на долните камъни са груби и необработени (изключение правят 2 плочи). Работните им повърхнини са гладки по периферията и чукани около центъра, но се срещат и такива, чиято работна повърхнина е навсякъде чукана (набраздена с малки трапчинки).

Горни камъни

Група А. При тази група работната повърхнина представлява вдлъбнат пресечен конус и се привежда в движение от един или два лоста. На обр. 3 *а* е представена горна каменна плоча, която има цилиндрична форма и заоблени ръбове. Отгоре е леко изпъкнала, а в средата е издълбан елипсовиден отвор с дълж. на голямата полуос 4,5 см и на малката 2,5 см. През него пада зърното, предназначено за смилане. През там преминава и желязното вретено за поддържане съосното движение между долния и горния камък. Надолу отворът има дълб. 5,5 см и се разширява, като образува пресечена конусообразна кухина, която представлява работната му повърхнина. На нея са издълбани 6 прави улейообразни линии, разположени радиално, както на камъка на обр. 1 *б*. За привеждане в движение по средата на цилиндричното тяло са издълбани два глухи конични отвора с дълб. 5,5 см и диам. 1,3 см, разположени така, че

сключват спрямо централната ос ъгъл от 135 градуса. И на двата отвора има незначително отчупване. Камъкът има диам. 39,5 см и равномерна деб. в краищата по 5,5 см.

Еднакъв с посочения камък по форма на работната повърхнина е горният камък, изобразен на обр. 3 *б*, който под елипсовидния отвор с дълж. на голямата полуос 4,5, а на малката 3,5 см има жлеб за равнораменна кръстовидна желязна скоба (пъприца) с дълж. на рамото 12 см и шир. 3,5 см. Дълбочината на двете рамена е 1,5 см, а на другите 0,06 см. Желязната скоба поддържа съосното движение и предпазва отвора от разбиване. За привеждането на горния камък в движение са издълбани в горната му част два почти диаметрално противоположни отвора с диам. 3,5 см и дълб. 4,5 см. Има почти кръгла форма с диам. 42 см и деб. в краищата 6 до 9,5 см. Неправилното износване в краищата е резултат от продължително използуване.

При проучването на късноримска перистилна сграда в центъра на Хисар,[12] датирана от IV в., са намерени два фрагмента от горни камъни на ръчни мелници. Единият от тях е издялан от червен среднозърнест риолит, а другият от едрозърнест гранит. В горната част на първия концентрично на външния ръб е издълбана плитка вдлъбната линия с шир. 0,05 см. И на двата камъка има запазени жлебове за железни скоби.

Към ръчните мелници от група А принадлежи горният камък (обр. 4 *а,б*), който има по-особено устройство. Външната му част, както и работната му повърхнина представляват пресечен конус. В средата е издълбан елипсовиден отвор с дълж. на голямата полуос 5,5, а на малката 4,8 см и дълб. 6 см. Около този отвор на 120 градуса спрямо централната ос са издълбани три глухи квадратни отвора с дълж. 2,2 см и дълб. 1,5 см. Тази дълбочина се отнася за трите страни на отворите, а страните, насочени към центъра на отвора, са по-плитки и са с жлебове. Привеждането му в движение се осъществява чрез равнораменна триъгълна желязна рамка (обр. 4 *в*), чиито краища са запоени с олово

2

а

б

3

● *Обр. 2. Долна част на ръчна мелница с плоска работна повърхнина. Fig. 2. Partie inférieure d'un moulin à bras à surface plate*

● *Обр. 3 а,б) горни части на ръчни мелници с вдлъбната конична работна повърхнина. Fig. 3 а,б) parties supérieures de moulin à bras à surface cônique creuse*

● *Обр. 4 а,б) външна и вътрешна страна на горна част на ръчна мелница; в) горна част на ръчна мелница с триъгълна желязна скоба, разрез. Fig. 4 а,б) face extérieure et intérieure de la partie supérieure d'un moulin à bras; в) partie supérieure d'un moulin à bras avec un crochet triangulaire, coupe*

а

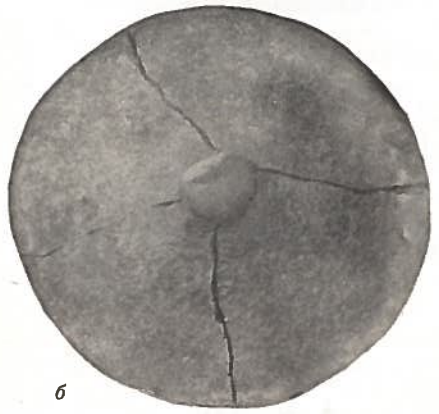

б

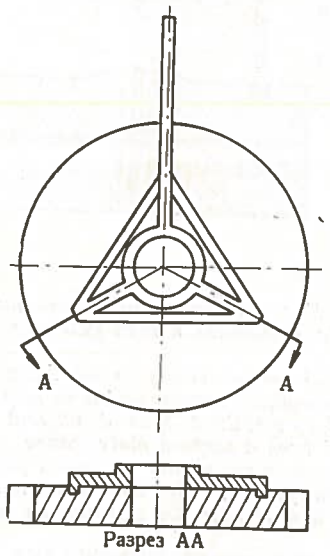

в

4

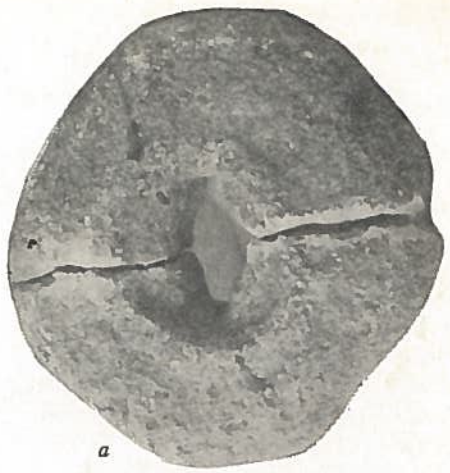

а

б

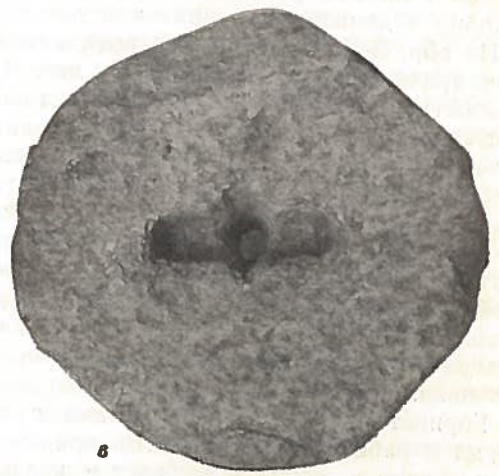

в

5

● *Обр. 5 а) външна страна на горна част на ръчна мелница; б) горна част на ръчна мелница с плоска работна повърхнина; в) горна част на ръчна каменна мелница.*

Fig. 5 а) face extérieure de la partie supérieure d'un moulin à bras; б) partie supérieure d'un moulin à bras à surface plate; в) partie supérieure d'une meule d'un moulin à bras

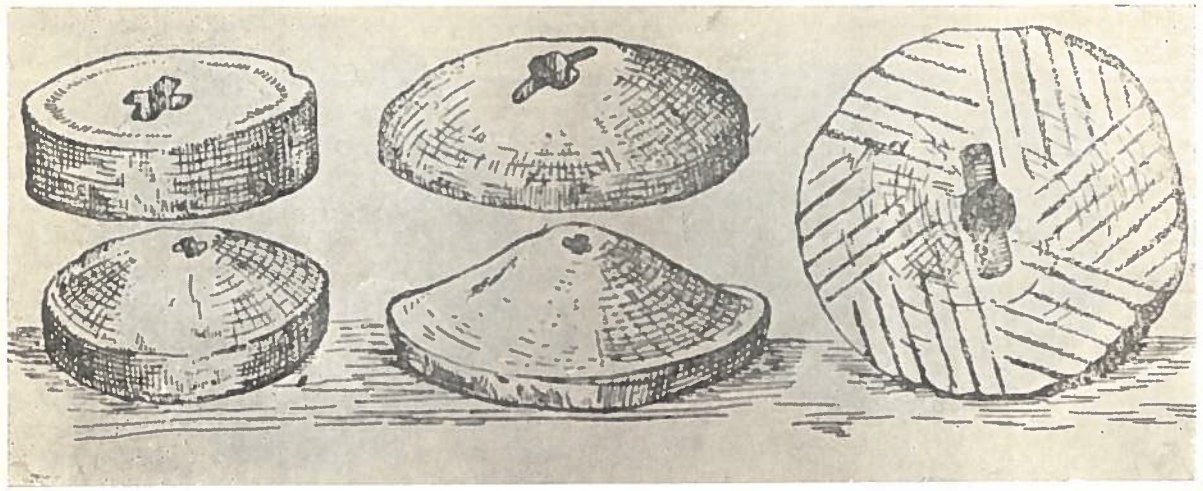

б

в трите глухи отвора, като единият край е удължен с ръкохватка. От трите ъгъла на рамката към централната ос преминават железни парчета, образуващи кръгъл отвор, през който преминава желязното вретено. В този случай триъгълната рамка е не само приспособление за въртене, но и за поддържане съосното движение. Камъкът е счупен на четири и в краищата е износен равномерно. Намерен е при построяването на къщата на П. Апостолов — до източната крепостна стена, където бяха открити още долиум, висока глинена червена амфора, голяма гранитна база и зид, дебел 1,2 м, изграден от ломени камъни и тухли, споени с червен хоросан.

Група Б. В тази група спадат горните камъни с плоска работна повърхнина, привеждани в движение от един или два лоста.

На обр. 5 *а* е представен горен камък с цилиндрична форма (диам. 32 см, деб. 7 см) и заоблени ръбове. В горната му част около продълговатото отвърстие за преминаване на желязното вретено и на зърното, предназначено за смилане, е издялан удебелен кръг с диам. 15 см, а под него жлеб за желязна скоба, която е дебела колкото отвора на горния камък. В средата на цилиндричното тяло е пробит глух цилиндричен отвор с диам. 2,5 см и дълб. 6 см. В него се вкарва лост за привеждане в движение. Разчупен е на две половини.

Горният камък на обр. 5 *б* има същата форма и работна повърхнина. За привеждане в движение в горната му част е издълбан коничен отвор с диам. 2,5 см и дълб. 1,3 см. Под гърлообразния отвор с диам. 7 см е издълбан жлеб за желязна кръстовидна скоба,

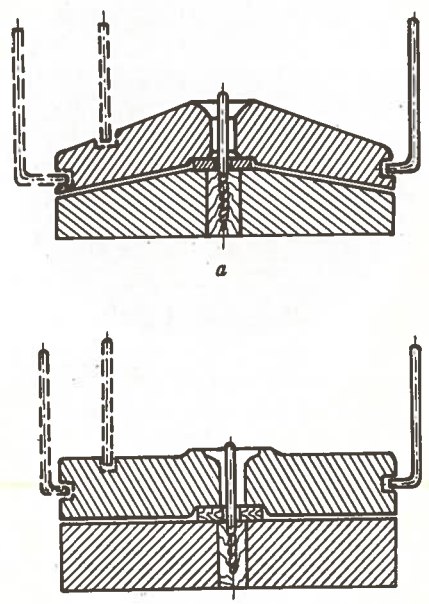

а

б

7

● *Обр. 6. Гало-римски ръчни мелници (по Пономарьов). Fig. 6. Moulins à bras gallo-romains (d'après Ponomarjov)*

● *Обр. 7 а) ръчна едноконусна мелница, разрез; б) ръчна мелница с плоска работна повърхнина, разрез. Fig. 7 a) moulin à bras à un seul cône, coupe; б) moulin à bras à surface plate, coupe*

● *Обр. 8 а—в) горни части на ръчни мелници с желязна скоба, разрез. Fig. 8 a—в) parties supérieures de moulins à bras avec des crochets en fer, coupe*

раменете на която са с дълж. 8 см, шир. 2,5 см и дълб. 1,2 см. Камъкът има диам. 33,5 см и деб. 9,5 см.

Същата форма и работна повърхнина има горният камък на обр. 5 *в* с диам. 34,5 см и

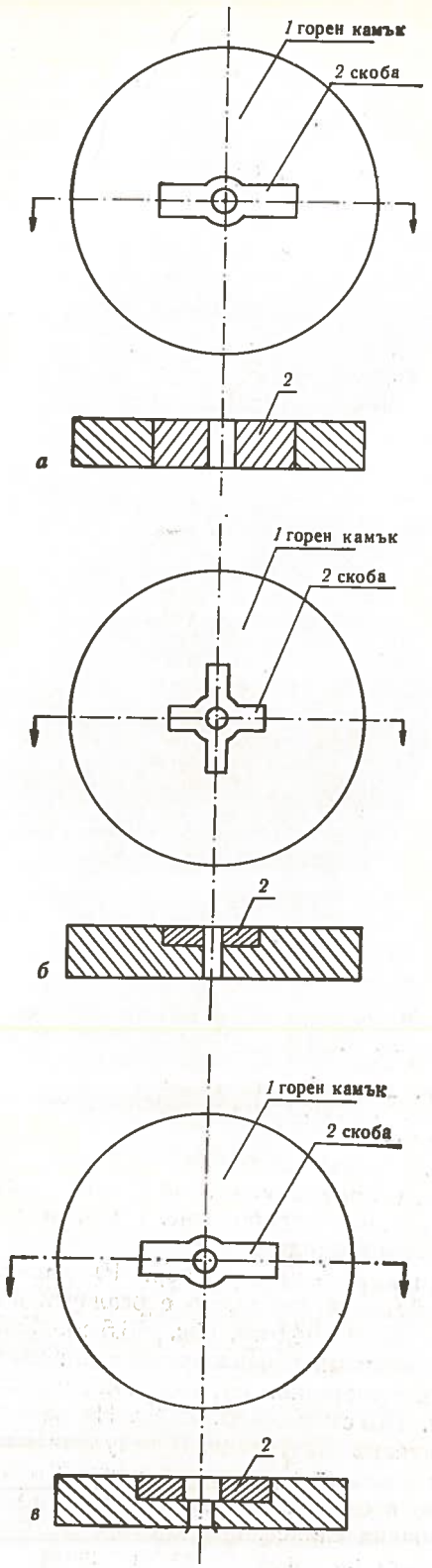

8

деб. 5 см. Под фуниеобразния отвор с диам. 9 см има жлеб за двураменна желязна скоба с дълж. 10 см, шир. 2,5 см и дълб. 1,5 см. Привежда се в движение от едностранен лост, втикнат в глух коничен отвор (диам. 5 см, дълб. 5 см), издълбан в горната му част.

Голям брой от разгледаните долни и горни части на кръгли ръчни мелници по форма на работните повърхнини, устройство и размери са сходни с окачествените от Пономарьов[13] като типични ръчни мелници от епохата на римското владичество в Европа (обр. 6).

Зърното, предназначено за смилане, попада между работните повърхнини на неподвижния долен и подвижния горен камък през отвора на горния, който се привежда в движение с едностранен лост, втикнат в горната му част или в средата на цилиндричното тяло. По същия начин се мели и с два лоста, като работещите въртят в една посока. Ръчните мелници с два лоста в цилиндричното тяло биха могли да се движат и от един човек, който върти наляво и надясно, без да прави пълен кръг или използува само единия лост (обр. 7 *а, б*). (Вариантите за привеждане в движение са дадени с пунктирани линии.) В резултат на триенето, което се получава при въртенето на горния камък, зърното се смила на брашно, булгур или ярма.

При умерено въртене се смила 4—5 кг зърно на час. Ръчните мелници с по-голям диаметър имат по-висока производителност при изразходване на повече енергия. При ръчните мелници от група А смленият продукт се изхвърля навън вследствие на собствената си тежест и създалата се центробежна сила от въртенето на горния камък, а при мелниците от група Б само по втората причина.

Всички горни и долни части на ръчните мелници са издялани от местен среднозърнест или едрозърнест гранит. Изключение правят 5 плочи: 3 от риолит, 1 от туфа, 1 от среднозърнест пясъчник и 1 от камъни и тухли, споени с глина и изпечени при висока температура. В близката и по-далечна околност на Хисар не се срещат риолитни и пясъчникови скални находища, от което е ясно, че материалът е донесен от други места. При изработването на ръчните мелници са използувани камъни, равномерно твърди и шупливи, за да могат при смилането на зърното да упражняват повече режещо и по-малко смачкващо и разтриващо действие.

Във всички разгледани горни камъни са издълбани жлебове за железни скоби в три разновидности:

1. Скобата (обр. 8 *а*) се намира в отвора, през който преминава желязното вретено. Тя е двураменна и дебела, колкото дълбочината на отвора.

2. Скобата се намира под отвора. Тя е кръстовидна (четирираменна) (обр. 8 *б*) или двураменна (обр. 8 *в*).

3. Скобата е над отвора и има форма на триъгълна рамка (обр. 4 *в*).

Кръглата ръчна мелница се появява в IV—III в. пр. н. е.[14]

Малко по-късно е била осъвършенствувана, като лостът за привеждане в движение се изнася извън пределите на окръжността, което до известна степен облекчава въртенето на горния камък. Според Пономарьов[15] ръчната мелница с желязна скоба се появява не по-късно от III—II в. пр. н. е. и се употребява в късната античност, дори и през средните векове.

Като се има пред вид, че частите на повечето от разгледаните ръчни мелници са намерени сред антични сгради заедно с антична и късноантична керамика, направата и използуването им бихме отнесли в периода III—VI в., времето, когато античният град при Хисарските топоминерални извори води своя най-интензивен живот и достига пълен разцвет.[16]

2. Тежки едноконусни мелнични камъни

Описаните по-долу тежки едноконусни мелнични камъни са намерени под платното на главната улица (cardo maximus) близо до Районното управление на МВР и дома на Петко Добрев в Хисар през 1958 г. при прокарването на канализационната мрежа. При копането и взривяването за каналите са разрушени много дебели зидове, около които са намерени „оцелелите" три долни камъка заедно с един фрагмент и един горен камък.

Долен мелничен камък (обр. 9) с диам. 76,5 см и вис. 54,5 см. Има форма на пресечен конус, лежащ върху груба цилиндрична основа с вис. 29,5 см. На коничната му работна повърхнина се очертават две части: чукана (набраздена с малки трапчинки) и гладка с концентрични ивици, резултат от продължителна употреба. Отгоре камъкът има цилиндричен отвор с диам. 14,5 см и дълб. 25 см, който се разширява надолу и образува пресечена конусообразна кухина. Дебелината на цилиндричната основа е 11—15 см. Между цилиндричната основа и работната повърхнина има пространство за по-сетнешно обработване. Издялан е от розовочервен риолит.

9

10

● *Обр. 9. Долен камък на тежка едноконусна мелница. Fig. 9. Pierre de meule inférieure d'un gros moulin à cône*

● *Обр. 10. Долен камък на тежка едноконусна мелница. Fig. 10. Pierre de meule inférieure d'un gros moulin à cône*

Долният камък на обр. 10 има същото устройство и форма, но е различен по големина. Диам. 64,5 см, вис. 46,5 см. Работната му повърхнина навсякъде е набраздена с малки трапчинки. Цилиндричният отвор има диам. 18,5 см и дълб. 22 см. На него има незначително отчупване. В резултат на много продължителна употреба е износен неравномерно в едната половина и се е образувала наклонена елипса, при което е нарушена височината на цилиндричната основа. Тя е от 18,5 см до 31 см. Издялан е от тъмносив риолит.

● *Обр. 11 а,б) долен и горен камък на тежка едноконусна мелница; в) тежка едноконусна мелница, комплект от долен и горен камък. Fig. 11 а,б) pierres de meule inférieure et supérieure d'un gros moulin à cône; в) gros moulin à cône, une paire de pierres de meule — inférieure et supérieure*

а

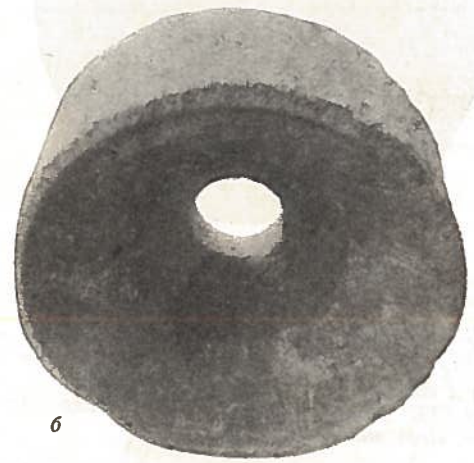

б

в

11

Долният камък на обр. 11 *а* има същото устройство и работна повърхнина, както този на обр. 9. Диам. 76,5 см, вис. 38 см. Цилиндричният отвор има диам. 19,5 см и дълб. 28 см. Издялан е от розовочервен риолит. Върху него е намерен горният камък, показан на обр. 11 *б*. Обр. 11 *в* представя тежка едноконусна мелница. На фрагмента (обр. 12) е запазена цялата набраздена част и съвсем малко от гладката част на работната повърхнина на друг долен камък. Той е имал същата форма и устройство, както тези на обр. 9 и обр. 11 *а*. Фрагментът има запазен диам. 48 см и вис. 19 см. Цилиндричният отвор има диам. 16,5 см.

Горен мелничен камък (обр. 13) с цилиндрична форма, диам. 71,5 см и вис. 34 см. В средата е издълбан цилиндричен отвор с диам. 16,5 см и дълб. 9,5 см, разширяващ се надолу и образуващ пресечена конусообразна кухина, чиито стени представляват работната повърхнина. Непосредствено след отвора тя е чукана (с малки трапчинки), както при долните камъни на обр. 9 и обр. 11 *а*. В резултат на продължителното използуване в долните краища е неравномерно износен и дебелината е от 2,5 до 4,5 см. На 10 см от външния ръб в горната му част са издълбани три глухи отвора с еднакви размери: дълж. 14 см, шир. 3,5 см и дълб. 8 см, чиито ръбове са заоблени. Те са разположени на 120 градуса спрямо центъра на отвора. Тези отвори са предназначени за привеждането му в движение. В тях се зацепват дървени клинове, на които се монтира колело с кош и едностраменен дървен лост. На същото разстояние от външния ръб има два противоположни отвора с правоъгълна форма, които имат дълж. 6,5 см и шир. 2,5 см. В тях са запазени крачетата на П-образна желязна скоба, спени с олово. Дебелината им е 17 мм, а ширината 41 мм. Предназначението на скобата е да поддържа съосното движение между двата камъка, както при ръчните мелници. На 10 см от външния горен ръб в цилиндричното тяло е издълбан глух отвор с диам. 1 см и дълб. 2 см.

Подобни едноконусни мелнични камъни се пазят в Британския музей и са намерени в Хама близо до Пула. По данни на Р. Бенет и Д. Елтон[17] те имат вис. 30 см и диам. 60 см. Горният камък се привежда в движение посредством едностраменен дървен лост, а на долния има глух отвор-гнездо за желязното вретено.

Два подобни горни камъка се пазят във Франция.[18] Те имат диаметрално противопо-

ложни издатини с глухи отвори за вкарване на два еднораменни дървени лоста за привеждане в движение.

Друг горен камък, подобен на разгледания (обр. 13), се пази в музея на гр. Инсбрук (Австрия).[19] Той се привежда в движение с дървен лост, зацепен с помощта на два дебели железни клина в горната му част. Много едноконусни долни камъни са открити в Помпей,[20] но те са части от двуконусни мелници.

Устройство, привеждане в движение и капацитет на тежката едноконусна мелница

На обр. 14 са показани устройството и работният процес на едноконусната мелница.[21] От коша (8) зърното попада между работните повърхнини на подвижния горен (6) и неподвижния долен камък (4). Притокът на зърното се регулира от дървен шибър (9), който изпълнява ролята на кречеталото в съвременните мелници. Притокът на зърното зависи от интензивността на въртенето — периферичната скорост. В чуканата част на двата камъка зърното се раздробява на дребни парченца, а в гладката се смила на брашно, булгур или ярма. Смленият продукт пада под въздействието на създалата се при въртенето центробежна сила и на собствената си тяжест във всички страни на долния камък, около който е направен дървен кожух (14), за да не се разпилява. На цилиндричното тяло на горния камък в специално издълбания глух отвор (19) е вкарана дървена лопатка (13), която изтласква смления продукт през дървен улей (18) в коша (17), откъдето се изгребва. Привеждането на горния камък в движение се извършва от въртенето на едностранен лост (11), втикнат в дървено колело (10), обшито за по-голяма здравина с желязна шина. Колелото е зацепено в горния камък посредством три дървени клина (2) в трите глухи отвора в горната му част. Върху колелото е монтиран кошът. Лостът служи не само за привеждане в движение на горния камък, но и за свалянето и качването му при подготовка на работните повърхнини. За поддържане съосното движение между двата камъка през цилиндричните им отвори преминава желязно вретено (12), което пробожда една П-образна желязна скоба (1). То е забито в дървен труп (15), под който има дървени клинове (16). Вретеното и скобата не само

12

13

● *Обр. 12. Фрагмент от долен камък на тежка едноконусна мелница. Fig. 12. Fragment d'une pierre de meule inférieure d'un gros moulin à cône*
● *Обр. 13. Горен камък на тежка едноконусна мелница. Fig. 13. Pierre de meule supérieure d'un gros moulin à cône*
● *Обр. 14. Тежка едноконусна мелница, разрез. Fig. 14. Gros moulin à cône, coupe*

поддържат съосното движение, но балансират горния камък, благодарение на което загубата на двигателна енергия намалява и производителността се повишава, а с набиването или изваждането на клиновете (16) разстоянието между работните повърхнини се изменя и брашното се смила по-едро или по-ситно. Уплътняването на вретеното в долния камък се осъществява от два дървени полупръстена (5), които едновременно с това не пропускат зърната да падат в конусообразната кухина. Двата камъка, поставени един върху друг, лежат върху дебели греди (3). В наше време за греди се използуват акациеви дървета, които трудно гният, издържат на големи тежести и вибрации.[22]

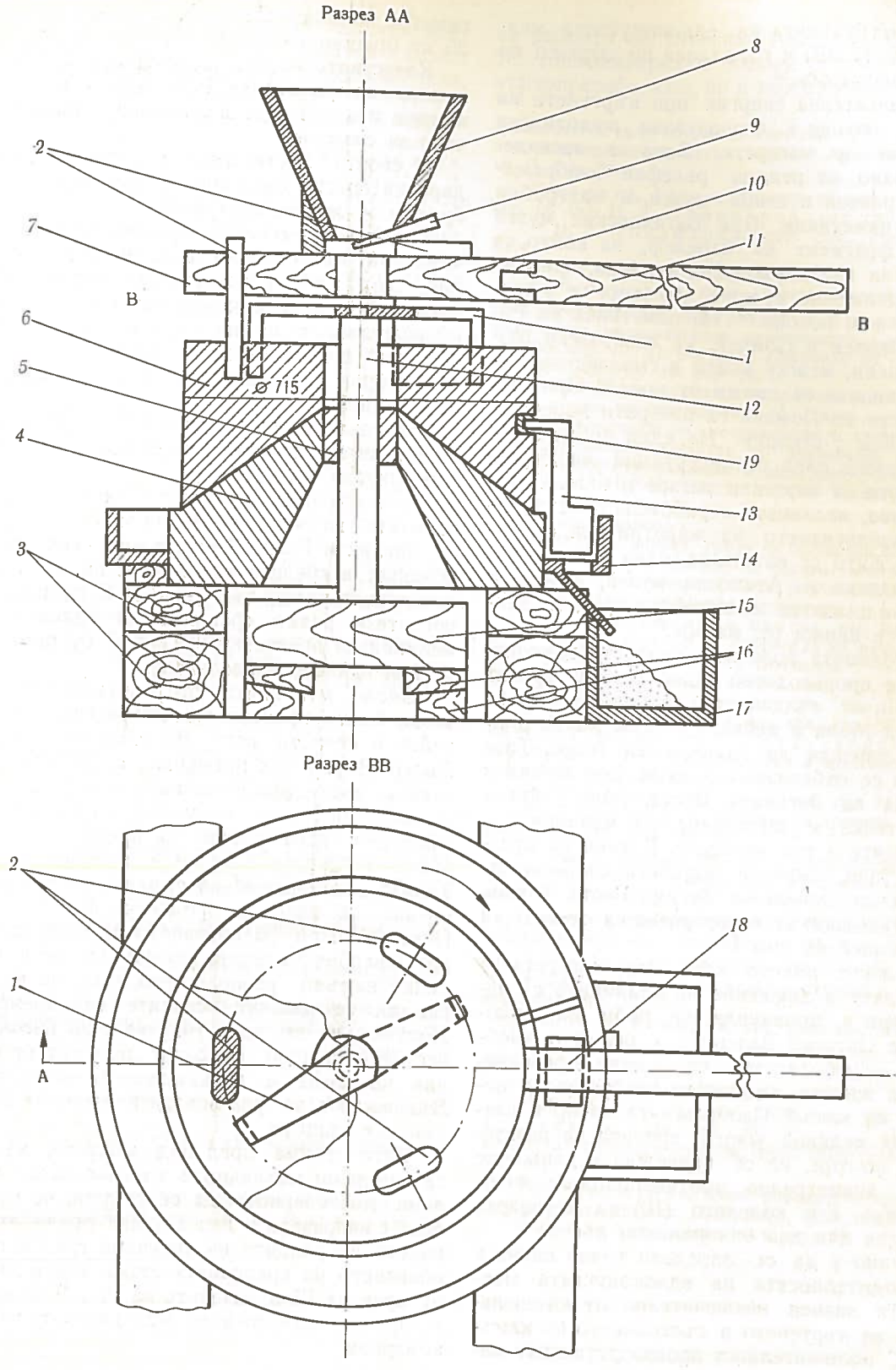

14

Реконструкцията на едноконусната мелница (разрез ВВ) е създадена по образец на Н. А. Пономарьов.[23]

За двигателна енергия при въртенето на горните камъни е използувана животинска тяга: коне и магарета. Това е засвидетелствувано от редица релефни изображения, съхранени в някои музеи, и надгробни плочи — паметници. Във Ватиканския музей се пази фрагмент на барелеф, на който са изобразени две двуконусни мелници, привеждани в движение от коне, движещи се в противоположни посоки.[24] На паметника на Евризак, запазен в Помпей, са изобразени различни сцени, между които и смилане на жито. Мелницата се движи от коне.[25] При разчистването на Помпей са разкрити повече от 40 мелници с пекарни. На една добре запазена мелница след реконструкция на дървените части са впрягали магаре и като е сипвано жито, мелницата е работела превъзходно.[26] Използуването на животни при смилането на жито се вижда на една антична ваза, съхранена в Атинския музей, на която е показан цялостен мелничарски процес. Мелницата се движи от магаре.[27]

За голямата роля на жнвотните в мелничарското производство може да се правят изводи и от създадения празник в чест на богинята Мола и нейната сестра, която римляните считали за дъщеря на Марс. Този празник се отбелязвал в един ден заедно с празника на богинята Веста, също считана за пазителка и защитница на мелниците и работещите в тях магарета. В деня на празника, 9 юни, окичени магарета са били откарвани до храма на богиня Веста. Такава сцена художникът е изобразил на стените на един помпейски дом.[28]

Понякога вместо коне или магарета за привеждане в движение на мелниците са използувани и провинили се роби. На саркофага на Октавий Валериан е релефно изобразено обработването на земята, превозването на житото, смилането на брашно и печенето на хляб.[29] Изобразената, макар и схематично, мелница много прилича на разгледаната по-горе, но се привежда в движение от два диаметрално противоположни лоста. Възможно е в колелото (10) да се вкарат още един или два еднораменни лоста.

Трудно е да се определи точно каква е производителността на едноконусната мелница. Тя зависи изключително от интензивността на въртенето и състоянието на камъните. С положителност производственият капацитет на мелницата не е надвишавал 25—35 кг брашно на час.[30]

Качеството на брашното зависи от състоянието на работните повърхнини на двата камъка и качеството на зърното, предназначено за смилане.

В своята „Естествена история“ Плиний дава интересни сведения за производство на булгур от житни култури.[31]

Особено качествено брашно би се получило при многократно смилане и пресяване или след като предварително овлажненото жито се чука в каменни хавани, при което обвиващата люспа на зърното пада. В Хисарския археологически музей се пазят голям брой каменни хавани в разнообразни форми.[32]

Пресяването на брашното се е извършвало със сита, направени от конски косми или камъшитови влакна.[33]

Анализирайки различните конструктивни варианти на тежките едноконусни мелници от Англия и Галия, Пономарьов[34] сочи, че се появяват в средата на III—II в. пр. н. е. и се използуват рядко във II—III в. С положителност тези рядко срещащи се едноконусни мелници са пренесени в Тракия от римляните при нейното завладяване.

Около мелницата са разрушени зидове, за да бъдат прокарани водопроводите за питейни и нечисти води на съвременния град Хисар. Върху тях преминава асфалтиран булевард, което изключва възможността да се направят цялостни проучвания. Разрушените зидове ни дават право да предполагаме, че около мелницата е имало и хлебопекарница. Такива „комбинати“ за смилане на жито, изпичане на хляб и продаване са открити в Помпей.[35] При разкриването на един комбинат Овербек[36] открива четири комплекта мелнични камъни, разположени така, че не могат да се движат всичките едновременно. Допуска, че за приготовляване на висококачествено брашно смленият продукт от единия комплект е прехвърлян в останалите. Възможно е за разгледаната мелница да се допусне същото.

Като се има пред вид мястото, където са намерени мелничните камъни, може с голяма достоверност да се твърди, че мелницата е направена и използувана преди трасирането на улиците на античния град и построяването на крепосната стена, която датира от края на III и началото на IV в.[37] Това категорично потвърждава изследванията на Пономарьов.

Намерените части на ръчни мелници, както и тежките едноконусни мелнични камъни потвърждават развитата от П. Горбанов[38] теза, че районът на античния град при Хисарските топломинерални извори е бил не само зърнопреработващ, но и зърнодобивен център.

[1] Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о земледелии, Москва — Ленинград, 1937; Г. Кунов, Всеобщая история хозяйства, Москва, 1929; Дж. Лицатто, Экономическая история Италии, Москва, 1954; В. Д. Блаватский, Земледелие античных государствах Северного Причерноморья, Москва, 1953; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство. Москва — Ленинград, 1949, стр. 94—153; М. Е. Сергеенко, Очерки по сельскому хозяйство древней Италии, Москва, 1958; същата, Катоновская шкала различных доходностей, ВДИ, 1941, кн. 1; същата, Катоновская шкала различных земельных угодий, ВДИ, 1949, кн. 1; същата, Два типа сельского хозяйства в Италия в I веке н. э., Изв. АН СССР, 1935, кн. 6, серия VII; същата, Скрофа и апология крупного землевладения, ВДИ, 1947, кн. 4; Г. Шрот, О рентабельности сельского хозяйства в Риме в конце республики, ВДИ, 1959, кн. 2.

[2] Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов и В. Найденова, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г., ИАИ, XXIX, 1966, стр. 108, обр. 15; Б. Султов, Принос към античната, история на Павликенския край, ИОМВТ, 1962, кн. 1, стр. 14, обр. 13; Ц. Дремсизова и В. Антонова, Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско, Археология, 1967, кн. 3, стр. 33, обр. 6; Х. Джамбов, Късноримска стопанска постройка при Филипопол, ГМПО, 1955, стр. 298, обр. 7.

[3] П. Горбанов, Каменни съдове от Хисаря, Археология, 1964, кн. 2, стр. 64—68.

[4] Б. Султов, Антична ръчна мелница, Археология, 1960, кн. 4, стр. 34—35.

[5] При проучването на този въпрос бях подпомогнат от Владимир Михеев, аспирант от Харковския университет, на когото сърдечно благодаря.

[6] И. Йовчев, Антична водна мелница край с. Старосел, в. Отечествен глас, Пловдив, 1966, бр. 6875, стр. 4.

[7] Скалния състав на разглежданите ръчни мелници и тежки едноконусни мелници определи Г. Шиляфов от Института по геология на БАН.

[8] Х. Джамбов, Късноримска стопанска постройка край Филипопол, ГМПО, 1955, стр. 298—299.

[9] F. M. Feldhaus, Die Technik, Leipzig, 1914, стр. 723, обр. 483.

[10] Непубликувани материали от Народния археологически музей — Хисар.

[11] Г. Г. Мезенцева, Новые данные об изготовлений древнерусских жерновов, СА, 1963, кн. 4, стр. 225.

[12] К. Маджаров, Късноримска перистилна сграда в Хисар, Археология, 1967, кн. 1, стр. 56.

[13] Н. А. Пономарев, История техники мукомольного и крупяного производства, ч. I, Москва, 1955, стр, 97, обр. 75.

[14] А. В. Арциховский, Основы археологии, Москва, 1954, стр. 139.

[15] Н. А. Пономарев, цит. съч., стр. 63.

[16] Д. Цончев, Една новооткрита базилика в Хисар, ГПНБМ, 1937/39, стр. 192; К. Маджаров, Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години, Археология, 1965, кн. 3, стр. 29.

[17] Beppet, Elton, History of corn milling, I, стр. 58 (по Н. А. Пономарев, цит. съч., стр. 93).

[18] Н. А. Пономарев, цит. съч.. стр. 93, обр. 69 а.

[19] Пак там, стр. 93, обр. 69 б.

[20] М. Е. Сергеенко, Помпей, Москва — Ленинград, 1949, стр. 108, обр. 31; Н. А. Куприца, Технология на мелничарското производство, София, 1956, стр. 26, обр. 10; П. Илиев, Наръчник на мелничаря, София, 1949, стр. 11, обр. 10.

[21] При реконструкцията на разглежданата мелница ценна помощ ми оказаха инж. М. Ломев, инж. Д. Балджиев от Катедрата по мелничарство и хлебопроизводство при Висшия институт по хранителна и вкусова промишленост, гр. Пловдив, и инж. Янчо Гегов, научен сътрудник в Научноизследователския институт по консервна промишленост, гр Пловдив, за което им изказвам благодарност.

[22] Върху акациеви греди са поставени мелничните камъни в с. Горна Махала, с. Бегово, които посетих във връзка с настоящата работа, разговарях с работниците и използвах оскъдната литература.

[23] Н. А. Пономарев, цит. съч., стр. 94, обр. 70.

[24] За този барелеф бе любезен да ми разкаже акад. Д. П. Димитров, за което му благодаря.

[25] Н. А. Пономарев, цит. съч., стр. 87, обр. 60

[26] М. Е. Сергеенко, цит. съч., стр. 106.

[27] Н. А. Пономарев, цит. съч., стр. 68, обр. 38. За същата ваза вж. В. Ф. Гайдукевич, стр. 101, обр. 10; Д. П. Димитров, Увод в археологията, София, 1958, стр. 178, обр. 46.

[28] М. Е. Сергеенко, цит. съч.. стр. 117, обр. 35.

[29] Н. А. Машкин, История на древния Рим, София, 1949, стр. 259, обр. 66.

[30] Това е мнение на споменатите специалисти от Висшия институт по хранителна и вкусова промишленост, гр. Пловдив, и стари мелничари от Хисар.

[31] Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве, Москва — Ленинград, 1937, стр. 239—240.

[32] П. Горбанов, цит. съч., стр. 64—68.

[33] Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве, стр. 108.

[34] Н. А. Пономарев, цит. съч., стр. 95.

[35] Н. А. Сергеенко цит. съч., стр. 109, обр. 32; А. Н. Куприца, Технология преработки зерна, Москва, 1965, стр. 11, обр. 10.

[36] Overbeck, Pompeii, 1875, стр. 342 (по Пономарев, цит. съч., стр. 88); Cagnat, Chapot, Manuel d'archéologie Romaine, Paris, 1916, I, стр. 280—281, обр. 146.

[37] К. Маджаров, Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост, ИАИ, XXX, 1967, стр. 141.

[38] П. Горбанов, цит. съч., стр. 68.

La mouture des grains dans l'ancienne ville près de Hisar

IV. JOVČEV

(Résumé)

L'article est consacré à la mouture des céréales dans l'ancienne cité de Hisar. L'auteur décrit quatre pierres de meule inférieures et six supérieures de moulins à bras. C'étaient des moulins dont les meules étaient munies d'un levier ou d'un manche mis en mouvement à bras d'homme. Trois pierres inférieures et une pierre supérieure provenant de grosses meules lourdes à un seul cône actionnées par un manège de bêtes attelées font également l'objet d'une description très détaillée. Toutes ces pierres de meule, à l'exception d'une seule inférieure, furent découvertes dans les terres de cette ancienne cité.

Les meules de ces moulins à bras sont de deux sortes: à surface plate et à pierres cônicques. En prenant pour éléments d'appréciation ce matériel archéologique l'auteur considère plus particulièrement les différents modes de mouture du grain à l'époque de l'Antiquité tardive et relève les analogies avec d'autres régions de l'Empire romain — d'Italie et des provinces orientales et occidentales de l'Empire. Un ancien moulin à un seul cône est reconstitué (fig. 14).

Selon l'auteur les moulins qui font l'objet de cette étude furent introduits dans nos terres à l'époque de la domination romaine, lorsque la mouture des grains en Thrace continuait à être perfectionnée. Il estime que dans la ville romaine près de l'actuel Hisar un édifice avait existé pour y moudre le blé, ainsi qu'un four qui devait selon lui avoir été bâti à l'endroit où se trouve aujourd'hui la maison de Petko Dobrev et la circonscription de la Milice du Ministère de l'intérieur. On y a trouvé des pierres lourdes de meule. Elles ont été découvertes sous le tracé de la rue principale qui reliait les entrées Nord et Sud de la forteresse. Ceci permet de supposer que le moulin et le four avaient fonctionné avant l'édification des murs d'enceinte. Ceux-ci remontent au IVe s. av. n. è. Quant au moulin il aurait été utilisé dès le IIIe s. av. n. è.

Каменни оръдия от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг

КЪНЧО КЪНЧЕВ

Спасителните разкопки, проведени на селищната могила край с. Чавдар, Софийски окръг, през 1968—1969 г. дадоха богат и разнообразен материал, който се отнася към старата неолитна култура Кремиковци I — Караново I.[1] Значителна част от находките представляват каменните оръдия на труда. Те се различават помежду си не само по вид, форма и предназначение, но и по характера на скалата, от която са изработени.[2] В жилищните нива от I до III на дълбочина от 0 до 0,75 м се намериха различни видове оръдия — тесли, длета, точила, чукалки и др.

Каменните оръдия от стария неолит са интересни, защото позволяват да се направи по-точна класификация на началните форми и да се разкрият характерните особености на различните типове. С помощта на стратиграфските данни за оръдията от Чавдар, както и за тези от Караново I ще се допълнят и коригират съществуващите мнения за обособяването на отделните типове каменни сечива, за правилното определяне на случайно намерените оръдия от стария неолит, които доскоро се смятаха, че произхождат от „долните пластове на плоските могилни селища от неолита".[3]

У нас, като се изключи трудът на Г. Георгиев и работите на П. Детев, други проучвания за по-точното разграничаване на каменните оръдия от неолита не са правени.[4] Отделни оръдия от стария неолит са публикувани в изследванията, засягащи праисторическата епоха.[5]

Тук ще се спрем, на първо място, на оръдията за изработване на оръдия на труда, т. е. на многобройните точила и чукалки, след което ще разгледаме брадвите и теслообразните оръдия (тесли и длета).

1. Чукалки, точила и гладилки

Оръдията за изработване на оръдия на труда са едни от най-важните компоненти на средствата за производство в дадена историческа епоха. Те най-вярно разкриват ръста на производителните сили. К. Маркс, когато разглежда двата обособени отрасъла на общественото производство, отнася оръдията за изработване на оръдия на труда към първо подразделение или по-точно към А група.[6]

В Чавдар бяха намерени над 40 оръдия, които имат многобройни следи от употреба, получени при изработването на различни видове оръдия на труда. Сред тях особено място заемат чукалките. Те имат най-често цилиндрична или конусовидна форма. Дължините им варират от 5,6 до 20 см (обр. 1 *а, г*). По двата им работни края има много следи от чукане. Наред с чукалките са били използувани и т. нар. „бойни топки", по повърхността на които има много нащърбявания и следи от очукване. Почти всички чукалки са изработени от твърди вулканични скали. С тях са били очуквани каменните оръдия, за да бъде отстранена излишната маса. Чрез вертикални удари, нанасяни по обработваното оръдие, от неговата повърхност са се отделяли зърна или малки късове.

В резултат на тази обработка каменното оръдие е придобивало желаните очертания. Повърхността му обаче оставала още груба, съдържала в много случай различни по големина ямички и много грапавини. Сред чукалките има добре загладени екземпляри с цилиндрична или конусовидна форма. С тях, както и с помощта на каменните хавани, каквито се срещат много често, са били стривани различни продукти, боя и др. Две почти цилиндрични чукалки с добре загладена повърхност бяха намерени в непосредствена близост до каменен хаван на пода на жилище от III строителен хоризонт.

Оръдията, с помощта на които е била извършвана следващата обработка на каменните оръдия, са многобройните точила и гладилки. С тях били шлифовани очуканите каменни оръдия, които имали груба и грапава повърхност. Точилата за шлифоване са изработени от ситнозърнест пясъчник. Те имат различна форма и големина. Техните дължини варират от 4,5 до 12 см, а ширините — от 4,1 до 12 см. Работните страни на точилата от продължителната им употреба са вдлъбнати (обр. 2 *а—в*). Сред тях изпъква една малка гладилка от ситнозърнест пясъчник, която се отличава от останалите по тесния си жлеб, разположен по средата на едната й страна (обр. 1 *б*). Размери: дълж. 4,3, шир. 4,1, деб. 2 см. Не по-малък интерес заслужава и друга точилка с надлъжен жлеб,

● *Обр. 1 а,г) каменни чукалки; б,в) точила с жлеб.*
Fig. 1 а,г) marteaux en pierre; б,в) aiguisoirs à rainures

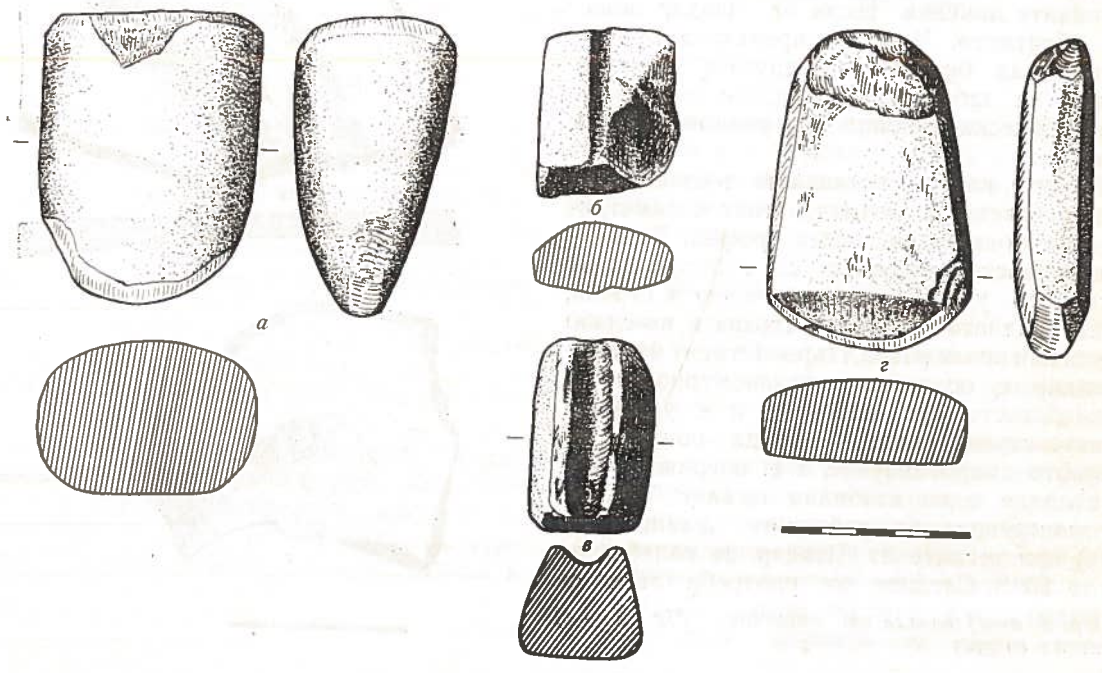

1

по който има много следи от употреба (обр. 1 *в*). Намерена е на пода на опожарено жилище. Изработена е от жълтокафяв пясъчник. Размери: дълж. 5,1, шир. 3,3, деб. 3,1 см. С последните две оръдия са били шлифовани игли, шила, костени върхове за стрели и копия, както и други обли предмети. Подобни точилки с един, два и повече жлебове, макар и от по-късно време, са били намерени при разкопаването на други селищни могили.[7]

2. Тесли

От всички каменни оръдия, намерени досега в Чавдар, най-многобройни са теслите.[8] Техният брой е над 30, като не се смятат отделните фрагменти. Това обстоятелство позволява по-детайлно проучване на ранните типове тесли.

Каменните тесли изобщо, в това число и раннонеолитните образци, са слабо проучени. Те най-често са обнародвани като „брадви". Публикуваните плоски каменни оръдия са без напречни разрези и надлъжни профили, което затруднява разпознаването им като брадви или тесли. Ако се съди по обнародваните първобитни оръдия в по-старите трудове, се добива погрешното впечатление, че количеството на плоските каменни „брадви" далеч надвишава броя на теслите, използувани през цялата праисторическа епоха. Многобройните каменни тесли от Чавдар доказаха обратното. Числено превъзходство на теслите над брадвите и другите каменни оръдия се забелязва и в други разкопани праисторически селища от раннометалните епохи.

Теслите, както и останалите теслообразни оръдия (длета и мотики), имат несиметричен — клиновиден надлъжен профил. Тази несиметричност в профила се е получила от по-силното удебеляване на челната страна, докато задната (коремна) страна е по-слабо издута или почти равна. Първобитният майстор очевидно е осъзнавал неравномерността в натоварването при работата и е удебелил челната страна, така че тя да понася по-голямото съпротивление, т. е. погрижил се е да създаде едно стабилно оръдие. Ъгълът на заостреност на работните краища (резците) при теслите от Чавдар се колебае от 55 до 60°.[9] Следите от употреба лесно се

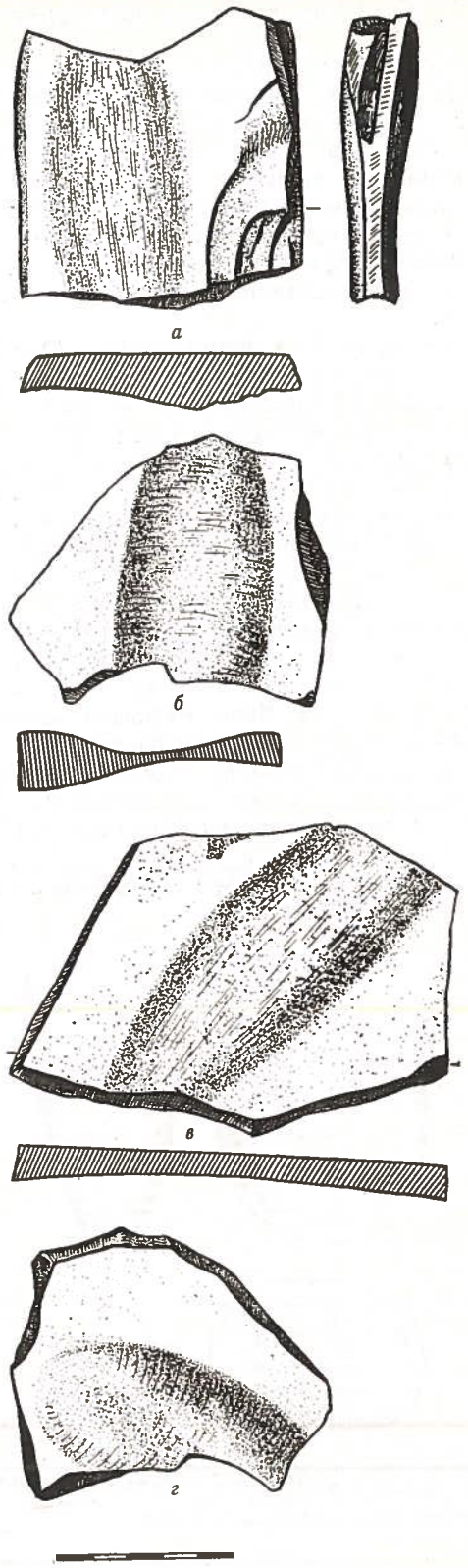

● *Обр. 2 а—г) точила от пясъчник. Fig. 2 а—г) aiguisoirs en grès*

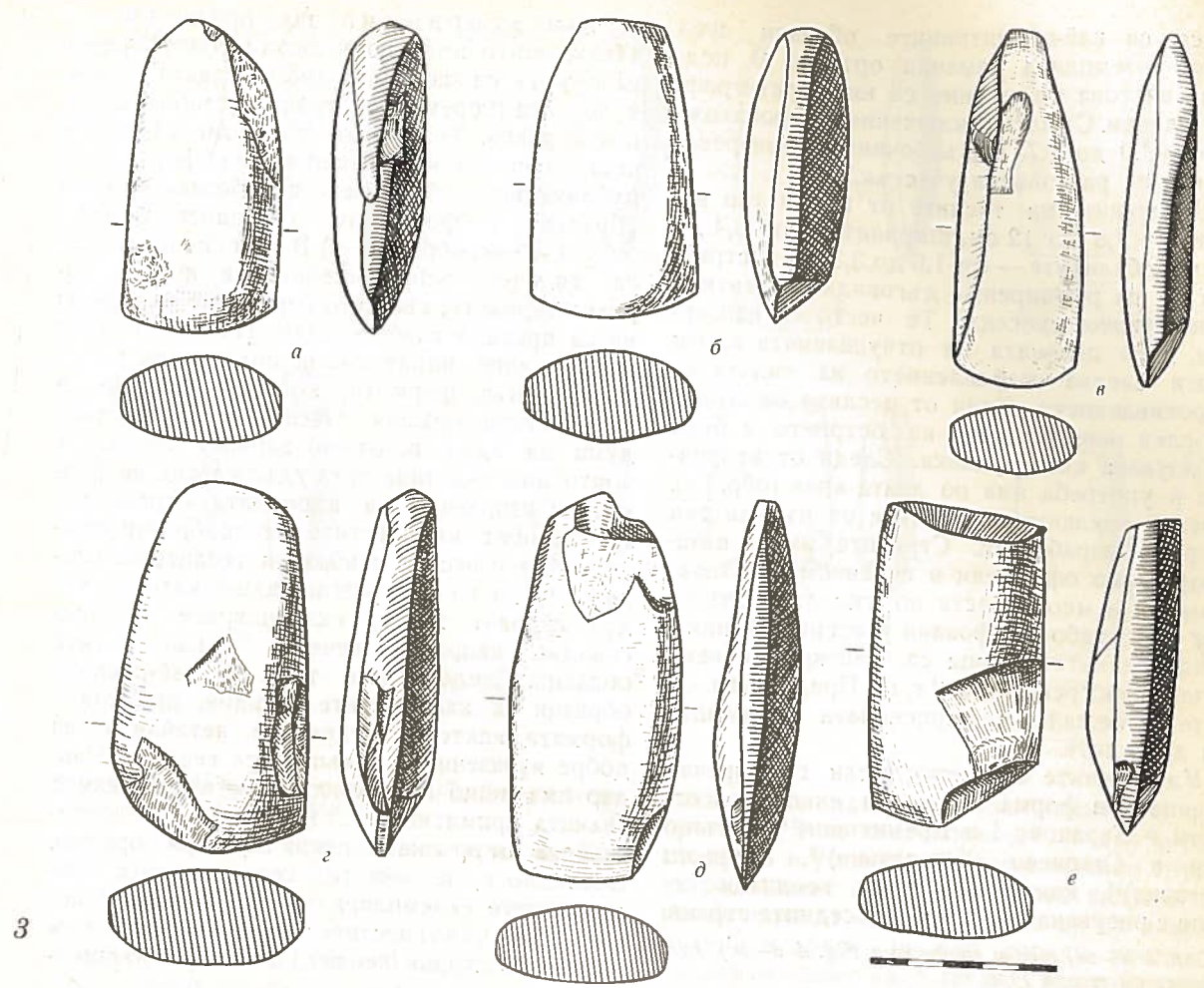

● *Обр. 3 а—е) тесли първи тип. Fig. 3 а—е) hermi-nettes du premier type*

откриват по повърхността на теслите. Те представляват малки вертикални бразди, разположени успоредно на главната ос на теслата, и се срещат предимно по по-издутите челни страни. След внимателно наблюдение по повърхността на по-големите тесли, чиито размери са над 10 см, не се откриха следи от употреба, които са присъщи за мотиките. Поради тази причина на този вид каменно оръдие няма да се спираме.

Напречните разрези на теслите от Чавдар в един случай са полулунни или полуелипсовидни, в други — елипси с различна издутост на страните, а в трети те имат четириъгълно напречно сечение с издути страни и оформени странични ръбове. Те най-добре показват близостта или разликата на теслите от ръчния клин, от който са произлезли много каменни оръдия. С други думи, видът на напречните разрези сравнително най-вярно разкрива техническата издържаност на всяко каменно оръдие, в това число и на теслите. Ето защо при обособяването на отделните типове ще се ръководим от формата на напречните разрези.

Към п ъ р в и я т и п ще отнесем 10 тесли, чиито напречни сечения имат формата на силно издути елипси (обр. 3 *а—ж*). Теслите от този тип са удебелени и заоблени, с неправилна триъгълна или трапецовидна форма. Тази удебеленост, заобленост и грубата им оформеност издават тяхната примитивност. Тези характерни черти не са присъщи за устройството на по-късните каменни и метални тесли. Затова теслите, чиито напречни сечения имат формата на силно издута

елипса, са най-примитивните образци сред всички екземпляри каменни оръдия. В подкрепа на това твърдение са ни стратиграфските данни. С малки изключения те произхождат от 0,30 до 0,75 м дълбочина от заварено ниво на разкопания участък.[10]

Дължините на теслите от първи тип варират от 7,8 до 12 см, ширините — от 3,4 до 6,5 см, дебелините — от 1,6 до 3,3 см. Остриетата им са разширени, дъговидно извити и несиметрично скосени. Те често са нащърбени, като посоката на отчупванията почти винаги следва направлението на силата на съпротивлението. Една от теслите от първи тип след нащърбяване на острието е била използувана като чукалка. Следи от вторичната й употреба има по двата края (обр. 1 *г*). С малки изключения теслите от първия тип са грубо изработени. Страните им са незадоволително оформени и неравномерно шлифовани. На много места по тяхната повърхност има слабо шлифовани участъци. В много случаи тилните краища са грапави, стеснени и тъпо заострени (обр. 3 *в*, *д*). Предполага се, че те са лежали в сърцевината на муфите или дръжките.

Удебелените валчести тесли с напречно сечение във форма на издута елипса са открити в Караново I и Кремиковци[11], а също така в Старчево (Югославия)[12], Кьорьош (Унгария)[13], както и в други неолитни селища с рисувана керамика в съседните страни.

● *Обр. 4 а—ж) тесли втори тип. Fig. 4 а—ж) herminettes du second type*

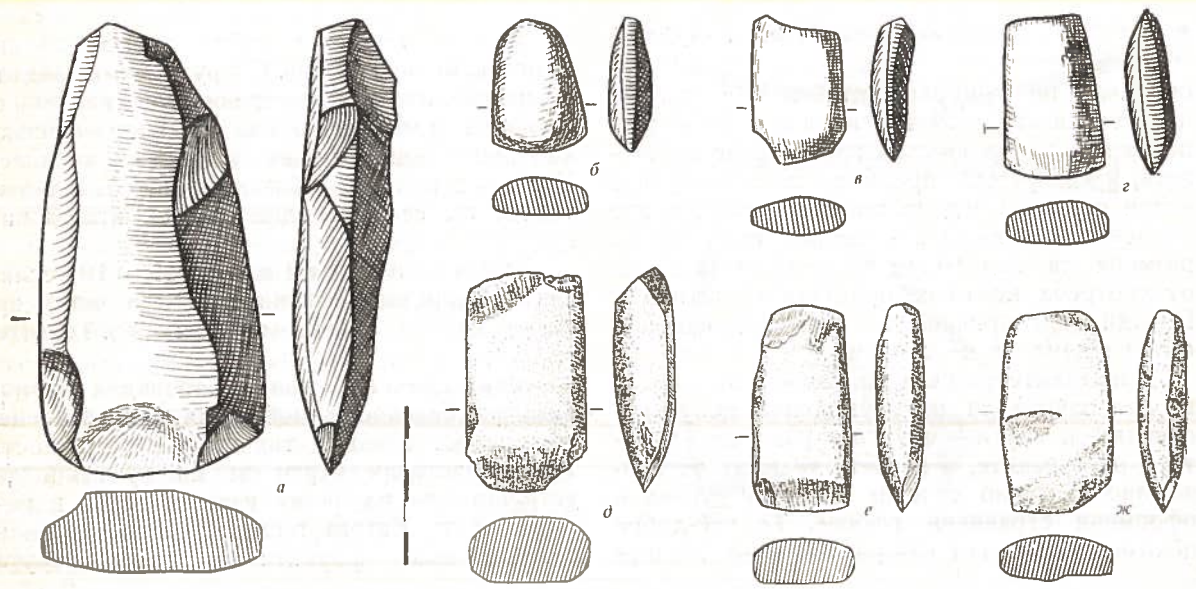

4

Към втория тип ще причислим 15 тесли, които имат полуелипсовиден напречен разрез. Те са заоблени само от едната страна, а другата (коремната) страна е слабо издута, почти равна. Теслите от този тип имат най-често неправилна трапецовидна форма и в публикациите обикновено са обозначени като „брадви“ с форма на обущарски калъп (обр. 4 *а—ж*, обр. 5 *а—з*). В този си вид те не са типичен Schuhleistenkeil, а негови по-ранни варианти, тъй като коремните им страни не са прави, а слабо издути. Теслите от този тип все още нямат онази подчертана удълженост във формите, която е типична за калъпестите оръдия. Очевидно е, че става дума за един по-ранен вариант тесли, от които впоследствие чрез удължаване на формата и изправяне на коремната страна ще се обособят калъпестите теслообразни оръдия. Има известни основания теслите от втория тип да бъдат разглеждани като преходен вариант между екземплярите с елипсовидно напречно сечение и калъпестите образци. Следователно това са най-ранните образци на калъпестите оръдия, при които формата, както и отделните детайли не са добре изразени. В калъпестите тесли от Чавдар има нещо преходно, което издава както тяхната примитивност, така също и генетическата им връзка с някои по-стари оръдия. Очевидно е, че този тип тесли, както и публикуваните екземпляри от Караново I[14] показват, че „калъпестите“ оръдия са се появили през стария неолит, обаче усъвършенстването им се осъществява през втората половина на неолита и енеолита.

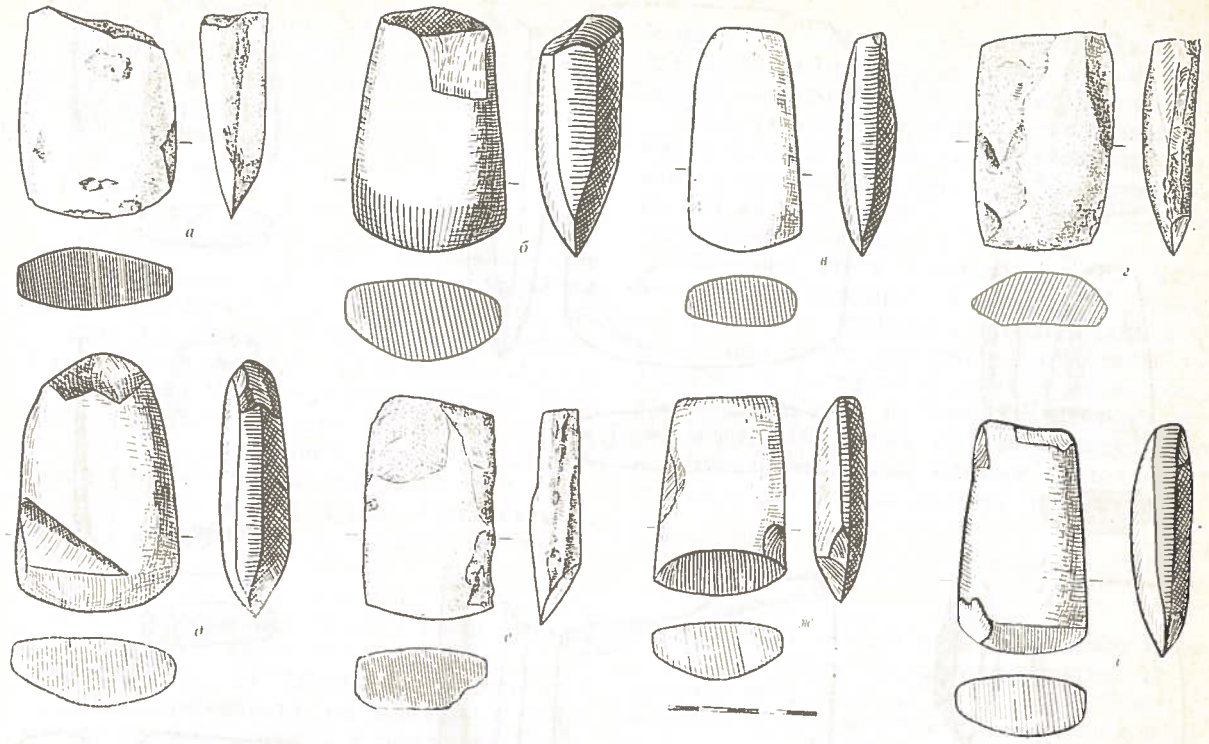

5

● *Обр. 5 а—з) калъпести тесли. Fig. 5 а—з) herminettes dites „Schuhleistenkeil“*

Дължините на теслите от втория тип са от 4,2 до 14,1 см, ширините — от 2,8 до 7 см, а дебелините — от 1 до 2,9 см. Една от тях беше намерена върху пода на опожарено жилище от III строителен хоризонт. Острието на калъпестите тесли са разширени, едностранно скосени и дъговидно извити. Подобни оръдия са намерени в Караново I, Кремиковци, Старчево и Кьорьош.[15]

Калъпестите оръдия са характерни за много неолитни култури. Доскоро се мислеше, че обитателите на Балканския полуостров са заимствували калъпестия тип оръдие от дунавската култура с лентеста керамика.[16] Впоследствие обаче стана ясно, че тези оръдия са характерни за много неолитни култури, включително и за неолитната културна група Караново I и Кремиковци I.[17] Теслите от Чавдар разкриват местно обособяване на калъпестото оръдие и доказват, че то е било широко разпространено в неолитната култура с рисувана керамика (Старчево, Кремиковци и Караново I).

Не без основание на калъпестите оръдия се приписват функциите на тесли, мотики, както и на „палешници“ за примитивни орни оръдия.[18] Тези теслообразни оръдия поради сходство в устройството сравнително трудно се различават помежду си. Сред калъпестите екземпляри от Чавдар засега не са открити мотики и други оръдия, поради което ще ги разглеждаме като тесли. Сред тях изпъква един недообработен екземпляр (обр. 4 *а*). Той е грубо оформен и се нуждае от допълнително очукване, за да бъде шлифован. Недобре шлифовани участъци се забелязват по повърхността на много от теслите. Общо взето, всички тесли са шлифовани незадоволително и се отличават с недобре изразени форми.

От намерените тесли в Чавдар най-голям интерес представляват девет (обр. 6 *а—и*). Те имат обща форма и техника, поради което ще ги обособим като трети тип тесли. Изработката им не се различава съществено от другите типове. Най-характерното за този тип е, че те имат четириъгълно напречно сечение, а страничните им ръбове са недобре подчертани при всички екземпляри. Работните им страни (челните и коремните) са в различна степен издути, макар че това издуване е незначително.

Досега се приемаше, че теслите с четириъгълно напречно сечение с оформени стра-

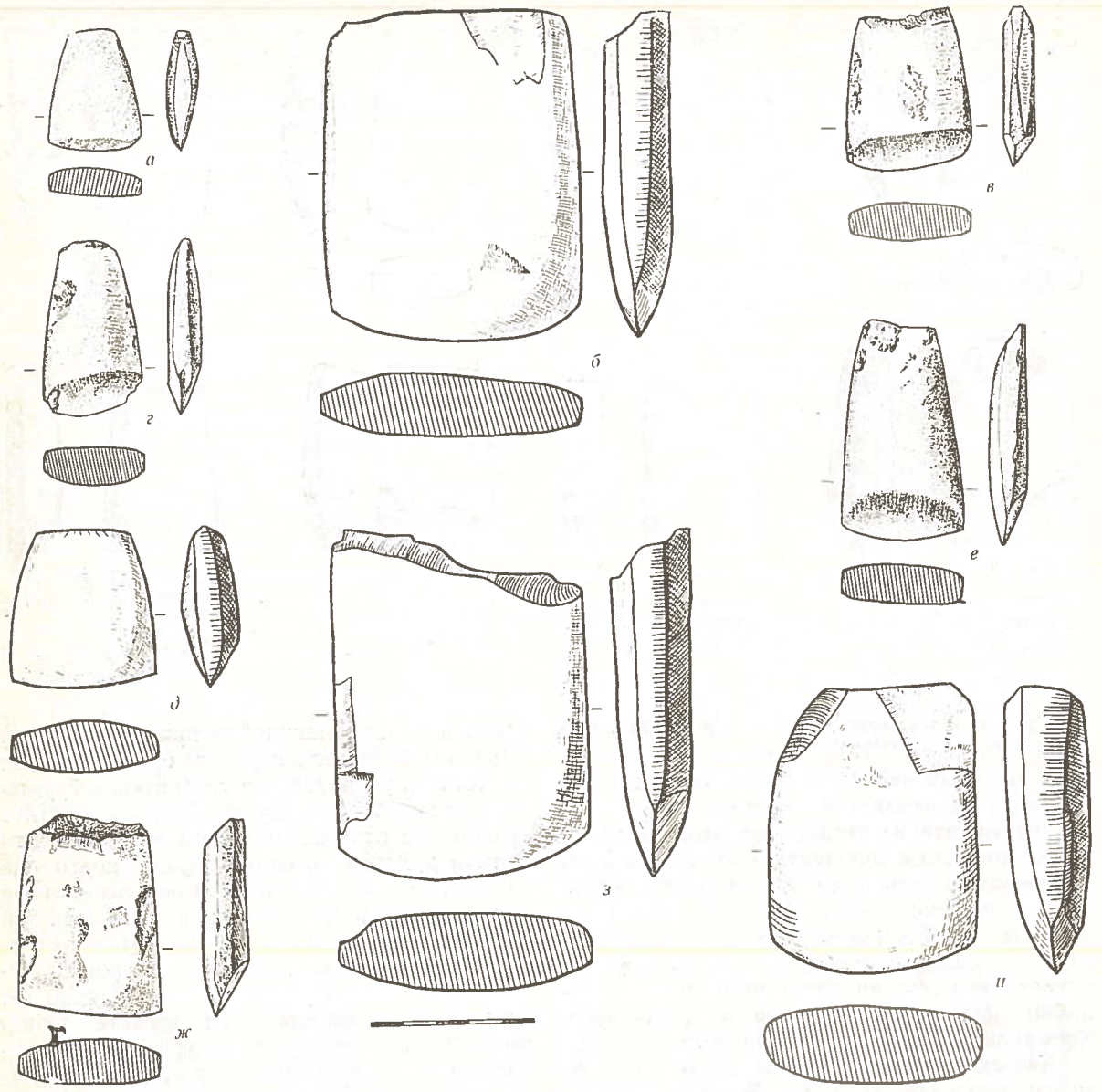

6

● *Обр. 6 а—и) тесли трети тип. Fig. 6 а—и) herminettes du troisième type*

нични ръбове и почти равни или слабо издути работни страни са възникнали през късния неолит и са получили най-голямо развитие и усъвършенстване едва през енеолитната епоха.[19]

Някои от теслите с четириъгълно напречно сечение се характеризират с широките си много добре оформени и запазени остриета. След като се знае, че само пет от тях са цели и те са най-малките, а останалите са фрагменти, следва да се отбележи, че тук се касае за големи тесли, с които са били изработвани по-едри детайли, каквито най-често се срещат в домостроителството.

От казаното трябва да заключим, че големите тесли са един твърде развит и специализиран тип (обр. 6 *б, з, и*). Теслите с четириъгълно напречно сечение от Чавдар са най-ранните образци на най-усъвършенствувания тип плоски каменни тесли. Техните форми, както формите на другите типове тесли, не са добре изразени. Слабо са подчертани страничните ръбове, а повърхността им е недостатъчно шлифована. При теслите от

третия тип е очевиден фактът, че първобитният майстор е отделил много внимание, като е вложил много труд и старание за оформяне на острието.

3. Длета

По устройството си длетата много приличат на теслите, поради което се причисляват към групата на теслообразните оръдия. За разлика от теслите те са стеснени и удебелени и най-често приличат на обущарски калъпи.

В Чавдар бяха намерени четири цели длета (обр. 7 *а—г*). Те имат калъпеста форма. Надлъжните им профили са несиметрично клиновидни, а удебелените напречни разрези елипсовидни или полулунни. Остриетата в едни случаи са прави, а в други дъговидно извити и едностранно скосени. На някои от тях са стеснени тъпите краища, вероятно с цел да се улесни поставянето на дръжките. Дължините на длетата са от 5,9 до 6,6 см, ширините — 1,4 до 2,6 см, дебелините от 1 до 1,3 см. Дебелината на длетата е почти толкова голяма, колкото и ширината. Половината от тях са намерени на повърхността на разкопания участък, а другата част на дъл-

● *Обр. 7 а—г) каменни длета. Fig. 7 а—г) ciseaux de pierre*

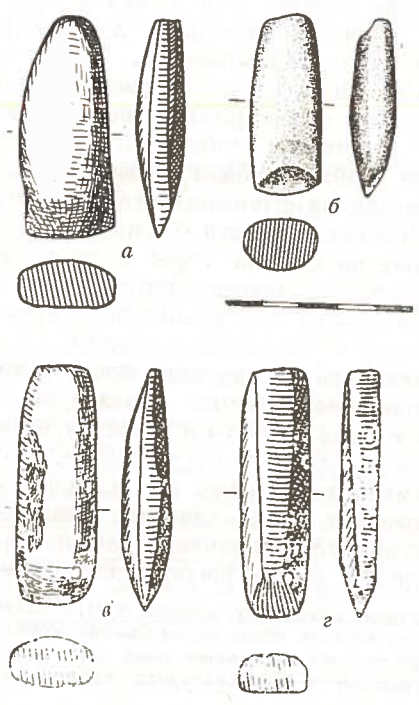

7

бочина от 0,20 до 0,75 м. Длето с калъпеста форма беше намерено върху пода на опожарено жилище от III строителен хоризонт.

Качеството на изработката на длетата е почти еднакво с това на теслите и другите камени оръдия. На много места по повърхността им има следи от отчупвания и слабо шлифовани участъци.

Подобни длета произхождат от Караново I[20], Кремиковци[21] и Старчево[22]. Макар че длетата от Чавдар са твърде малко и не позволяват да се разграничат отделните типове, те са достатъчни, за да се добие обща представа за вида на това оръдие през стария неолит. С тяхна помощ първобитният майстор е изработвал жлебове, улеи и други по-тънки детайли на дървени предмети.

4. Брадви

В Чавдар се намериха една цяла и няколко фрагменти от овални брадви. Те се откриха на дълбочина от 0,25 до 0,75 м. Помалкият от фрагментите е част от недообработена брадва. Намерените фрагменти от обли брадви (Rundax или Ovalbeil) имат елипсовидни, почти кръгли напречни сечения, а надлъжните им профили са симетрично клиновидни (обр. 8 *а—в*).

Валчестият тип брадви са типични за стария неолит и се срещат както у нас (Караново I, Мездра, Милковица и др.)[23], така също и в близките, и по-далечни страни[24]. Тяхната примитивна форма и начините на изработване свидетелствуват за традициите на старата техника на очукване. Счита се, че те водят началото си от дисковидните оръдия, появили се в края на мезолита.[25]

Брадвите са били използувани при отсичане и разчленяване на дърветата, както и при други начални операции в дървообработването. При изработването на дървените предмети по-малко са използували брадвите, отколкото теслите. По всичко личи, че брадвите не са имали такава широка употреба, както теслите. По-голямото използуване на теслите в първобитното дърводелство е обусловило численото им превъзходство над брадвите. Както вече отбелязахме, отсичането и разчленяването на дърветата са едни от началните операции на дървообработването, извършвани с брадви в близката гора. Очевидно целите и фрагментирани брадви са били разпръснати извън очертанията на могилата на по-широко пространство в сравне-

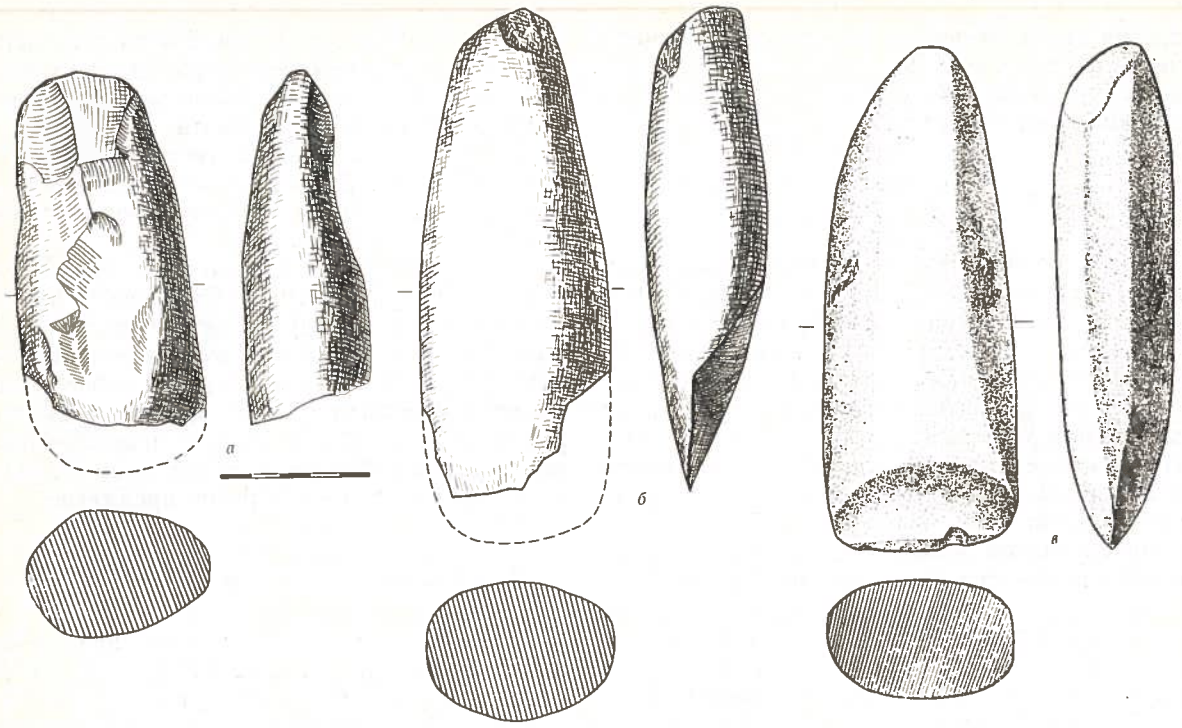

● *Обр. 8 а—в) овални каменни брадви. Fig. 8 а—б) haches ovales de pierre*

ние с площта, върху която е било разположено селището.

Употребата на теслите при изработването на битови и културни предмети, както и при изграждането на дървените конструкции на жилищата е ставала в селището. Количественото съотношение между каменните оръдия по-вярно разкрива употребата им в трудовата дейност на обитателите на нашите земи през стария неолит.

Ние имахме случай да подчертаем, че отделните страни на каменните оръдия от Чавдар са в различна степен шлифовани и че по повърхността им съществуват слабо загладени участъци. Няма симетричност в очертанията, красота във формите и изящност в изработката. Очевидно е, че очукването, шлифоването и изпилването като основни способи при изработването на каменните оръдия не са приложени с умение и майсторство. При разглежданите случаи те са прилагани незадоволително, плахо и частично върху отделните участъци от повърхността на оръдията.

[1] Селищната могила отстои на около 1—2 км югоизточно от с. Чавдар и на около 10 км югозападно от гр. Златица. Разположена е на десния бряг на р. Тополница сред плодородна и живописна долина, в непосредствена близост до изворна вода, тресавища и до северните гористи склонове на Средна гора. Могилата е висока над 3 м и съдържа само неолитни наслоявания, отнасящи се към културите Караново I, II, и III.

Както вече отбелязахме, между каменните оръдия от Чавдар теслите са най-многобройни, а брадвите най-малко. Подобно процентно съотношение се наблюдава и при каменните оръдия и от по-късно време.

Публикуваните тук каменни оръдия показват, че в стария неолит дървообработването е било добре развито. Тази стопанска дейност е била тясно свързана предимно с неолитното домостроителство. Жилищата в Чавдар са имали стабилен градеж, в основата на който е била дървената конструкция, изградена с помощта на каменните оръдия. Непосредствената близост на гористите склонове на Средна гора е спомогнала за развитието на примитивното дървообработване на базата на усъвършенстването на каменните и кремъчните оръдия.

Наличието на овъглено просо и кремъчни пластинки за сърпове показва, че земеделието е било развито в известна степен.

Разкопките и по-нататъшните проучвания на каменните оръдия от Чавдар вероятно ще позволят да се изяснят някои черти на примитивното почвообработване на плодородните полета около Чавдар през стария неолит.

Срв. Г. И. Георгиев, Проучване на старата неолитна култура в Пирдопско — Златишкото поле, Акти на I конгрес на Българското историческо дружество, т. I (под печат); К. Кънчев, Първобитно селище отпреди седем хиляди години, в. Софийска правда, год. XVI, бр. 2 от 6. I. 1970.

[2] За да се установи видът и характерът на скалите, използувани като суровина за изработването на оръдия на труда, предвижда се да се направят петрографски анализи след приключването на разкопките.

[3] П. Детев, Има ли „калъпест тип" неолитни брадви, Археология, 1963, кн. 4, стр. 45 и цит. лит.

[4] Г. И. Георгиев, За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 376—379; П. Детев, Опит за различаване на неолитните брадви от длета, тесли, мотики и палешниците, ГНАМП, IV, 1960, стр. 61—77; същият, Има ли „калъпест тип" неолитни брадви, стр. 43—47.

[5] Р. Попов, Предисторически изследвания във Врачанското поле, ИАИ, II, 1924, стр. 106, обр. 41б; Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийско поле, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 411, обр. 259; П. Детев, Новооткрити праисторически селища и находки, ГНАМП, II, 1950, стр. 238, обр. 1; J. H. Gaul, The Neolithic period in Bulgaria, American School of Prehistoric Research, Bulletin, 16, 1948, стр. 27, обр. 1—7.

[6] К. Маркс, Капиталът, II, София, 1950, стр. 394 и 405.

[7] П. Детев, Селищната могила при Биково, ГМПО, I, 1954, стр. 163, обр. 28. Точила с и без жлебове в значително количество произхождат от Азмашката могила, както и от могилата до с. Езеро край Нова Загора. Те се съхраняват в ОИМ, Стара Загора, и Градския музей, Нова Загора. Подобни необнародвани материали има в много музеи из страната (Пловдив, Търговище, Варна, Русе и др.).

[8] Подобен числен превес на теслите над брадвите и другите каменни оръдия се забелязва и през ранните металните епохи.

[9] Ъгълът на заостреност на работните краища при значителна част от енеолитните тесли варира от 45 до 50°.

[10] Изключение правят няколко тесли с елипсовидно напречно сечение, които са намерени при започването на разкопките.

[11] Непубликувани материали в Археологическия музей, София. J. H. Gaul, цит. съч., стр. 27, обр. I, 1—2.

[12] Dr. Arandjelović-Garašanin, Starčevača kultura, Ljubljana, 1954, стр. 48.

[13] I. Kutzián, The Körös culture, Táblák, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, 23, 1947, табл. XLVII, 1—3.

[14] Г. И. Георгиев, цит. съч., стр. 376—379.

[15] Пак там, стр. 376 и сл., обр. 8 и 9; J. H. Gaul, цит. съч., стр. 27, обр. I, 4—7; Dr. Arandjelović-Garašanin, цит. съч., стр. 48; I. Kutzián, цит. съч., обр. VIII.

[16] V. Milojčič, Die Siedlungsgrenzen und Zeitstellung der Bandkeramik im Osten und Südosten Europas, BRGK, 33, 1943—1950, стр. 110 и сл.

[17] Г. И. Георгиев, цит. съч., стр. 376 и сл.

[18] W. L. Baume, Waren die neolithischen Steinkeile Pflugscharen?, Germania, 1955, кн. 3, стр. 236; B. Brentjes, Der Schuhleistenkeil — Pflugschar oder Holzbearbeitungsgerät? Germania, 1956, кн. 1/2, стр. 144 и сл.

[19] П. Детев, Опит за различаване. . ., стр. 63—65; К. Кънчев, Оръдията на труда през енеолита в България, Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки", София, 1968, стр. 142.

[20] Непубликувани материали в Археологическия музей, София.

[21] J. H. Gaul, цит. съч., стр. 27.

[22] Dr. Arandjelović-Garašanin, цит. съч., стр. 48.

[23] Г. И. Георгиев, цит. съч., стр. 376 и сл.; Р. Попов, цит. съч., стр. 106, обр. 41б; П. Детев, Новооткрити праисторически селища и находки, стр. 238, обр. 1; Н. Петков, цит. съч., стр. 412, обр. 259; J. H. Gaul, цит. съч., стр. 27.

[24] Б. Л. Богаевский, История техники, т. I, ч. I (Техника первобытно-коммунистического общества), М. — Л., 1936, стр. 246, обр. 145—148; P. Dikaios, Khirokitia, Oxford, 1953, обр. LXXXIII, CXXXVI.

[25] Б. Л. Богаевский, цит. съч., стр. 246.

Outils de pierre de la station néolithique près du village Čavdar, dép. de Sofia

K. KĂNČEV

(Résumé)

Les outils de pierre qui font l'objet de cette publication proviennent de campagnes de fouilles effectuées en 1968 et 1969 dans le tell près du village Čavdar (dép. de Sofia). Ils appartiennent aux IIe et IIIe niveaux du Néolithique inférieur. On a découvert une assez grande quantité de marteaux, de pierres à aiguiser avec et sans rainures, mais portant toujours des traces fonctionnelles d'un polissage prolongé (fig. 1, 2). Tous ces objets sont en fait des outils qui ont permis de confectionner des instruments de travail. Quelques-uns d'entre eux ont été recueillis sur le sol d'une habitation incendiée du IIIe niveau.

Les herminettes sont les plus nombreuses. Elles appartiennent à trois types selon l'espèce des sections transversales. Celles du premier type ont une coupe transversale presque ronde (fig. 3), celles du second type semi- ellipsoïdale, dites „Schuhleistenkeil" (fig. 4) et celles du troisième type une coupe carrée avec le tranchant biencon stitué et des côtés légèrement renflés (fig. 5) que l'on considérait à tort remontant au Néolithique supérieur. Deux „Schuhleistenkeil" ont été découvertes sur le sol de l'habitation du IIIe niveau. A ce groupe d'outils en forme de haches appartiennent aussi les ciseaux de pierre (fig. 7). On a trouvé également quatre ciseaux d'une forme analogue à celle des herminettes du second type.

Les haches en pierre sont les moins nombreuses. Au ssi bien les haches que tous les autres outils grossièrement travaillés sont datés de la culture de Kremikovci I — Karanovo I et mettent en lumière le mode de vie des tribus qui habitaient la plaine de Zlatica — Pirdop pendant la première moitié du Néolithique.

Идолната пластика от с. Градешница

БОГДАН НИКОЛОВ

Венеолитното селище при с. Градешница, Врачански окръг, бяха намерени голям брой глинени статуетки, съставляващи една от най-красивите колекции от този род, открити досега в Западна и Северозападна България. В следващите редове ще се спрем на някои най-общи черти на идолната пластика от културата Градешница, като разгледаме по-характерни типове на фигурките, разкрити в трите строителни хоризонта от културните напластявания на това селище.

Човешките и животинските фигурки от Градешница са работени изключително от глина. За разлика от други праисторически селища тук засега не са открити фигурки от мрамор, кост или злато. Следователно производството на идолната пластика от енеолитното селище при Градешница стои в най-тясна връзка с развитието на грънчарството. Глинените човешки и животински фигурки от Градешница са били изработвани приблизително по следния начин. Най-напред е било правено от глина ядрото на фигурката. В глината са прибавяни ситно счукани късове от употребявани фрагментирани глинени съдове, кварцови песъчинки, а понякога и примеси от растителни остатъци. Главата и крайниците на някои от по-големите по размер фигурки, моделирани от същото тесто, са залепвани отделно, като за по-голяма стабилност са били съединявани с торса с помощта на набодена тънка клечка. За това съдим както от факта, че големите фигурки се чупят почти на едно и също място, така и от малките кръгли дупчици, останали след изгарянето на клечките на мястото, където е била прилепена шията или крайниците. След изсушаване до определена влажност фигурките са били покривани със слой добре пречистена глина, която има състава на ядрото. Този по-фин повърхностен слой се вижда много ясно при счупените фигурки, а при някои поради вторичното опичане от пожар той е олющен. Върху този загладен и най-често полиран повърхностен слой на фигурката е нанасяна украса. Най-после орнаментът е бил инкрустиран с бяла материя. Срещат се фигурки с остатъци от червена боя. Фигурките са изпичани на слаб огън, вследствие на което са получили сивокафяв, сивочервен и по-рядко чернолъскав цвят. Този тъмен отенък имат повече от фигурките, намерени извън очертанията на жилищата или в боклучените ями. Вследствие на повторното опичане при опожаряване на селището фигурките са придобили червенокафяв или по-светъл сивокафяв цвят и се срещат най-често в опожарените жилища. Намерените недовършени глинени фигурки показват, че по-голяма част са произвеждани от обитателите на селището. Такава фигурка на жена (обр. 1) е намерена в жилище № 12 на хоризонт В. Тя има червенокафяв цвят и височина 0,055 м. Дясната ръка и краката са отчупени. Изработена е в най-общи линии, а повърхностният по-фин слой, както и украсата върху тялото не са били нанесени. Несъмнено фигурката не е била напълно завършена и глината още не е била засъхнала, когато е избухнал пожарът в жилището.

Идолната пластика от Градешница е доста еднообразна по тематика и иконография. Формите и пропорциите на почти всички човешки фигурки имат някои най-общи белези, които ги обединяват в един общ тип. В тях е изразена не обобщената представа за човека или животното, а характерното. Те са изпълнени по един своеобразен натуралистично-схематичен начин.

Обикновено статуетките показват човешката фигура фронтално, в стоящо положение. Седящи фигурки се срещат твърде рядко, и то в последния жилищен хоризонт С на селището.

Човешките фигурки от Градешница можем да разделим на две групи — женски и мъжки. В първата група са фигурките с ясно означени женски белези — гърди и седалище. Урогениталната област и половият триъгълник са по-рядко очертани. Такива са най-често срещаните фигурки в селището.

Най-често срещаният тип на глинените човешки фигурки от Градешница, третиращи женско тяло, е представен със следните особености: главата е представена съвсем сумарно, без подробностите на лицето, като тилната страна е почти кръгла и силно сплесната. Носът е изразен с вертикално прищипване, а ушите са предадени с по един вертикален израстък отстрани на главата, пробит с две или три хоризонтални, разположени една над друга, кръгли дупчици. Брадичката обикновено се слива с шията или е само загатната. Шията не е много дълга и дебела. Въпреки пестеливите средства, с които си е послужил първобитният майстор, лицето на фигурките има приветлив израз. Раменете са прави или леко заоблени, а талията е сравнително тънка. Гърдите са представени с две конусовидни пъпки високо, почти в областта на раменния пояс. Гръдната област е разделена на почти равни половини от две успоредни вертикални врязани линии, горният край на които е пречупен под остър ъгъл и завива към раменете. Под гърдите са врязани една или две успоредни хоризонтални линии, отделящи гръдната област от талията. Под талията, неестествено ниско, е изобразен заоблен и леко издаден напред коремът. От двете страни на корема непосредствено след тънката талия са моделирани хълбоците. Седалището е силно изразено. Към бедрата надолу фигурката се стеснява с винаги плътно прилепени един до друг крака. Понякога са моделирани коленете и стъпалата. Краката на фигурките завършват различно. Някои от по-малките са без стъпала, а кракът образува клиновиден израстък. Едни от по-големите фигурки завършват по същия начин, други плоско, а трети със слабо изразени стъпала. Хубав пример в това отношение е човешката фигурка, показана на обр. 13. Краката на тази фигурка завършват със стъпала. Тя има височина 0,11 м и сивокафяв цвят. Намерена е в хоризонт В на селището. Ръцете на човешките фигурки от Градешница са къси. Те са поставени по три различни начина. Най-често

● *Обр. 1. Незавършена глинена фигурка на жена от ниво В. Fig. 1. Figurine de femme en argil, non achevée provenant du niveau B*

1

● *Обр. 2 а—в) глинена фигурка на жена от ниво А. Fig. 2 а—в) figurine de femme en argile du niveau A*

2

а б в

срещаният вариант е, когато са спуснати надолу и образуват прав ъгъл с раменете. По-рядко те са поставени встрани, на една линия с раменете или вдигнати нагоре.

Показаната на обр. 2 *а, б, в* фигурка представя най-разпространеният тип, а по отношение на положението на ръцете тя спада към първия вариант. Има височина 9,5 см и тъмнокафяв цвят. Намерена е в жилище № 12 на хоризонт А. Краката на фигурката са отчупени. Повърхността е живописно украсена с врязан геометричен орнамент. За разлика от много други фигурки тук е украсена и талията, отделена от гръдната и коремната област с по една хоризонтална линия. Орнаментът се състои от два скачени ъглести меандра, поставени косо в средата на врязан квадрат. Отзад талията е украсена с две успоредни хоризонтални линии, над които една зигзагообразна линия образува триъгълници. Върху долната част на фигурката са нанесени коси успоредни линии, които се пресичат под прав ъгъл и образуват празни правоъгълни полета и триъгълници.

По отношение на богатата декорация най-близко до нея стои едно торсо от фигурка (обр. 3 *а — в*), намерено в хоризонт С. Горната част и краката от коленете надолу липсват. В този си вид фигурката има височина 8 см, цветът ѝ е сивокафяв. Врязаните линии на украсата са широки и са били инкрустирани с бяла материя, от която има следи. Коремът и талията са украсени с извити линии и триъгълници. Отстрани на хълбоците има също врязан орнамент. Урогениталната област е означена с равнобедрен триъгълник, поставен с основата нагоре, а в него са изписани два меандра, разположени симетрично. Отзад талията е отделена от седалището с две дълбоко врязани успоредни линии, под които следва пояс от ромбове, коси линии и кръгли ямички. Заоблеността на седалището е подчертана със силно завити волути, а бедрата с концентрични врязани пояси, редуващи се с коси и начупени линии.

Към първия вариант (с ръце спуснати надолу) причисляваме и друга фигурка (обр. 4), която има височина 10,5 см и сивокафяв цвят. Намерена бе счупена през талията в ниво А близо до жилище № 11. Краката на фигурката са счупени над глезените и това не ни позволява да установим как са завършвали. Коленете на фигурката са означени с две овални издатини. Урогениталната област не е подчертана. От корема до колената на фигурката се спуска трапецовидна престилка, означена с успоредни хоризонтални линии и кръгли ямички.

Към първия вариант принадлежат още две женски фигурки (обр. 5 *а, б*). Цветът им е сивокафяв, а височината 5 см. Намерени са близо до жилище № 12 на ниво В. Първата от тях има по две кръгли дупчици от двете страни на лицето, а отгоре на главата и върху

● *Обр. 3 а—в) торсо на глинена фигурка от ниво С.*
Fig. 3 а—в) torse d'une figurine en argile du niveau C

а *б* *в* 3

4

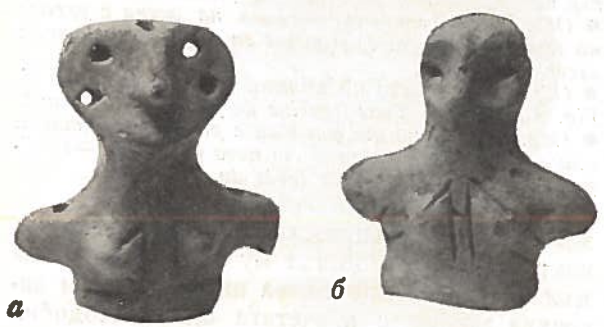

5 *а* *б*

● *Обр. 4. Глинена фигурка на жена от ниво А.*
Fig. 4 Figurine en argile de femme du niveau A
● *Обр. 5 а,б) две глинени фигурки от ниво В.*
Fig. 5 а,б) deux figurines en argile du niveau B

раменете по една. Носът и брадичката са изразени доста пластично. Дясната ръка е отчупена. Лицето на втората фигурка е по-схематично изобразено (обр. 5 *б*). Гърдите на двете фигурки са украсени по един и същи начин.

Фигурката, показана на обр. 6 *а б, в*, има височина 15 см и сивокафяв цвят. Намерена е във второто помещение на жилище № 11 от ниво В заедно с една глинена плочка, върху която са врязани писмени знаци. Фигурката се отличава с художествено изпълнение и елегантност на линията. Ръцете образуват прав ъгъл с раменете, гърдите са разделени на две еднакви половини и украсени с начупени линии, разпределени в две полета с форма на трапезоид. Талията е без украса. Орнаментът от начупени линии на двете страни под мишците се слива с украсата върху хълбоците. Украсата върху корема се състои от сложен мотив от вертикални начупени линии и меандри, образуващи ромбове, с което се подчертава изпъкналостта на неговата форма. Урогениталната област не е означена. От корема надолу е врязан трапец, подобен на престилка и украсен с пресичащи се полегати линии, които образуват мрежа от ромбове. Седалището е орнаментирано с волути, а бедрата със зигзагообразни линии. Цялата врязана украса на фигурката е инкрустирана с бяла боя, която на отделни места е паднала.

Подобна е женската фигурка на обр. 7 *а, б*. Тя има височина 9,5 см и тъмнокафяв цвят. Запазена е само горната ѝ половина. Върху гърба на фигурката е врязана украса, наподобяваща ръка с четири пръста. Открита е извън очертанията на жилище № 4 на ниво С.

Малко по-различно са предадени краката на фигурката на обр. 8 *а, б*, намерена до жилище № 8 от ниво С. Горната част на фигурката и краката от коленете надолу липсват. В това си състояние тя има височина 10 см и е тъмносива. Краката са еднакво добре разграничени отпред и отзад с по една дълбоко врязана вертикална линия. Коремът е украсен в долната си част с пояс от меандри и триъгълници, завършващи отгоре с хоризонтален ред от кръгли ямички. Урогенигалната област е отделена от корема и от бедрата с по една хоризонтална линия. Половият триъгълник не е очертан, но пространството е изпълнено от две симетрични двойни волути, обърнати надолу и от по няколко вписани полукръга. Бедрата са украсени с концентрични пояси, които се редуват с полета, изпълнени с хоризонтални резки и прекъснати елипси. Орнаментът върху седалището се състои от силно завити волути, а отгоре от пояс от ямички, оградени с дъгички (обр. 8 *б*).

На обр. 9 *а, б, в* са дадени фигурки от втория и третия вариант. Фигурките са запазени само от талията нагоре, но добре се вижда положението на ръцете. В този си вид те имат височина от 4 до 5 см. Цветът им е сивокафяв. Намерени са в най-горния жилищен хоризонт (С) на селището.

а *б* *в* *б*

Ръцете на първите две фигурки са къси, разперени встрани и образуват права линия с раменете (обр. 9 *а, б*). Върху темето и раменете на втората фигурка (обр. 9 *б*) е пробита по една кръгла вертикална дупчица. Подобни фигурки от глина, на които ръцете са разперени встрани, са известни от праисторическото селище до с. Криводол, Врачански окръг.[1] На третата фигурка трудно може да се определи полът. Има също къси, леко повдигнати нагоре ръце (обр. 9 *в*).

Един фрагмент представя глинена човешка фигура в седяща поза (обр. 10). Горната част и краката на фигурата са отчупени и полът не може да се определи. В това състояние фигурката има височина 7 см. Цветът е сивокафяв. Тя е намерена в ниво С близо до жилище № 8. Хълбоците на фигурката са силно издадени встрани, гърбът и седалището образуват прав ъгъл. Отпред украсата се състои от полегати, пресичащи се под прав ъгъл успоредни линии. Гърбът е украсен с вписани ромбове. Тази единствена фигурка в седяща поза ни показва, че в селището седящи идоли са били изработвани твърде рядко, вероятно в последната фаза от развитието му заедно с намерените четирикраки глинени столчета. Такова глинено столче (обр. 14) бе намерено в ниво С близо до

● *Обр. 6 а—в) глинена фигурка на жена от ниво В. Fig. 6 а—в) figurine en argile de femme du niveau B*
● *Обр. 7 а, б) глинена фигурка на жена с украса на гърба. Fig. 7 а, б) figurine en argile de femme à décor sur le dos*
● *Обр. 8 а,б) торсо на глинена фигурка от ниво С. Fig. 8 а,б) torse d'une figurine de femme, du niveau C*
● *Обр. 9 а—в) глинени фигурки с разперени встрани или вдигнати нагоре ръце от ниво С. Fig. 9 а—в) figurines en argile les bras levés du niveau C*

жилище № 12. Направено е в същата техника, както и идолите. Цветът му е сивокафяв. Има дължина 6 см, най-голяма ширина 5 см и височина заедно с крачетата 3,8 см. Подобни глинени столчета, изработвани отделно от фигурките, са ни познати от селищната могила при с. Султан, Поповско,[2] и от селищната могила при Деве-Барган[3]. В последната фаза на енеолита в Северозападна България — групата Криводол — седящите идоли са моделирани заедно със столчетата.[4]

Втората група идоли от Градешница са мъжките. Срещат се съвсем рядко и засега само в най-горния жилищен хоризонт С. Най-интересната сред мъжките глинени фигурки (обр. 11 *а, б*) произхожда от ниво С, близо до жилище № 4. Запазена е само горната половина. В това състояние тя има височина 11 см и кафявочерен цвят. Външната повърхност е изгладена до излъскване с де-

7 *а* *б*

8 *а* *б*

9 *а* *б* *в*

кoративна цел. Врязана украса няма. Главата на фигурката е издължена нагоре, долната челюст е силно очертана и наподобява широка, заострена отпред брада. Носът е прав, а очите са означени с по една плитка издължена вдлъбнатинка. Ушите са представени с по едно вертикално прищипване отстрани на главата и на тях са пробити по две хоризонтални, поставени една над друга, кръгли дупчици. Раменете са заоблени и имат на лицевата страна по една хоризонтална кръгла дупчица. Ръцете са отчупени. Гърдите са едва маркирани с по една овална изпъкналост. Аналогична форма на главата и на лицето досега не ни е известна. Този идол се отличава със своята художествена изработка и със своя експресивен примитивизъм. Той е безспорно едно забележително произведение на ранноенеолитната пластика по нашите земи.

Друга мъжка фигурка (обр. 12 *а, б*) е намерена също до очертанията на жилище № 4 на ниво С. Запазена е от талията нагоре. Главата липсва. В това си състояние има височина 5 см. Цветът е тъмносив. Раменете са заоблени, а ръцете са свити под прав ъгъл в лактите и са положени на корема. Позата на този идол се различава основно от всички тук разгледани. Положението на ръцете на тази фигурка я доближава повече до някои мраморни идоли, намерени у нас, които имат скръстени отпред ръце.[5] Обяснението на този жест с идеята за измолване на плодородие[6] важи до голяма степен вероятно и за нашата фигурка. Има добре загладена външна повърхност и е украсена с врязани линии, които се отличават от мотивите на посочените по-горе фигурки. Около шията една врязана линия описва елипса (обр. 12 *а*). Отпред и отзад долните краища на елипсата са удължени и преминават във вертикална линия, разделяща на почти равни части гърдите и гърба. През раменете е врязана също вертикална линия, която отпред сече ръцете под лактите, а отзад извива и следва линията на талията (обр. 12 *в*). Техниката на врязването също се отличава от тази на показаните дотук фигурки. Врязаните линии са плитки и няма следи от инкрустация. Аналогични по форма и украса човешки фигури са известни от неолитната група Винча в Югославия.[7]

Да се говори за развитие в идолната пластика от Градешница е все още твърде рано, тъй като засега е изследвана само незначителна част от селището. За съжаление най-горното жилищно ниво С е почти унищожено вследствие на машинната обработка

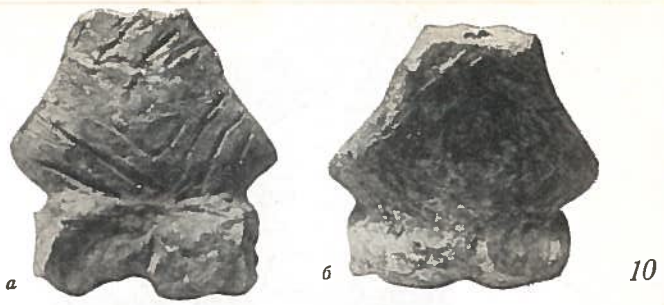

● *Обр. 10 а,б) торсо на глинена фигурка от ниво С. Fig. 10 а,б) torse d'une figurine en argile, du niveau C*
● *Обр. 11 а,б) глинена фигурка на мъж от ниво С. Fig. 11 а,б) figurine en argile d'homme, du niveau C*

на земята. Все пак от представените дотук човешки фигурки от глина се вижда, че повечето, особено тези от ниво А и ниво В, имат някои общи черти в начина на представянето на човешкото тяло и най-вече в стила на украсата. Орнаментът на всички е тектоничен. За украсата на отделните зони са използувани отделни мотиви. Така например за украсата на гърдите най-често се срещат две успоредни вертикални линии, които отгоре се пречупват под остър ъгъл и завиват към мишците, за украсата на седалището се използува волута, същевременно подчертаваща заоблеността на формата, а за украсата на краката — концентрични пояси и пр. Такова съчетание на мотивите и такова орнаментално съдържание е известно засега в една определена област на сегашната територия на Северозападна България, Софийско и Перншко. По своя орнаментален стил идолите от Градешница имат най-близки паралели с подобни идоли, открити в ранноенеолитните селища при Витбол, Видинско[8], Борован, Врачанско[9], Софийско[10], Пирдопско[11] и Перник[12].

Това са райони, където най-често се повтарят традиционните племенни орнаменти, срещани както при украсата на съдовете от глина, така и в украсата на глинените идоли и другите изработени от глина предмети, свързани с култа, като жертвеници, култови масички и др. Този орнаментален стил достига в Северна България на изток до поречието на р. Янтра. Оттам на изток, на територията на Търговищко[13], Шуменско[14], Русенско[15] и Варненско[16] идолите в ранния период на енеолита също са украсени с врязан геометричен орнамент, който също е разпределен тектонично, но в мотивите на украсата и в представянето на човешкото тяло има някои съвсем очебийни особености. В Североизточна България очевидно съществува друга ранноенеолитна група, която има малко по-различни традиции от културната група в Северозападна България. Между Западна и Южна България границата върви на юг от Пирдопско[17] към Пазарджишко[18], като на изток от тази граница се развива една съвсем различна енеолитна традиция[19]. Западната граница на Градешката ранноенеолитна култура засега все още не е определена поради липса на археологически материал. На север тя има из-

● *Обр. 12 а,б) торсо на глинена фигурка с поставени отпред ръце, ниво С. Fig. 12 а,б) torse d'une figurine en argile les bras posés devant le corps, du niveau C*
● *Обр. 13 а—в) глинена фигурка със стъпала. Fig. 13 а—в) figurine en argile avec les plats des pieds apparants.*

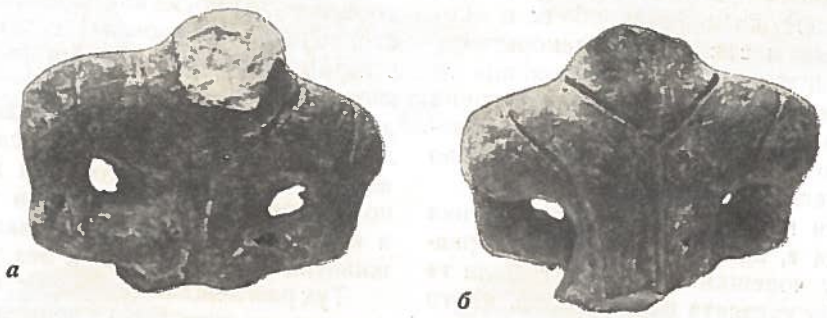

вестни прилики с някои съдове и идоли на културната група Гумелница I — Петру Рареш[20] независимо от своите локални особености.

В обширната територия на днешна Северозападна България, Софийско и Пернишко през ранния енеолит се е развивала една обособена по своя стил идолна пластика, която излиза от рамките на по-старата пластика от късния неолит, където фигурите са дадени в една почти готова геометрична форма. При ранноенеолитната пластика от Градешница тялото е разчленено и са показани отделните му части, макар и стилизирано, предадени са повече анатомични детайли, съотношенията между отделните части на човешкото тяло са близки до естествените. Със своя ярко изразен специфичен облик и иконографска схема и със своите декоративни мотиви глинените идоли от Градешница са оригинален представител на западната група енеолитна пластика и могат да бъдат разглеждани като самостоятелно производство на праисторическото изкуство.

Друг важен въпрос за идолната пластика от Градешница е, какво представляват орнаментите върху човешките фигурки? Дали те възпроизвеждат украсата на облеклото, която с течение на времето се е превърнала в отвлечени геометрически символи, или пък декорацията на човешките фигурки ни представя татуировката на тялото. По този въпрос са изказани противоречиви предположения. Някои застъпват гледището, че украсата на човешките фигурки представя татуировката на тялото,[21] а пък други, че тя третира облеклото[22]. По-правдоподобно според нас е схващането, че украсата на глинените човешки фигурки от Градешница третира някои елементи от облеклото и неговата украса, геометризирани и стилизирани до такава степен, че са се превърнали в отвлечени геометрични символи, станали характерни за една определена териториална общност, в която праисторическото население е имало почти еднаква степен на развитие на общественоикономическия живот, по-интензивни икономически и културни връзки и някои най-общи схващания и представи. Казаното дотук можем да подкрепим с някои особености на идолите от Градешница и от останалите известни селища от Западна и Северозападна България, които посочихме по-горе. Така означаването на пола при нашите фигурки почти не е представлявало цел за скулптора. На мястото на половия триъгълник при повечето от женските фигурки е изобразена трапецовидна престилка с богати орнаменти. В отделните тектонични зони, в които са разпределени мотивите на украсата, могат да се различат и отделни елементи на облеклото като колан или пояс (обр. 2 и 8), а при повече от женските идоли върху гърдите може да се види също част от облеклото. Следователно човешките фигурки са представени облечени и тяхната украса третира орнамента на облеклото.

Фигурките на животни са друг дял от идолната глинена пластика на ранноенеолитното селище при Градешница. Изработени са на ръка в техника, твърде близка до техниката на човешките фигурки. При първоначалното изпичане животинските фигурки са добивали тъмносив или кафявосив цвят, а при вторичното опожаряване в жилището те са станали кафявочервени или по-светлосиво-кафяви. Всички животински фигурки от Градешница са представени статично. Макар и доста схематично, фигурките са моделирани с най-характерните анатомични детайли, които подчертават в най-общи линии тяхната родова и видова принадлежност. С малки изключения животинските фигурки са без украса.

Тук разглеждаме някои от по-характерните фигурки на животни от това селище (обр. 15). На обр. 15 *а* е показана дръжка от съд, която наподобява птица с добре изразена шия, глава и част от клюна. Фигурката има височина 4 см и сивокафяв цвят. Намерена бе извън очертанията на жилище № 8 на ниво С. Върху шията и горната част на главата и клюна има украса от врязани линии с кръгли ямички. Очите са означени с по една кръгла ямичка.

Фигурката на обр. 15 *б* има височина 2,7 см и дължина 4 см. Цветът ѝ е сивокафяв. Пред-

● *Обр. 14. Глинено столче за поставяне на седяща фигура. Намерено в ниво С. Fig. 14. Tabouret en argile pour une figurine assise, du niveau C*

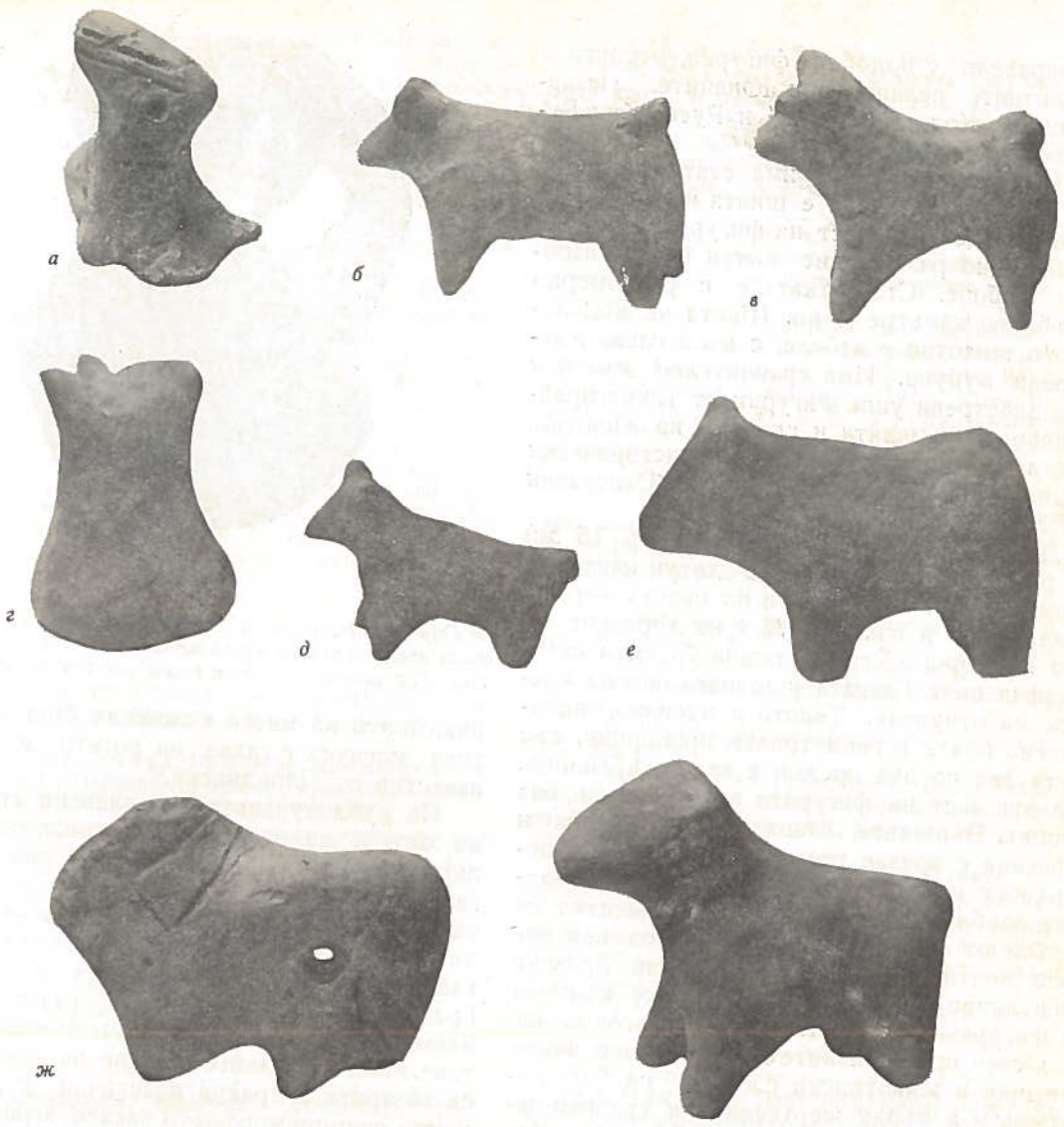

● *Обр. 15 а—з) статуетки на животни. Изработени от глина. Fig. 15 а—з) statuettes d'animaux, en argile*

ставено е животно на четири крака. Опашката е къса и вдигната нагоре, ушите са встрани на главата, изразени с две овални пъпки. Намерена е в ниво В. От същото ниво е и фигурката на обр. 15 *в*. Тя има височина 3,4 см и дължина 3,8 см. По един доста пластичен начин е изобразено животно на четири крака с къса муцуна и дълги уши (рога?), обърнати напред. Краят на опашката, която е вдигната нагоре, е отчупен.

Фигурката на обр. 15 *д* има височина 3,6 см, дължина 5,4 см и сивокафяв цвят. Намерена е извън очертанията на жилище № 11 от ниво А. Представено е животно със заострена муцуна и два овални израстъка, маркиращи ушите. Опашката е къса. Подобна на нея е и животинската фигурка на обр. 15 *з*, намерена в хоризонт С. Има височина 5,5 см, дължина 7 см и светлокафяв цвят. Малко по-различна от предшествуващите е фигурката на обр. 15 *е*. Тя има височина 6 см, дължина 8,5 см и кафявочервен цвят. Намерена бе в жилище № 8 на хоризонт С. Представено е дебело животно с къси дебели крака без опашка. Шията е също дебела, муцуната къса и широка, ушите изразени с две малки пъпки. Външната повърхност на тялото е украсена с дъговидни тънки вдлъбнатинки, които имитират косми. Животинските фигурки от Градешница имат най-близ-

ки паралели с подобни фигурки, открити в енеолитните селища при Юнаците, Пазарджишко[23], Коджа Дермен[24] и Русе[25], а в Румъния при Извоаре[26].

По-различна форма има статуетката на обр. 15 *г*. Представена е шията и главата на животно. Долната част на фигурката завършва с едно разширение навън и леко заоблени ръбове. Статуетката е с равномерно вдлъбнато навътре дъно. Шията на моделираното животно е дебела, с къса глава и заострена муцуна. Има сравнително дълги и леко заострени уши. Фигурки от глина, представящи само шията и главата на животно, досега не са открити у нас в праисторически селища. Подобни са известни от Югославия при Винча.[27]

Друга животинска фигурка (обр. 15 *ж*) се различава от описаните дотук както по формата на тялото, така и по своята украса. Намерена е в жилище № 4 на хоризонт С. Има височина 5,5 см, дължина 7,5 см и светлокафяв цвят. Главата и долната част на краката са отчупени. Тялото е масивно, представено почти в геометрични пропорции, със слети два по два предни и задни крайници. Задната част на фигурата е заоблена и без опашка. Външната, старателно загладена и украсена с врязан геометричен орнамент повърхност няма следи от инкрустация. В задната заоблена част на тялото орнаментът се състои от една зигзаговидна, а под нея две къси, почти успоредни прави линии. Врязани коси линии има и на шията. Върху хълбока на фигурата е пробита широка кръгла дупка.

Освен представяните самостоятелно, някои човешки и животински фигурки са били апликирани и върху жертвеници и култови масички, изработени от глина. Една фигурка наподобява овен (козел?) (обр. 16) и е апликирана на горната част на коритцето на глинена култова масичка. Моделирана е шията и главата на животното заедно с извитите дъговидно встрани и надолу рога, които се съединяват с горните свободни ъгли на коритцето. Главата е продълговата, с изпъкнали големи очи, очертани с по два врязани концентрични пояса. С една релефна бразда отпред са очертани устата. Рогата и шията са украсени с врязани концентрични пояси, които при рогата се редуват с меандри. Украсата е инкрустирана с бяла мате-

16

● *Обр. 16. Фигурка на рогато животно. Апликирана върху глинена култова масичка. Fig. 16. Figurine d'un animal à cornes. Posée sur une table de culte*

рия, която на места е паднала. Подобна култова масичка с глава на рогато животно е известна от Пловдивско.[28]

По публикуваните тук глинени статуетки на хора и животни от ранноенеолитното селище при Градешница съдим не само за богатия и разнообразен духовен живот на обитателите му, но и за тяхното умение да предават образно и пластично своите идеи и вярвания. Поради това идолната пластика от Градешница трябва да бъде разглеждана в най-тясна връзка с родово-племенните култове. Многообразните култове на това селище са разкрити в трайни пластични форми, при които антропоморфното начало играе първостепенна роля. Мнозина автори смятат, че в женските статуетки е вложена идеята за плодородие.[29] Изразители на тази идея, тези статуетки се разглеждат като образи на майка-земя и майка-прародителка, а мъжките статуетки—като прародител на рода.[30] Култът на плодородието се простира и над домашните животни, представени от статуетки на животни и птици.[31] Апликирането на човешките[32] и животинските фигурки (обр. 16) върху култови предмети говори несъмнено, че тяхното предназначение се е определяло до голяма степен от изобразената върху предмета или съда фигура.

[1] В. Миков, Предисторическото селище до Криводол, Врачанско, РП, I, 1948, стр. 52 и 53, обр. 38 и 39.

[2] В. Миков, Могилата при с. Султан, Поповско, ГНМ, 1922—25, стр. 45, обр. 80.

[3] Р. Попов, Могилата Деве Барган, ГНМ, 1926, стр. 87, обр. 149.

[4] Б. Николов, Праисторическото селище Калето при с. Оходен, Врачанско, Археология, 1968, кн. 1, стр. 67, обр. 2.

[5] Г. И. Георгиев, Мраморна статуетка от Благоево, Разградско, ИАИ, XIX, 1955, стр. 1—13; А. Радунчева, Мраморна статуетка на жена от Южна България, Археология, 1967, кн. 3, стр. 64—67; Р. Попов, Предисторически мраморни идоли, намерени в България, ИАИ, III, 1925, стр. 91—97, обр. 1—5; В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха в България, ИАИ, VIII, 1934, стр. 207—208, обр. 139 и 140.

[6] Г. И. Георгиев, цит. съч., стр. 9; С. Бибиков, Поселение Лука-Врублецкая на Днестре, МИА СССР, 38, 1953, стр. 237.

[7] Д. Срейович, Неолитска пластика централнобалканског подручја. Неолит централног Балкана, Београд, 1968, стр. 214—215, обр. 10 и 30; М. Грбич, Плочник, преисториско насеље бакарног доба, Београд, 1929, обр. 80; М. М. Васич, Преисториска Винча I, Београд, 1932, табл. XI, обр. 38 и табл. XII, обр. 41; Й. Тодорович-А. Цермановић, Баньица, насеље винчанске културе, Београд, 1961, табл. VIII.

[8] А. Чилингиров, Предисторически находища край Дунав от Тимок до Вит, ИАД, II, 1911, стр. 158, обр.8.

[9] Б. Николов, Праисторически селища във Врачанско, Археология, 1962, кн. 4, стр. 66, обр. 3.

[10] Н. Петков, Праисторически материали от разкопките при с. Горни Пасарел, Софийско, ИАИ, XXII, 1959, стр. 51, обр. 9; същият, Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, VI, 1936, обр. 265; същият, Могилата Окол Глава при с. Гниляне, ГНМ, V, 1926—1931, стр. 135, обр. 51.

[11] Г. Кацаров, Предисторически находки от Пирдопско и името на Пирдоп, ИАИ, XV, 1946, стр. 168, обр. 57.

[12] А. Радунчева. Праисторически материали от разкопките на Перишката крепост през 1960—1961 г., ИИД, XXVII, 1970, стр, 221, табл. V—VII.

[13] Д. Овчаров, Нови енеолитни човешки фигурки от Търговищки окръг, Археология, 1968, кн. 3, обр. 1—3.

[14] Р. Попов, Предисторическата Денева могила при Салманово, ИАД, IV, 1914, стр. 153, обр. 11; същият, Коджа-Дерменската могила при Шумен, ИАД, VI, 1916—1918, обр. 141.

[15] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила при Русе, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 170, обр. 159 и 163; В. Миков, Материали от праисторическата епоха в България, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 363, обр. 114.

[16] А. Маргос, Нови находки от наколното селище при с. Страшимирово, Варненско, Археология, 1965, кн. 1, стр. 65, обр. 20.

[17] Г. Кацаров, цит. съч., обр. 57.

[18] В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха в България, ИАИ, VIII, 1934, стр. 189, обр. 124-з, стр. 196, обр. 130—1—4; същият, Селищната могила при Юнаците, Пазарджишко, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 55, обр. 9; Р. Попов, Предисторически мраморни идоли, намерени в България, ИАИ, III, 1925, стр. 98, обр. 6.

[19] G I. Georgiev, Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, таблиците.

[20] D Berciu, Contributii la problemele neoliticului in Rominia in lumina noilor cercetări, Bucureşti, 1961, обр. 248, 249; същият, Sur les résultats du contrôle stratigraphique á Tangiriu et à Petru Rareş, Dacia, III, 1959, стр. 76, обр. 10; R. R. Vulpe, Isvoare Sapaturile din 1936—1948, Bucureşti, 1957, стр. 103, обр. 78, 79, стр. 227, обр. 228, 229.

[21] А. Радунчева, цит. съч., стр. 221.

[22] В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха в България, ИАИ, VIII, 1934, стр. 212.

[23] В. Миков, Селищната могила при Юнаците, Пазарджишко, ГПНБМ, 1937—1939, обр. 10.

[24] Р. Попов, Идоли и животински фигурки от предисторическата могила при Коджа-Дермен, ИАД, III, 1925, стр. 78, обр. 7 и 8.

[25] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила при Русе, ИАИ, XXI, 1957, стр. 112, обр. 68.

[26] R. Vulpe, Izvoare Sapaturile, 1957, стр. 231, обр. 234 з.

[27] М. М. Васич, Преисториска Винча I, табл. XXII, обр. 99; същият, Неколики преисторийски наласци из Вињче, Старинар, I, 1906, Београд, 1907, стр. 111, обр. 22.

[28] П. Детев, Селищната могила Банята при Капитан Димитриево, ГНАМП, II, 1950, стр. 16, обр. 30.

[29] Г. И. Георгиев, Мраморна статуетка от Благоево, Разградско, ИАИ, XIX, 1955, стр. 8 и цит. лит.; Р. Попов, Предисторически мраморни идоли, намерени в България, ИАИ, III, 1925, стр. 100.

[30] Д. Гарашанин, Религията и култ неолитског човека на централном Балкану, Неолит централног Балкана, Београд, 1968, стр. 245.

[31] Д. Гарашанин, цит. съч., стр. 246.

[32] Б. Николов, Праисторическото селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг, ИАИ, XXXII, 1970, обр. 21.

La plastique des idoles du village Gradešnica

BOGDAN NIKOLOV

(Résumé)

Les figurines en terre cuite recueillies dans la station énéolithique près du village Gradešnica, dép. de Vraca, constituent l'une des plus intéressantes collections de cette espèce découvertes jusqu'ici en Bulgarie d'Ouest et du Nord-Ouest. Elles sont toutes exécutées à la main, en argile provenant des environs immédiats de cette station. La plupart de ces figurines ont été façonnées à cet endroit même. Les pièces non achevées qu'on y a trouvées viennent le confirmer (fig. 1). Ce sont des représentations d'hommes et d'animaux. Des figurines en marbre, en os ou en or n'y ont pas été découvertes jusqu'ici. La plastique des idoles de Gradešnica est assez uniforme par le choix des motifs et par la position des mains et des pieds. Généralement la figure humaine est debout et de face. L'exécution en est originale. Ce sont des représentations d'hommes et de femmes. Elles comprennent plusieurs variantes selon la position des extrémités, mais elles ont toutefois des traits communs dans la manière de représenter le corps humain, et surtout dans le style. Le décor est géométrique. L'ornement incisé des figurines en argile de Gradešnica s'attache à plusieurs éléments du vêtement et de son décor. Ces éléments sont géomé-

trisés et stylisés à tel point qu'il n'en subsiste que des symboles géométriques abstraits, caractéristiques d'une aire territoriale bien déterminée de la Bulgarie d'Ouest et du Nord-Ouest. Différentes parties du vêtement apparaissent dans certaines de ces pièces, tels que le tablier, la ceinture, etc. (fig. 4 et 6). La facture des statuettes animales est analogue à celle des figurines humaines. Leur pose est statique avec des détails anatomiques caractéristiques qui font ressortir dans leurs traits généraux l'espèce et le genre de l'animal (fig. 15). A de petites exceptions près ces statuettes ne comportent aucune ornementation.

Par leur aspect spécifique nettement exprimé et leur schéma iconographique original, ainsi que par les motifs décoratifs très riches ces idoles en argile de Gradešnica sont des représentants originaux du groupe occidental de la plastique énéolithique des terres bulgares actuelles. A l'horizon C qui est chronologiquement le plus récent de ce site énéolithique on constate un certain changement dans la forme et le décor des figurines animales et humaines (fig. 11, 12 et 15).

Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г.

АЛЕКСАНДЪР КУЗЕВ

На 31 юли 1385 г. Петер Шпарнау (Peter Sparnau) и Улрих фон Тенцедт (Ulrich von Tennstädt), придружени от слугата Клаус Фрибате, тръгват от Плауе при Арнщадт (Германия) на поклонение в Ерусалим. Във Венеция те уговарят с Николао Паоло пътуването си през Средиземно море. Техни спътници са Райнхолд Шпенденер и Йоханес Викерсхайм от Страсбург, Лоренц Еген от Аугсбург, Ханс Метлер от Любек и готвачът Ханс. На 20 август корабът отплува към Александрия, откъдето поклонниците отиват в Палестина. От Бейрут те се отправят с кораб към Цариград, като на остров Родос срещат Еспетис фон Беснек, Конрад фон Вайтра от Австрия и Йоханес Вилтперге. От Цариград през Пловдив, Търново, Брашов, Пеща, Виена и Прага поклонниците се връщат в родината си.[1]

Това пътешествие е описано от Петер Шпарнау,[2] чийто ръкопис се пази във Ваймарската библиотека. Още през 1880 г. той е публикуван в резюмиран вид от Р. Рьорихт и Х. Майснер.[3] През 1897 г. Н. Йорга публикува в оригинал тази част от пътните бележки, която се отнася до българските и румънските земи.[4] В две свои покъсни работи същият автор уточнява отъждествяването на споменатите от немския пътешественик населени места в Ръмъния.[5] В ново време и други изследвачи използуват сведенията от този пътен дневник,[6] като напоследък част от него, отнасяща се за ръмънските земи, бе издадена в превод на румънски език.[7]

Въпреки че пътеписът на П. Шпарнау е известен за науката още от миналото столетие, той дори не е отбелязан в българската историография. Ето защо ще си позволим да приведем в оригинал извадка от пътния дневник, която описва пътуването през българските земи:

„... Nota von Filipopulo quame wir in das Keyserthum zw Bulgerge und quamen in eyne Stad, dy heist Tirnago; das ist dy veste Stad, dy ich y gesach uff trogeme Lande. Non von Tirnago quame wir in eyne Stad, dy heyst Czwista darselbins fure wir obir dy Tirmaw, dar noch quome wir in das Lant Walachie, do hat der Weidan auch eyne Stad dy heist Czwista. Nota von Czwista quame wir in den Russenart..."[8]

Превод: „От Филипопуло (Пловдив) отидохме в империята България и пристигнахме в един град, който се нарича Тирнаго (Търново); това е най-укрепеният град, който видях в тази страна. От Тирнаго пристигнахме в един град, който се казва Цвиста (Свищов), оттук преминахме Дунава, след което влязохме в страната Валахия, тук войводата има също един град, който се нарича Цвиста (Зимница)[9]. От Цвиста пристигнахме в Русенарт (Рушии-де-Веде).[10]"

Както се вижда, от византийската столица пътешествениците тръгват по международния път за Пловдив, като пресичат владяната вече от османските турци Тракия.[11] От Пловдив нататък навлизат в царството България и пристигат в Търново. В пътеписа не се посочва през кои места са минали поклонниците, но трябва да се предполага, че са използували най-краткия път от Пловдив за Търново — през гр. Крън и Тревненския проход.[12] Изглежда, че владенията на Търновското царство през 1385 г. все още са достигали до Средна гора. От Търново пътешествието е продължило до Свищов. Очевидно от Търново са поели по главния път за Никопол, от който навярно е имало отклонение за Свищов. След преминаването на Дунава при Свищов пътешествениците се озовали във влашкия град Зимница, чието име Шпарнау предава по същия начин, както и наименованието на град Свищов. От Зимница продължили през Рушии-де-Веде, Слатина, Арджеш и пр. към Седмоградско.[13]

Макар и кратък, пътеписът съдържа важни данни за българските земи в навечерието на окончателното им завладяване от турците. Така например маршрутът на тези пътешественици през балканските земи ни очертава тогавашния международен път от Цариград за Влашко. Този път, както трябва да се очаква, е минавал през българската столица. Оскъдните писмени сведения за нея от XII—XIV в.[14] се допълват от известието, че е най-укрепеният град в Търновското царство. От друга страна, тези думи на Шпарнау означават, че той и спътниците му са минали и през други български градове, чиито имена обаче не споменава. Заслужава да се отбележи също, че пътеписът се явява най-ранният писмен извор, в който е отбелязано името на град Свищов.[15] Накрая не трябва да се отминава и обстоятелството, че пътешествениците минават безпрепятствено през земите на четири балкански държави — Византия, Османска Турция, Търновското царство и Влашко. Това означава, че по онова време в източната половина на Балканския полуостров обстановката е била сравнително спокойна и между тези държави е имало мирни отношения.

Пътният дневник на Шпарнау е един от най-ранните пътеписи за нашите земи, което го прави пълноценен извор за историята на България през втората половина на XIV в.

[1] R. Röhricht, H. Meisner, Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, Berlin, 1880, стр. 468—469.

[2] Един по-кратък пътепис е оставил Лоренц Еген — вж. Röhricht, Meisner, цит., съч., стр. 469.

[3] Цит. съч., стр. 468—469. По-късно R. Röhricht наново издава пътните бележки на Шпарнау (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, XXVI, 1891).

[4] N. Iorga, Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor, III, Bucureşti, 1897, стр. 1—2.

[5] N. Iorga, Istoria comerţului românesc, I, Bucureşti, 1925, стр. 55; N. Iorga, Un vechiu călător german in secolul al XIV-lea la noi; rectificări de interpretare, Revista istorica, XXIII, 1937 (1—3), стр. 25.

[6] D. C. Giurescu, Relaţiile economice ale Ţării Româneşti cu ţările Peninsulei Balcanice din secolului al XIV-lea, pînă la mijlocul secolului al XVI, Romanoslavica, XI, 1965, стр. 178.

[7] Călători străini despre Ţările Române, I, Bucureşti, 1968, стр. 19—20.

[8] N. Iorga, Acte şi fragmente ..., III, стр. 1—2.

[9] N. Iorga, Un vechiu călător german ..., стр. 25.

[10] Пак там, стр. 25.

[11] Срв. К. Иречек, История на българите, София, 1929, стр. 251—252; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1963, стр. 443.

[12] Д. Ангелов, Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII—XIV в., ИИД, XXII—XXIV, 1948, стр. 234.

[13] N. Iorga, Un vechiu călător german ..., стр. 25.

[14] Срв. Н. Ангелов, Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки, ИОМВТ, II, 1964, стр. 2 и сл.; също и И. Дуйчев, Търново като политически и духовен център през късното средновековие, Археология, 1966, кн. 3, стр. 1—9.

[15] Известието на османския хронист Мехмед Нешри (писал в началото на XVI в.) за превземането на Свищов от турците през 1388 г. се смяташе за първото сигурно писмено сведение за този град (срв. А. Кузев, Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. II. Пиргос, Новград, Свищов и Никопол, ИНМВ, III (XVIII), 1967, стр. 47).

Notes de voyage sur les terres bulgares de 1385

ALEXANDRE KUZEV

(Résumé)

Des notes de voyage peu connues de 1385 retiennent tout particulièrement l'attention de l'auteur. Un Allemand — Peter Sparnau — avec d'autres compatriotes, au retour d'un pèlerinage en Palestine, avait traversé la péninsule Balkanique. De Plovdiv (Filipopulo) les voyageurs sont entrés „dans l'Empire de Bul-

garie“ et sont arrivés à Tărnovo (Tirnago) — „la ville la mieux fortifiée“, après quoi ils ont atteint Svištov (Czwista) d'où ils ont passé en Valachie.

Cet itinéraire indique d'une part la voie internationale de grande communication qui reliait Constantinople à la Valachie, et constitue de l'autre un témoignage du climat de paix qui régnait en 1385 dans les pays de la péninsule Balkanique.

Нови археологически обекти, изследвани по археомагнитния метод

МЕРИ КОВАЧЕВА

В работата „Датиране на археологически обекти по археомагнитен метод“[1] са описани основите и методите на археомагнитните изследвания. Първите резултати от такива изследвания, проведени върху образци от български археологически обекти, са дадени в работата „Резултати от археомагнитните изследвания на археологически материали от България“.[2] Основната задача, поставена пред нас, бе да се състави археомагнитна скала на времето на базата на точно датирани археологически обекти, разполагащи с тухлен материал или пещи. Окончателното оформяне на кривата на изменение на инклинацията на древното магнитно поле, публикувана в гореспоменатата работа, ще стане с увеличаване броя на изследваните образци и включване на нови обекти, попълващи колекцията.

През 1968 и 1969 г. бяха събрани значително количество образци от нови обекти, невключени в първата колекция. В настоящата работа ще спрем вниманието си именно на тези допълнително изследвани обекти, като покажем как резултатите от тях попадат на разработваната крива на изменение на инклинацията на древното магнитно поле.

Новите обекти са представени в табл. 1 с дадената от археолозите датировка, броя на събраните образци и получените резултати.

На обр. 1 е дадена кривата на хода на древната инклинация, публикувана в предишната ни работа, и резултатите от новите обекти, дадени в табл. 1. С кръстчета са показани резултатите от тухлени образци, а с кръгчета — резултатите от пещите. От обр. 1 се вижда, че най-добре попадат на кривата резултатите с № 2, 4, 6, 15, 19, 20, 23, 29, 30.

Първият от тези резултати е от амфитеатър за гладиаторски борби — Марцианопол — един много добре запазен и датиран обект. Вторият е много интересният и точно датиран обект — керамичен център в Хотница, който е съществен и с това, че образците са събрани от пещи. От пещи е и резултатът и от следващия посочен обект — пещи за строителна керамика от късноримската епоха в гр. Сливен. Образците на обекта под № 19 са от останките на пожара, станал на Царевец в началото на VII в. От този обект са изследвани 14 образци и, както се вижда от последната колона на табл. 1, разхвърлянето в резултата е много малко. Трите образеца, изследвани от пещта с датировка X—XI в. от обекта Плиска (обр. 2), дават добър резултат, падащ точно на частта от кривата, която се нуждае много от обекти.

Следващите два обекта, горе посочени с № 23 и 29, са представени само с тухли, но това са добре датирани обекти, отнасящи се също към тази част от кривата, която е още пунктирана поради малкия брой обекти, използувани за нейното построяване.

Така описаните обекти са действително репрезентативни по отношение на тяхната датировка и доброто им попадение на кривата дава основание да се надяваме, че в главни линии кривата се потвърждава.

Един много интересен за нас обект се оказва „Източната крепостна стена на Сердика“, разкрита при строежа на подлеза при Партийния дом в София. Този обект фигурира на четири места в таблицата: номера 1, 8, 18, 31. Вижда се от обр. 1, че и в че-

Таблица 1

№	Обект	Датировка	Бр. на образц.	Бр. на изм. куб.	Вид на образц.	I средно
1	София — изт. крепостна стена на Сердика — акведукт	—II в.	5	15	тухли	58° ± 2°
2	Р. Девня — Марцианопол — Амфитеатър за глад. борби	кр. II — нач. III в.	6	18	тухли	56° ± 0°,8
3	Ст. Загора — римска общ. сгр.	II—IV в.	5	15	тухли	53° ± 3°
4	Хотница — керамичен център	II—IV в.	10	16	пещи	47° ± 1°
5	Яз. Чаталка — тракийска вила	кр. III в.	3	9	пещ	53° ± 3°,8
6	Хисаря — крепост	III—IV в.	13	38	тухли	52° ± 1°,5
7	Калиакра — римска баня	кр. III — нач. IV в.	2	6	тухли	39°
8	София — изт. кр. стена	IV в.	13	39	тухли	47° ± 1°,9
9	Яз. Чаталка — тракийска вила	кр. IV в.	6	17	пещ	49° ± 2°,3
10	Варненски окр. — Мухалийско тепе — Ранновиз. крепост	III—V в.	7	21	тухли	59° ± 5°,2
11	Варненски окр., с. Белослав	V—VI в.	6	18	тухли	63° ± 2°,5
12	Варненски окр. — римска пътна станция Ерите	V—VI в.	10	29	тухли	61° ± 2°
13	Варненски окр. — късноантична крепост със селище	V—VI в.	8	26	тухли	63° ± 1°
14	Варна — Джанавар тепе, базилика	V—VI в.	4	12	тухли	61° ± 3°,5
15	Сливен — пещи за керамика	V—VI в.	6	14	пещи	60° ± 2°
16	Несебър — новооткрита базилика	V—VI в. (IX—X) в.	6	17	тухли	63° ± 3°,5
17	Р. Девня — Марцианопол, раннохристиянска базилика	VI в.	8	21	тухли	53° ± 2°,2
18	София — изт. кр. ст. на Сердика	V—VI в.	21	38	тухли	59° ± 1°,4
19	В. Търново — Царевец	нач. VII в.	14	21	опож. място	63° ± 0°,9
20	Плиска	X—XI в.	3	6	пещ	65° ± 1°
21	Асеновград — църква „Св. Богород. Петричка“	XII в.	4	12	тухли	62° ± 0°,7
22	В. Търново — църква „Св. 40 мъченици“	XIII в.	10	30	тухли	60° ± 1°,3
23	Варна — средновековна църква до Римски терми	кр. XIII— нач. XIV в	4	12	тухли	51° ± 2°,5
24	Калиакра — средновековна църква и кула	XIII—XIV в. (V—VI в.)	12	34	тухли	58° ± 2°
25	Провадия — Овечград	XIII—XIV в. (V—VI в.)	6	18	тухли	61° ± 3°,5
26	В. Търново — църква „Св. Петър и Павел“	XIV в.	6	18	тухли	56° ± 1°,3
27	Калиакра — средновековна баня	XIV—XVII в. (V—VI в.)	4	12	тухли	62° ± 3°
28	Калиакра — средновековна баня	XIV—XVII в.	1	3	пещ	53°
29	Каварна — турска баня	XVI в.	5	10	тухли	64° ± 2°,3
30	Провадия — Чобан джамия	XV—XVII в.	13	38	тухли	63° ± 2°
31	София — изт. кр. стена, турско пом.	XVII в.	13	36	тухли	60° ± 1°,8
32	Търново — „Св. Константин и Елена“	1873 г.	10	30	тухли	58° ± 1°,7
33	Варна — турски барутен погреб	1874 г.	3	9	тухли	59° ± 0°,9
34	Преображенски ман. — сграда	1893 г.	6	16	тухли	59° ± 1°,5

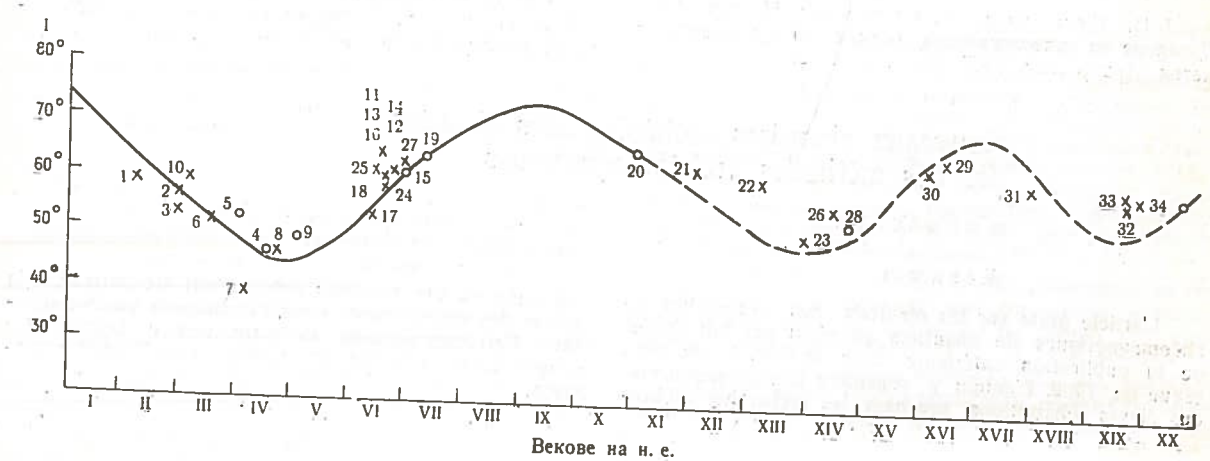

1

● *Обр. 1. Крива за хода на древната инклинация (вж. Археология, 1969, кн. 1), на която са нанесени резултатите от новите обекти, отбелязани в табл. 1. Кръстчетата са резултати от тухлени образци, а кръгчетата — от пещи. Fig. 1. Courbe de l'inclinaison paléo-magnétique (voir la revue Археология, 1, 1969) sur laquelle sont portés les résultats des nouveaux chantiers du tableau 1. Les croix indiquent les résultats des échantillons de briques et les cercles ceux des fours*

тирите случая резултатите добре съвпадат с хода на кривата за съответното време. Като имаме пред вид, че това е също един много представителен, точно датиран обект, и факта, че са изследвани достатъчно образци, можем още веднъж да изразим надежда, че публикуваната крива в работата „Резултати от археомагнитните изследвания на археологически материали от България", попълнена с новите резултати, няма да претърпи някакви съществени изменения.

Групата резултати в крайната част на кривата (№ 32, 33, 34), получени от съвсем късни обекти (втората половина на IX в.), дават сравнително по-висок ъгъл от очаквания, но се надяваме, че в бъдеще ще получим възможност да изследваме още образци от това време, което ще уточни хода на кривата.

Ако се върнем още веднаж на табл. 1, виждаме, че една част от обектите са дадени с две датировки (№ 16, 24, 27, 30). С изключение на обекта № 16 — Несебър — Базилика, това са все средновековни обекти, в които има предпоставки за вторично използуван стар римски материал (а това значи и получил намагнитването си в по-старо време). С изключение на обекта с № 30 — Чобанджамия от гр. Провадия, резултатите от всички останали обекти сме отнесли към втората им датировка — V—VI в. Независимо от това, че на графиката резултатът от обект № 30 е нанесен по датировката, посочена на първо място, не е изключено той да трябва да се отнесе към групата резултати от VI в. в първата част от кривата. Що се отнася до резултатите от средновековните обекти на Калиакра, те са отнесени също към V—VI в. поради мнението на по-голяма част от археолозите, че там вторичното използуване на стар римски материал е недвусмислено.

[1] П. Ножаров, М. Ковачева-Ножарова, Датиране на археологически обекти по археомагнитен метод, Археология, 1967, кн. 2, стр. 62.

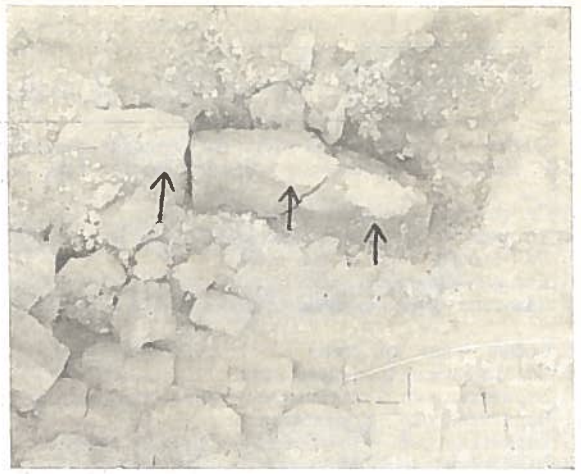

2

● *Обр. 2. Останки от пещ с датировка IX—X в. от обекта Плиска. Стрелките показват местата на събраните образци. Fig. 2. Restes d'un four daté du IXe—Xe s. de Pliska. Les flèches indiquent l'endroit où les échantillons ont été recueillis*

В центъра на гр. София (комплекс „Балкан") се намира църквата „Св. Георги" с датировка IV в. От този обект двукратно бе вземан материал за изследване, но 50 % от образците се оказаха толкова слабо магнитни, че сме в невъзможност да ги измерим, а останалите показаха много голямо разхвърляне на резултатите, което отново се дължи по всяка вероятност на факта, че са много слабо магнитни. Поради тази причина този обект не бе включен в таблицата.

По време на последните експедиции бяха събрани образци и от праисторически обекти. Резултатите от тях ще бъдат разгледани отделно.

Авторът изказва благодарност на всички археолози, които с голяма отзивчивост подпомагат събирането на образци.

[2] М. Ковачева-Ножарова, Резултати от археомагнитните изследвания на археологически материали от България, Археология, 1969, кн. 1, стр. 58.

Nouveaux chantiers archéologiques étudiés par des méthodes archéomagnétiques

M. KOVAČEVA

(Résumé)

L'article porte sur les résultats des recherches archéomagnétiques de chantiers qui n'ont pas fait l'objet de la publication antérieure dans la fasc. 1 de cette revue de 1969. L'auteur y considère la représentativité des divers échantillons touchant les recherches archéomagnétiques. Les résultats obtenus ont été portés sur la courbe des changements dans l'inclinaison paléo-magnétique. Certaines portions de cette courbe doivent être complétées dans le but de préciser sa configuration supposée.

Критика и рецензии

TABULA IMPERII ROMANI, Romula-Durostorum-Tomis. Sur la base de la carte internationale du monde à l'échelle de 1 : 1000000. Издание на Международния академически съюз и на Академията на Румънската социалистическа република. Букурещ, 1969, 80 стр. и една карта в мащаб 1 : 1000000.

Настоящият труд е четвъртият лист от поредицата „Карта на Римската империя" (Tabula Imperii Romani), излязъл след Втората световна война в изпълнение на програмата на Международната комисия за Картата на Римската империя със седалище в Рим към Международния академически съюз в Брюксел. Другите три листа са следните: Тергесте=L 33 Триест (Рим, 1961), Медиоланум-Авентикум-Бригенциум=L 32 Милано (Рим, 1966) и Аквинкум-Сирмиум-Сармизегетуса=L 34 Будапеща (Будапеща, 1968).

Напоследък Международната комисия за Картата на Римската империя правилно реши отделните листове да носят антични названия, като се избират най-забележителните градове през римското владичество в провинциите, но се дава и означението на листа съгласно номенклатурата на Световната международна географска карта в мащаб 1 : 1000000. Тройното название на тук рецензирания лист Ромула-Дурострум-Томис показва териториалния обхват на листа, като споменатите градове са главни градове в съответните провинции: източната половина на провинция Дакия (западната половина влиза в лист Аквинкум-Сирмиум-Сармизегетуса, публикуван през 1968 г.[1]), североизточната част на Долна Мизия, която през управлението на Диоклетиан се разделя на Долна или Втора Мизия (дн. Североизточна България и средната част на Северна България) и Малка Скития (дн. Северна Добруджа в Румъния). Освен това в листа са включени и земи, които са били кратко време под римско владичество, като например територията на днешна Мунтения в Румъния, на изток от Limes Transalutanus, гдето са открити няколко римски лагера от първите две десетилетия на II в. на н. е., днешна Молдавия и част от Украйна (Съветски съюз) и малка ивица на север от Малка Скития. Днес земите, включени в листа, влизат в политическите граници на Румънската социалистическа република, отчасти на НР България (част от Силистренски окръг) и на части от Молдавската ССР и Украинската ССР. Тази територия отговаря на лист L 35 Букурещ от Световната международна карта в мащаб 1 : 1000000, който обхваща територията между 24° и 30° източна дължина от Гринвич и между 44° и 48° северна ширина. Разбира се, най-голямата част от обхвата на листа днес принадлежи на Румънската социалистическа република. Ето защо Академията на РСР пое грижата по изработването на листа с научното сътрудничество на НР България. Трудът е колективен и е написан предимно от румънски специалисти по археология и стара история: Н. Гостар, Ем. Попеску, Д. Тудор, Д. Протазе и Й. Русу (също така и редактор на листа). Статиите (на брой 18) върху Силистренски окръг са написани от автора на тези редове.

Докато в предишните листове хронологическата граница на включените селища беше краят на IV в. (смъртта на Теодосий I), то в настоящия лист тя е до началото на VII в., един факт, който е важен за историята на Балканския полуостров и Югоизточна Европа, понеже тази част от Римската империя продължава своя живот без прекъсване като Източна Римска империя или Византия. Тази хронологическа рамка беше предложена през последните години от представителите на България, Румъния и Югославия в Международната комисия за Картата на Римската империя и беше възприета от комисията.

Различни са времетраенето и историческата съдба на включените в настоящия лист Ромула-Дурострум-Томис земи. Докато Мизия, по-късно наречена Долна Мизия, и при Диоклетиан—Долна или Втора Мизия и Малка Скития, съществува повече от шест века (до началото на VII в.), то Дакия с нейните по-късни разделения — Долна и Горна Дакия — има по-кратък живот — от времето на Траян (в началото на II в.) до Аврелиан (271—72 г.).

Колективната работа съдържа статии върху 667 обекта и понятия с най-различен характер, като напр.: военни лагери (кастра, кастели и бурги), цивилни селища (градове, села, вили и др.), занаятчийски центрове, каменни кариери, минерални извори и бани, светилища, некрополи (могилни и плоски), племена, реки, планини и др. Около 150 селища и лагери са известни с техните антични имена въз основа на писмените извори и епиграфските паметници, като голяма част от тях са точно локализирани. Останалите селища са дадени в труда със сегашните им названия. В статиите са изразени различните становища по локализирането на отделните обекти и е дадена съответната литература по дискусията.

Авторите на статиите са отбелязали на съответните места поселищния континюитет между заварените стари селища на местното население (даки, гети, траки и др.) и тези селища и лагери, изградени от римските завоеватели. В същност римляните са използували рационално поселищния опит на покореното население, което много преди тях е построило своите селища и крепости на най-благоприятните места с оглед на тяхното местоположение, климат, плодородие, водоснабдяване, стратегическа важност и пр. Този факт се наблюдава в почти всички римски провинции.[2]

Достойнство на статиите е обстоятелството, че там, гдето са правени системни или спасителни разкопки, са посочени формата, размерите на лагера или селището, характерът и устройството на укрепителната система (землена стена или каменна стена, вал, ров и др.), градоустройството, водоснабдяването, по-важните обществени и частни сгради, некрополите, начините на по-

гребване, забележителни паметници на изкуството и културата и др. особености.

В отделните статии върху военните лагери и укрепени градове са изброени военните части (легиони и помощни поделения), които са лагерували в тях, съдено по писмените сведения и по епиграфските паметници (дипломи, надгробни и оброчни плочи и печати върху тухли и керемиди). Едно сравнение между военните части на север и на юг от Долния Дунав показва непрекъснатото разместване в една или друга посока. В днешна Румъния и в Добруджа са засвидетелствувани части от легиони и помощни войски, които са били на постоянен гарнизон в Долна Мизия, но временно или по-продължително са прекарали в Дакия и Малка Скития. Заслужава да спомена за илюстрация само няколко примера, като V Македонски легион с първоначален гарнизон в Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг, при Траян бил преместен в Трезмис при с. Иглица в Северна Добруджа, която тогава била част от Долна Мизия. Негови части са засвидетелствувани още в Егисус (дн. Тулча), Барбоши, Ромула (дн. Решка), Слъвени, Буридава (дн. Столничени) и другаде. Части от I Италийски легион с постоянен гарнизон в Нове при Свищов (от 68—69 г. до началото на VII в.) са квартирували в Трезмис, Карсиум (дн. Хършова), Барбоши, Столничени и другаде. Поделения на XI Клавдиев легион с постоянен лагер в Дуросторум (дн. Силистра) са известни от Остров, Ромула, Столничени и другаде и от XIII легион близнак — в Слъвени и другаде. Срещат се многобройни али и кохорти, които са познати и у нас.[3]

Подробни статии са посветени на важните крепости и градове в Малка Скитря. Между тях ще спомена статиите за Истрия, Томис, Тропеум Траяни, Капидава, Трезмис, Карсиум, Циус, Улметум, Арубиум, Диногеция, Новиодунум и др. В тези обекти са правени археологически разкопки и проучвания още преди Втората световна война и особено през последните 25 години, които дадоха много ценни резултати и находки с най-различен характер. Разбира се, в същия дух са и статиите върху нашите обекти Дуросторум, Трансмариска, Нигринианис-Кандидиана и др., но на тях няма да се спирам.

Към статията върху кастела Циус, дн. Гърличу, на Дунавския бряг в Северна Добруджа, бих желал да допълня едно важно писмено сведение върху възстановяването му през управлението на Валент. Касае се за съобщението на ретора Темистий, който в 368—369 г. посетил земите по Долния Дунав, в това число и Циус. Наред с многобройните други ценни данни Темистий описва топографията на кастела, организацията на неговото възстановяване, набавянето на строителните материали, съобшава за употребата на кълцани тухли в хоросана, за участието на местното население при строежа и много др. Тези сведения допълват данните, които се съдържат в един строителен надпис от същото място, гдето се говори за повторното изграждане на Циус при Валент.[4]

В рецензирания труд са отбелязани имената на крепости, възстановени или отново построени от Юстиниан I, споменати от Прокопий („За строежите", IV, 7—11). Някои от тях могат да се локализират, но други не могат засега.

Към всяка статия е посочена най-главната стара и нова литература, която дава възможност на интересуващите се да намерят необходимите данни. Не трябва обаче да се забравя, че листовете на Картата на Римската империя не са подробна археологическа карта, каквото правят отделните страни, а в много сбита форма поднасят сегашното състояние на историко-археологическите проучвания. В това отношение новият лист е съобразен с указанията на Международната комисия за Картата на Римската империя и е на необходимата научна висота. В началото на книгата е посочена основната библиография върху Дакия, Долна Мизия и Малка Скития, както и подробен списък на съкращенията на периодичните издания и често цитираните монографични и др. изследвания.

Един поглед върху приложената цветна карта дава ясна представа за различната наситеност от военни укрепления и цивилни селища в отделните части на територията, влизаща в границите на листа. Най-гъсто са населени западните части, т. е. част от провинция Дакия, Долна Мизия (Силистренски окръг) и Малка Скития (дн. Северна Добруджа). Огромната останала част на картата, която обхваща централната, северната и североизточната територия на РСР, представя празни полета, понеже се заема от планински масиви и не са били гъсто населени или пък в бъдеще ще се открият някои военни пътни постове. Незначителен е също така броят на крепостите и селищата по долното течение на Сирет или Серет и Прут. Може би новите проучвания в тази област ще разкрият нови обекти.

Върху картата са нанесени сигурно локализираните селища, а несигурните селища са означени с въпросителен знак. Според указанията на Международната комисия такива селища не трябва да фигурират върху картата, а трябва да се споменат в статиите на индекса. Означени са сигурните и предполагаемите пътища. Показано е местоположението на отделните познателни племена, като например: костобоките, бастарните, даките, гетите, някои тракийски племена (лаите, бесите и др.), склавените (славянско племе) и др.

Публикуването на лист Ромула-Дуросторум-Томис е голямо постижение на румънските историци и археолози. Той ще ползува всички специалисти, които се занимават с проблемите на Римската империя, и особено учените от двете братски съседни страни, които в онова далечно минало са имали сходна историческа съдба и сходни паметници на културата наред с локалните особености на културата.

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

[1] Вж. моята рецензия в сп. Археология, 1969, кн. 1, стр. 62—63.

[2] Т. Иванов, Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България, Археология, 1967, кн. 4, стр. 10—29; същият, Археология, 1970, кн. 1, стр. 67—70.

[3] В. Герасимова, Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (по епиграфски паметници), Археология, 1969, кн. 4, стр. 5—11 и приложената карта.

[4] В. Велков, Сведенията на Темистий за Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 256 и сл.

Васил Вълов Миков

На 13 август 1970 г. почина Васил Миков, старши научен сътрудник в Археологическия институт и музей при БАН. С неговата смърт българската историческа наука загуби един от най-видните си представители, основоположник на нашата праистория.

В. Миков е роден в гр. Ябланица (Ботевградско) на 4. IX. 1891 г. Още като ученик в гимназията във Враца В. Миков проявява жив интерес към паметниците на културата. Като студент в СУ той изнася лекции на археологически теми и участвува в разкопки. През 1922 г. В. Миков постъпва в Археологическия музей като надничар. През 1923 г. е назначен за учител и командирован на работа в музея, а през 1925 г. остава на редовна работа в музея като асистент. През 1931 г. става уредник на праисторическия отдел, а от 1949 г. е старши научен сътрудник и зав. секция по праистория. От 1946 г. той е избран за частен хоноруван доцент по праистория в Софийския университет, където работи до 1949 г.

В продължение на повече от 50-годишната си научноизследователска дейност в АИМ той има възможност да обходи всички покрайнини на нашата страна и да се запознае и проучи най-различни археологически паметници, като пещери, надгробни и селищни могили, крепости, кули, долмени, стари окопи и валове, църкви, манастири, стари рудни разработки и кариери, стари пътища и пр.

През този полувековен период В. Миков е проучил и ръководил разкопки до с. Кунино (1922), Совопол (1924), Кубрат (1924—1925), пещерата при Деветаки и Рабишката пещера (1927), Малка Брестница, Александрово, Кърпачево и Търговище (1929), Дуванли (1930—1931), Г. Малина (1931), Веселиново (1935), Карановo (1936, 1949 до 1954), Горняни и Рибново (1937), Юнаците (1939), Завет (1939), Павелско, Проглед, Г. Желязна, Татарево (1940), Казанлък (1944), Михалич, Каснаково (1945), Криводол (1946), Деветашката пещера (1950), Езеро (1952—1954) и др.

Освен това В. Миков е проучил обширни области от цялата страна. Почти няма място, където да не е стъпил неговият крак. Покрай издирването и проучването на археологически паметници той се интересува особено живо от историята на отделните покрайнини и селища и събира географски данни, топографски названия, народни, лични и фамилни имена. Наред с това той проявява голям интерес към преселническите движения на полуострова през средновековието и до ново време. За изясняване на този проблем В. Миков събира народни предания, документи за исторически събития и др. Той работи успешно и написа ценни трудове в областта на етнографията, топонимията и спелеологията.

В. Миков взема активно участие в подреждането на музейни сбирки в Ловеч, Казанлък, Разград, Нова Загора, Хасково, Асеновград, Самоков, Враца, Габрово и много други. Той помага на музейните деятели в страната. В резултат на многостранните си интереси през своята половековна изследователска дейност той публикува около 200 научни и научно-популярни трудове, статии, рецензии и др., като сътрудничи активно на голям брой наши и чужди периодични издания в областта на археологията и сродните й науки.

В. Миков е автор на редица монографични трудове: Златното Вълчитрънско съкровище, Античната гробница при Казанлък, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, Праисторически селища и находки в България, По следите на племената и народите, живели в нашата страна и др.

Географ по образование, той изработва сам или участвува в колективи при изработката на географски, исторически и етнографски карти на България и съседните й земи.

Освен това той изнася голям брой беседи пред граждани и учащи се, повече от 220 сказки с историко-археологическа тематика — за значението на археологическите паметници, за историята на нашите земи и отделните нейни покрайнини. В. Миков е участвувал в голям брой международни конференции, симпозиуми и пр. Той е редовен член и представител на България в няколко международни организации, занимаващи се с проучването на културата през праисторическите епохи и по-специално с бита и културата на първите земеделско-скотовъдни племена.

За неговата научна, обществена и популяризаторска дейност е награждаван с ордени и медали. Получавал е грамоти за отлична работа. Той бе деен член на редколегията на Известия на Археологическия институт.

Заслужава специално да се изтъкне голямата привързаност на В. Миков към проблемите на музейното дело. Той е един от създателите на праисторическия отдел в Археологическия музей при БАН. Миков имаше бащинско отношение към помладите кадри в института — той ги подпомагаше както с голямата си ерудиция, така и с богатия си житейски опит. Нему са задължени в една или друга степен почти всички сега работещи в АИМ изтъкнати научни сътрудници, на които той никога не е отказвал да помага. Като всеки истински учен В. Миков бе скромен и упорит в своята работа. Смъртта го завари тъкмо когато той завършваше един значителен свой труд върху резултатите от разкопките на селищната могила до Караново при Нова Загора.

Като човек Миков беше общителен и създаваше приятно настроение около себе си. Може би най-добре той се чувствуваше сред младите, които много му дължат.

В. Миков беше жива история на музея. С неговата смърт ние губим не само един изтъкнат учен, но и един свидетел на повече от полувековното развитие на археологическата наука и музейното дело в България. Българските археолози се прекланят пред неуморния труженик, който до последния си дъх отдаде всичките си сили за преуспяването на българската археологическа наука.

Книгопис

Аладжов, Димчо. Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. — Археология, 1969, кн. 4, стр. 63—68.

Аладжов, Димчо. Няколко интересни монети от VI—IV в. пр. н. е. в нумизматичната сбирка на Хасковския музей. — Нумизматика, 1970, кн. 1—2, стр. 8—11.

Ангелов, Н. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 1—16.

Ангелова, Стефка. Керамичен съд от с. Вокил, Силистренски окръг. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 9—11.

Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности. Москва, изд. „Наука", 1967, 428 стр. (Академия наук СССР. Отделение истории). Редакционна колегия.

Рец.: Велизар Велков. — ИИД, кн. XXVII 1970, стр. 419—420.

За сборника от доклади, изнесени на VII международна конференция по класически проучвания през април 1964 г. в Ленинград

Бацова-Костова, Елена. Антични пещи за строителна керамика в Сливен. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 9—11.

Библиотека Нашите музеи. София.

Рец.: J Kubczak. — Archeologia, XIX, 1968, стр. 196—198.

Бояджиев, Сава, Иван Венедиков, Клады болгарских земель, tlum W. I. Protopopow, София, 1965, Издательство Литературы на Иностранных языках, 126 ss. nie numerowanych, w tym 93 tablice barwne.

Рец.: J. Kubczak. — Archeologia, XIX, 1968, стр. 184

Ваклинов, Ст. Станчев. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI век. — Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий" — В. Търново, т. V, 1967/1968, стр. 127—162.

Венедиков, Иван. Древността на нашата земя. — Славяни, 1970, кн. 2, стр 10—12.

Влахов, Кирил. Етническата принадлежност на името Мостич, „чъргубиля при цар Симеон". — Археология, 1969, кн. 4, стр. 1—5.

Генова, Евелина. Фигурен глинен съд от с. Байкал, Плевенски окръг.— Археология, 1969, кн. 4, стр. 54—56.

Георгиева, Иваничка. Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. —ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 21—34.

Герасимов, Тодор. Българските монети от XIII—XIV в. като исторически извори. — Нумизматика, 1970, кн. 1—2, стр. 3—5.

Герасимов, Тодор. Паричният пазар в тържището Дискодуратера. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 25—40.

Герасимова, Василка. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (по епиграфски паметници). — Археология, 1969, кн. 4, стр. 5—11.

Гетов, Людмил Погребални обичаи и гробни съоръжения у тракиte през римската епоха (I—IV в.). — Археология, 1970, кн. 1, стр. 1—12.

Гочева, Златозара. Крепост на местността Хисарлъка в град Кюстендил. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 233—254.

Далянов, Стефан. Надгробна могила при с. Староселка, Шуменски окръг. — Археология, 1969, кн. 4, стр. 57—63.

Данов, Хр. М. Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. н. е., София, 1969, 449 стр.

Рец.: Т. Д. Златковская, Д. Б. Шелов. — ВДИ, 1970, кн. 2, стр. 202—208.

Данов, Христо. Древна Тракия. Изследвания върху историята на бълг. земи, Сев. Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. н. е. С., Наука и изкуство, 1968.

Рец.: Б. Я. — Славяни, 1970, кн. 2, стр. 13.

Джамбазов, Николай. Палеолитни находки в Пещерата Пешкето при с. Лиляче, Врачански окръг. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 58—66.

Джингов, Георги. Опит за археологическо проучване на бойното поле от 1444 г. край Варна. — Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-ата годишнина от битката край гр. Варна. София, Държ. воен. изд., 1969, стр. 284—312.

Дончева-Петкова, Людмила. Трапезната керамика в България през VIII—XI в. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 12—25.

Драганова, Т. Тодор Николов Иванов (1884—1957) (по случай десет години от смъртта му). — ИОИМВТ, кн IV, 1968, стр. 139—141.

Съдържа библиография на трудовете му.

Дуйчев, Иван. Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 5—19.

За архитектурата на музеите. Заключенията на междунар. колоквиум в Мексико [1968 г.]. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 64 – 67.

Змеев, Рачо. Кастелът Трансмариска. — Археология, 1969, кн. 4, стр. 45—54.

Золотович, Г. и Ас. Попов. Изследвания върху съдържанието на съдовете от женско погребение от с. Тулово. — Археология, 1969, кн. 4, стр. 41—45.

Иванов, Стр. В. Монетите на турските султани. — Нумизматика, 1970, кн. 1—2, стр. 19—24.

Иванов, Т. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България, Археолгия, IX, 1967, 2, s. 15—26.

Рец.: M. Biernacka-Lubancka. — Archeologia, XIX, 1968, стр. 192—194.

Иванов, Т. Четиринадесета национална археологическа конференция в Силистра. — СпБАН, 1969, кн. 5, стр. 78—83.

Иванов, Теофил. Международен археологически семинар и проучвания на античната култура в Тунис. —Археология, 1969, кн. 4, стр. 69—74.

Иванов, Теофил. Осми международен конгрес по проучванията на римския лимес. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 67—70.

„Историја црне горе" — книга прва од нај старих времена до краја XII вијекâ, Титоград, 1967, 503 стр. със 72 образа и картографски приложения в текста.

Рец.: Христо М. Данов и Петър Вл. Тивчев. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 420—427.

Обхваща въпроси от праисторията и историята през античността на севернобалканските земи, както и от историята на южните славяни до XII в.

Ковачева, Теодора. Два новооткрити паметника на бог Митра от Плевенско. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 5—7.

Колев, Камен. Медалионите на Филипопол. —Нумизматика, 1970, кн. 1—2, стр. 12—18.

Коцева, Елена. Надписи към стенописите от параклиса на Хрельовата кула в Рилския манастир. — Музей и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 18—25.

Лишев, Страшимир. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. БАН, Инст. за история, 1970, 224 стр., 52 ил.

Любенова, Венеция. Римска бронзова лампа от с. Дрен, Перникши окръг. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 48—51.

Манова, Екатерина. Художествени и исторически традиции в средновековната българска стенопис. — Български воин, 1969, кн. 11, стр. 28.

Милчев, Атанас. Постижения на българската археология. — Славяни, 1970, кн. 2, стр. 14—16.

Милчев Ат. и Ст. Ангелова. Разкопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 26—38.

Недев, Стефан. Крепостта Мелник [Ист. справка]. — Турист, 1969, кн. 12, стр. 14—15.

Николов, Богдан. Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 51—58.

Николова, Янка. Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост" във Велико Търново. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 57—65.

Николова, Янка. Средновековна кухненска керамика от южната порта в Преслав. — Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий" — В. Търново, т. V, 1968/1969, стр. 165—191.

Николова, Янка. Църквата „С в. Параскева" във Велико Търново. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 17—24.

Панайотова, Дора. Поглед върху керамиката от Втората българска държава. — Изкуство, 1967, кн. 10, стр. 29—32.

Пандурски, В. И. Ценни паметници за науката и изкуството ни в Църковния историко-археологически музей в София. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 48—54.

Попов, Атанас. Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 267—279.

Преслав. Сборник I. Отговорен редактор проф. Станчо Станчев Ваклинов. Преславско археологическо дружество „Тича". Изд. Български художник, София, 1968, 184 стр. ил.

Рец.: Ана Балканска. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 427—428.

Радунчева, Ана. Праисторически материали от разкопките на Перниш-ката крепост през 1960—1961 г. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 213—232.

Раушенбах, В. Археологическата експозиция на Държавния исторически музей в Москва. [Прев. от рус. ез.] — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 59—64.

Реферативный бюллетень болгарской научно литературы. История, археология и етнография. 1969, София, БАН, Център научной информации по естественным, математическим и общественным наукам, 34 стр.

Симеонов, Борис. Тракийското наследство в нашия език. — Родна реч, 1970, кн. 1, стр. 47.

Станчева, Магдалина. Археологическото проучване на София за четвърт век. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 1—5.

Станчева, Магдалина. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИИД, кн. XXVII, 1970, стр. 255—266.

Султов, Богдан. Антични гробни находки от Великотърновски окръг. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр 41—55.

Султов, Богдан. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. — Археология, 1969, кн. 4, стр. 12—24.

Табакова-Цанова, Гергана. Римски надгробни плочи от Плевенски окръг. — Археология, 1970, кн. 1, стр. 38—47.

Табакова-Цанова, Г. и Л. Гетов. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорски окръг. — Археология, 1969, кн. 4, стр. 29—40.

Тотев, Тотю. Археологически музей, Преслав. — Библиотека Нашите музеи. София, Български художник, 1969, 182 стр., ил.

Тотев, Тотю. Новооткрит мост на Тича във Върбишкия проход. — Археология, 1969, кн. 3, стр. 25—28.

Чимбулева, Жана. Златно съкровище от Несебър. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 4, стр. 11—15.

Чичикова, Мария. Севтополис, София, Български художник, 1970. 132 стр. с ил. Рез. англ., фр., нем., Библиогр., стр. 111.

Юрукова, Йорданка. Монети на Пеонския цар Ликей. — Нумизматика, 1970, кн. 1—2, стр. 6—8.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. Rzymskie wodociagowe ujecia wody z obszaru Mezji Dolnej i północnej Tracji. — Kwartalnik historii kultury materialnej, 1969, кн. 4, стр. 679—694.

Fol, Alexander. Les thraces dans l'empire romain d'Occident (Ier—IIe

s.). Deuxième partie : documentation épigraphique. ГСУ ФИФ, т. LXI—LXII, 1967/68, кн. III — История, стр. 1—17 ; 193—274.

Georgiev, Georgi Iliev. Die Äneoli thische Kultur tn Südbulgarien im Lichte der Ausgrabungen vom Tell Azmak bei Stara Zagora. — Studijné zvesti, 17, 1969, стр. 141—158.

Gerasimov, T. Monnaies des Paleologues avec des représentations d'étoiles. — Byzantinobulgarica, III, 1969, стр. 103—116.

Guyonvarc'h, Christian-J. Le nom de Durostorum. — Apulum, VII, 1968, стр 201—208.

Jurouková, J. Les invasions slaves au Sud du Danude d'après les tresors monétaires en Bulgarie. — Byzantinobulgarica, III, 1969, стр. 255—263

Koledarov. P. S. Settlement structure of the bulgarian slavs in their transition from a clan to a territorial community. — Byzantinobulgarica, III, 1969, стр. 125—132.

Kolendo, Jerzy. Inscription de l'an 227 en l'honneur de Jupiter Depulsor découverte a Novae. — Archeologia, XIX, 1968, [1969], стр. 117—144.

Manova, Ek. Les armes defensives au moyen age d'apres les peintures murales de la Bulgarie du Sud-Ouest au XIIIe, XIVe et XVe s. — Byzantinobulgarica, III, 1969, стр. 187—223.

Nichols, B. Aspects of the Mediaeval Bulgarian way of life (according to illustrations in the London bible of Ivan Alexander). — Byzantinobulgarica, III, 1969, стр. 225—229.

Sevčenko, Ihor. A Byzantine insription from Silistra reinterpreted. — RESEE, VII, 1969, кн. 4, стр. 591—598.

Totev, T. Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à représentations et marques. — Byzantinobulgarica, III, 1969, стр. 133—153.

Velkov, Velizar. Die Stadt und das Dorf in Südosteuropa. Die Antike. — II-ème Congrès International des études du Sud-Est européen, Athènes, 7—13 mai 1970. Association internationale des études du Sud-Est Européen, Athènes, 1970, 18 стр.

Zotović ,Ljubica. Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure. Leiden : Brill 1966. IX, 105 S. m. Abb., 1 Kte., 17 Taf. gr. 8°. — Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, publ. par M. J. Vermaseren, VII. hfl. 24.

Рец.: V. Velkov. — Orientalische Literaturzeitung, 1970, кн. 3/4, стр. 130—131.

А. БАЛКАНСКА

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ВДИ	Вестник древней истории
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГНАМП, ГНМП	Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей — София
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ГСУ ФФ	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИНМВ	Известия на Народния музей — Варна
ИОИМВТ, ИОМВТ	Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново
ИПр	Исторически преглед
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
МСб	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
РП	Разкопки и проучвания на народния археологически музей в София
СА	Советская археология
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките
СпБАН	Списание на Българската академия на науките
AA	Archäologischer Anzeiger
AEM	Arehäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
Arch. Ert.	Archeologiai Ertesitö
BRGK	Bericht der römisch-germanischen Kommission
CIG	Corpus inscriptionum Graecarum
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum
CILS	Dessau, Corpus inscriptionum Latinarum selectarum
IGr	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
IGBulg	Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae
IPE	Inscriptiones Ponti Euxini
JRS	The Journal of Roman Studies
MCA	Materiale şi cercetări arheologice
ÖJh	Jahreshefte des Archäologischen instituts in Wien
RA	Revue archéologique
RE	Pauly-Wissowa Real-Enciclopädie der classischen altertumswissenschaft
RESEE	Revue des études sud-est européennes
RHSEE	Revue historique de Sud-Est européen
SBAW	Sitzungsberichte der Akademie der wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse
SCIV	Studii şi cercetări de istorie veche

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

СТАТИИ

Стамен Михайлов — Новооткрит старобългарски надпис от Плиска 1
Нели Чанева-Дечевска — Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи 8
Василка Герасимова — Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е. 22

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Иван Йовчев — Зърносмилането в античния град при Хисар 34
Кънчо Кънчев — Каменни оръдия от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг 46
Богдан Николов — Идолната пластика от с. Градешница 56
Александър Кузев — Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г. 68
Мери Ковачева — Нови археологически обекти, изследвани по археомагнитния метод 70

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Теофил Иванов — Tabula Imperii Romani, Romula-Durostorum-Tomis. Sur la base de la carte internationale du monde à l'échelle de 1:1000000. Издание на Международния академически съюз и на Академията на Румънската социалистическа република. Букурещ, 1969, 80 стр. и една карта в мащаб 1 : 1000000. 73

ПРЕГЛЕД

Васил Вълов Миков 75

КНИГОПИС 76

ARTICLES

Stamen Mihajlov — Une inscription protobulgare nouvellement découverte à Pliska 7
Neli Čaneva-Dečevska — Les églises à trois conques du IX—XIVe s. dans les terres bulgares . . 21
Vasilka Gerasimova — Dislocation des troupes auxiliaires romaines en Mésie entre les années 44 et 86 de n. è. 33

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Ivan Jovčev — La mouture des grains dans l'ancienne ville près de Hisar 46
Kănčo Kănčev — Outils de pierre de la station néolithique près du village Čavdar, dép. de Sofia 55
Bogdan Nikolov — La plastique des idoles du village Gradešnica 67
Alexandre Kuzev — Notes de voyage sur les terres bulgares de 1385 70
Meri Kovačeva — Nouveaux chantiers archéologiques étudiés par des méthodes archéomagnétiques 72

CRITIQUES

Teofil Ivanov — Tabula Imperii Romani, Romula-Durostorum-Tomis. Sur la base de la carte internationale du monde à l'échelle de 1:1000000. Editions de l'Union académique internationale de l'Académie de la République socialiste roumaine, Bucarest, 1969, 80 p. avec une carte à l'échelle de 1 : 1000000 73

REVUE

Vasil Välov Mikov 75

BIBLIOGRAPHIE 76

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE DE L'ANNEE

УВОДНИ СТАТИИ

	кн.	стр.
Милчев, Атанас — Ленин и културното наследство	2	1

СТАТИИ

Брашински Йосиф Б. — За икономическите връзки на гръцките градове от Югозападното Черноморие в предримската епоха .	2	7
Герасимов, Тодор — Фалшиви печати на български царе от X,XIII и XIV в.	2	32
Герасимова, Василка — Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е.	4	22
Гетов, Людмил — Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.)	1	1

EDITORIAUX

	fasc.	p.
Milčev, Atanas — Lénine et le patrimoine culturel	2	1

ARTICLES

Brašinski, Josif B. — Sur les relations économiques entre les villes grecques du littoral Sud-Ouest de la mer Noire à l'époque préromaine	2	7
Gerasimov, Todor — Sceaux faux des rois bulgares du Xe, XIIIe et XIVe s.	2	32
Gerasimova, Vasilka — Dislocation des troupes auxiliaires romaines en Mésie entre les années 44 et 86 de n. è.	4	22
Getov, Ljudmil — Coutumes et constructions funéraires chez les Thraces pendant l'époque romaine (I—IVe s)	1	1

	кн.	стр.
Дончева-Петкова, Людмила — Трапезната керамика в България през VIII—XI в.	1	12
Михайлов, Стамен — Новооткрит старобългарски надпис от Плиска	4	1
Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи	3	
Николов, Богдан — Глинена плочка с писмени знаци от с. Градешница, Врачански окръг		1
Георгиев, Владимир И. — Писмеността върху глинената плочка от с. Градешница		7
Оперман, Манфред — За оброчните плочи на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България	2	19
Чанева-Дечевска, Нели — Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи	4	8

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александров, Георги — Антични паметници от Montana (Михайловград)	3	43
Бацова-Костова, Елена — Нови данни за римския некропол в Сливен	3	22
Бобчев, Сава — Два монограмни печата върху тухли от крепостните стени на Сердика	2	64
Ваклинова, Маргарита — Паметник на средновековната дребна пластика	2	44
Джамбазов, Николай — Палеолитни находки в пещерата Пешкето при с. Лиляче, Врачански окръг	1	58
Йовчев, Иван — Зърносмилането в античния град при Хисар	4	34
Ковачева, Мери — Нови археологически обекти, изследвани по археомагнитния метод	4	70
Кузев, Александър — Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г.	4	68
Кънчев, Кънчо — Каменни оръдия от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг	4	46
Любенова, Венеция — Римска бронзова лампа от с. Дрен, Перницки окръг	1	48
Миков, Васил — Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България	3	48
Милчев, Атанас и Стефка Ангелова — Разкопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г.	1	26
Митова-Джонова, Димитрина — Средновековното селище над античния кастел Ятрус	3	10
Николов, Богдан — Идолната пластика от с. Градешница	4	56
Николов, Богдан — Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг	1	51
Николов, Димитър и Христо Буюклиев — Разкопки на могилен некропол при „Чаталка" през 1967 г.	2	52
Овчаров, Димитър — Базилика № 1 при крепостта „Крумово кале" край Търговище	3	16
Ракева-Морфова, Златка — Римските частни и императорски тухли с печати от Дунавското и Черноморското крайбрежие	3	33
Стоянова-Серафимова, Димка — Праисторически селища край Благоевград	2	69

	Fasc.	p.
Dončeva-Petkova, Ljudmila — La céramique de service de table en Bulgarie aux VIII—XIe s.	1	12
Mihajlov, Stamen — Une inscription protobulgare nouvellement découverte à Pliska	4	1
Débuts d'écriture du Chalcolithique dans les terres bulgares	3	
Nikolov, Bogdan — Plaque en argile portant des signes d'écriture du village Gradešnica, dép. de Vraca		1
Georgiev, Vladimir J. — L'écriture sur la plaque en argile du village Gradešnica		7
Oppermann, Manfred — A propos des plaques votives du cavalier thrace chassant de l'epoque romaine en Bulgarie	2	19
Čaneva-Dečevska, Neli — Les églises à trois conques du IX—XIVe s. dans les terres bulgares	4	8

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Alexandrov, Georgi — Monuments antiques de Montana (Mihajlovgrad)	3	43
Bacova-Kostova, Elena — Nouvelles donnés sur la nécropole romaine de Sliven	3	22
Bobčev, Sava — Deux sceaux à monogrammes sur des briques des murs d'enceinte de Serdica	2	64
Vaklinova, Margarita — Une pièce de la petite plastique médiévale	2	44
Džambazov, Nikolaj — Trouvailles paléolithiques dans la grotte „Pešketo" près du village Liljače, dép. de Vraca	1	58
Jovčev, Ivan — La mouture des grains dans l'ancienne ville près de Hisar	4	34
Kovačeva, Meri — Nouveaux chantiers archéologiques étudiés par des méthodes archéomagnétiques	4	70
Kuzev, Alexandre — Notes de voyage sur les terres bulgares de 1385	4	68
Kăncev Kăncho — Outils de pierre de la station néolithique près du village Čavdar, dép. de Sofia	4	46
Ljubenova, Venecija — Lampe romaine en bronze du village Dren, dép. de Pleven	1	48
Mikov, Vasil — Matériaux archéologïques de la dernière période de l'âge du bronze en Bulgarie du Nord-Ouest	3	48
Milčev, Atanas et Stefka Angelova — Fouilleet recherches au lieudit „Kaleto" près s. village Nova Černa, dép. de Silistra	1	62
Mitova-Džonova, Dimitrina — Le site médiéval au-dessus du castel Jatrus	3	10
Nikolov, Bogdan — La plastique des idoles du village Gradešnica	4	56
Nikolov, Bogdan — Trésor d'objets en fer de l'époque de Hallstatt près de la ville de Krivodol, dép. de Vraca	1	51
Nikolov, Dimităr et Hristo Bujukliev — Fouilles d'une nécropole tumulaire près de Čatalka en 1967	2	52
Ovčarov, Dimităr — Basilique No 1 près de la forteresse „Krumovo Kale" près de Târgoviște	3	16
Rakeva-Morfova, Zlatka — Briques romaines à marques provenant d'ateliers privés et impériaux des rives du Danube et du littoral de la mer Noire	3	33
Stojanova-Serafimova, Dimka — Sites préhistoriques près de Blagoevgrad	2	69

Табакова-Цанова, Гергана — Римски надгробни плочи от Плевенски окръг	1	38

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Гочева, Златозара — Надписи Ольвии (1917—1965). [Введ. Е. И. Леви.]. Л., Наука, 1968, 133 стр., 33 л. ил. (АН СССР, И-т археологии)	2	82
Иванов, Теофил — K. Majewski, Kultura rzymska w Bulgarii. Wrocław — Warzawa — Kraków, Ossolineum, 1969, 236 стр., 246 ил. — Instytut historii materialnej Polskiej akademii nauk	3	64
Иванов, Теофил — Tabula Imperii Romani, Romula-Durostorum-Tomis. Sur la base de la carte internationale du monde à l'échelle de 1 : 1 000 000. Издание на Международния академически съюз и на Академията на Румънската социалистическа република. Букурещ, 1969, 80 стр. и една карта в мащаб 1 : 1000000	4	73
Юрукова, Йорданка — D. M. Metcalf, The Origins of the Anastasian currency reform, Amsterdam, 1969, 105 стр., 12 табл.	2	84

ПРЕГЛЕД

Васил Вълов Миков	4	75
Гатев, Пею — XV национална археологическа конференция	3	76
Георгиев, Георги Ил. — Заседание на Постоянния съвет на Международния съюз за праистория и протоистория в Будапеща	2	86
Димитров, Димитър П. — Българската археология през последните пет години	3	66
Дончева-Петкова, Людмила — Международен симпозиум по славянска археология	3	72
Иванов, Теофил — Осми международен конгрес по проучванията на римския лимес	1	67
Симеонова, Хенриета — Международен симпозиум върху проблемите на произхода и хронологията на културата Баден	2	87

КНИГОПИС

Балканска, Ана	1	77	*Balkanska, Ana*
Балканска, Ана	2	89	*Balkanska, Ana*
Балканска, Ана	4	76	*Balkanska, Ana*

Tabakova-Canova, Gergana — Plaques funéraires romaines du dép de Pleven | 1 | 38

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Gočeva, Zlatozara — Надписи Ольвии (1917—1965). [Введ. Е. И. Леви.]. Л., Наука, 1968, 133 стр., 33 л. ил. (АН СССР, И-т археологии)	2	82
Ivanov, Teofil — K. Majewski, Kultura rzymska w Bulgarii. Wroclaw-Warszawa-Krakow, Ossolineum, 1969, 236 стр., 246 табл. Instytut historii materialney Polskiej akademii nauk	4	
Ivanov, Teofil — Tabula Imperii Romani, Romula-Durostorum-Tomis. Sur la base de la carte internationale du monde à l'échelle de 1 000 000. Editions de l'Union académique internationale et de l'Académie de la République socialiste roumaine, Bucarest, 1969, 80 p. avec une carte à l'échelle de 1 : 1000000	4	73
Jurukova, Jordanka — D. M. Metcalf, The Origins of the Anastasian Currency reform, Aasterdam, 1969, 105 стр., 12 табл.	2	84

REVUE

Vasil Valov Mikov	4	75
Gatev, Peju — La XVe Conférence archéologique nationale	3	76
Georgiev, Georgi Il. — Séance du Conseil permanent de l'Union internationale de préhistoire et de protohistoire tenue à Budapest	2	86
Dimitrov, Dimităr P. — L'archéologie bulgare pendant les dernières cinq années	3	66
Dončeva-Petkova, Ljudmila — Symposium international d'archéologie slave	3	72
Ivanov, Teofil — Huitième congrès international sur les recherches de Limes Romanus	1	67
Simeonova, Henrieta — Symposium international sur les problèmes concernant l'origine et la chronologie de la culture Baden	2	87

BIBLIOGRAPHIE

Balkanska, Ana	1	77
Balkanska, Ana	1	89
Balkanska, Ana	4	76

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ,
ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ,
СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-21

Технически редактор Ив. Атанасова

Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 23. XI. 1970 г. Подписана за печат на 5. II. 1971 г. Печатни коли 10,25 Издателски коли 8,51
Формат на хартията 59×84/8 Изд. индекс 4256 Тираж 1400 Поръчка 58 Отделна книжка 1,50 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките